

БІБЛІОТЕКА ЗАКЕРЗОННЯ

1

СПОГАДИ

ЯВОЖНО

Спогади в'язнів польського
концентраційного табору

Бібліотека Закерзоння
Серія “Спогади”
Том 1

Об'єднання Українців “Закерзоння”

Бібліотека Закерзоння
Серія “Спогади”
Том 1

ЯВОЖНО

**Спогади в'язнів
польського концентраційного табору**

До друку підготували
Богдан Гук і Мирослав Іваник

Перемишль – Торонто – Львів
2007

Редактор серії “Спогади”

Мирослав Іваник

Редактор 1-го тому

Ірина Лонкевич

Верстка тексту

Лілії Саламін

Проект обкладинки серії “Спогади”

Мирослава Шевчика

Обкладинка і художнє оформлення 1-го тому

Уляни Келеман

Текст відредаговано за нормами академічного правопису 1928 року
(т. зв. харківський правопис).

Видання перше

Надруковано в Поліграфічному центрі

Видавництва Львівської політехніки

Association of Ukrainians “Zakerzonnia”

Library of Zakerzonnia

Series of Memoirs

Vol. 1

Jaworzno

Reminiscences of the prisoners of the Polish concentration camp

Edited by Bohdan Huk and Myroslav Ivanyk

ISBN 978-966-553-685-7

© Copyright by Association of Ukrainians
“Zakerzonnia”, Toronto 2007

Зміст

Хрест у таборі смерті

Вступне слово отця митрата Степана Дзюбини	vii
<i>Слово від редакторів</i>	ix

СПОГАДИ

Мирослав Омелян. Солоня сіль	3
Іван Біда. Ув'язнене сонце 47-го року	17
Ярослав Війтів. Дикий садизм	23
о. Степан Дзюбина. Не я перший, і не я останній	33
Ірина Біда. У таборі з дитиною-в'язнем	51
Текля Влашинович. Чи тут є мій батько?	55
Владислав Качмарек. Явожно – це замало	61
Ольга Бульван. Родина за колючим дротом	63
Федір Дуркевич. Забути цей образ	67
о. Микола Заяць. Приїхало багато священників	73
Марія Качмар. “Викінчування”	79
Агафія Кибало. На Івана, на Купала...	
<i>прийшло польське військо</i>	83
Михайло Ковалик. Час молитви	89
Катерина Константинович. Чи ще буду	
<i>нормальною людиною?</i>	93
Григорій Пізюр. Прекрасний матеріал на мило	97
Катерина Кулик. Мене арештували в рідній хаті	105
Іван Лико. Уу s... суну! Ja wat dam Ukrainę!	109
Василь Токарчик. У людей відпадало тіло...	127
Євстахій Паславський. Жити трупом	131
Микола Мазурик. Курва ваша мати, wstawać!	135
Антін Кобеляк. Номер 01340	139

Роман Пуць. <i>Голод, воші, муштра і “Чорний Янек”</i>	145
Владислав Миндзьоха. <i>Коли хліб був життям</i>	149
Пантелеймон Музика. <i>Voże, co oni z tym dzieckiem zrobili?</i>	153
Павло Наконечний. <i>Я ще живу</i>	159
Емілія Октаба. <i>“To ty teraz siebie zalatwimy”</i>	165
Володимир Пайташ. <i>Хлібна вервиця</i>	169
Стефанія Михалик. <i>Щоб не повторилось</i>	177
Роман Петришин. <i>“Американка”</i>	181
Михайло Рапак. <i>Я просив Бога про легку смерть</i>	185
Лев Сич. <i>Незакінчений рейд</i>	203
Федір Терепенко. <i>З Явожна на Волинь далеко і дорога брехлива</i>	209
Зиновія Хома. <i>А я була гарна, висока, з кучерявим волоссям</i>	215
Анна Шумада. <i>Польський хліб</i>	221
Михайло Щербик. <i>Вода і вода – раз звали її кавою, раз зупою</i>	229
Микола Грицик. <i>Сон про волю</i>	233
Іванна Магола. <i>Там не було Бога</i>	249
Іван Купич. <i>За те, що ти українець</i>	257

ДОДАТКИ

Фотографії і документи	269
Євген Місило. <i>Українці в концентраційному таборі в Явожні 1947–1949</i>	283
Eugeniusz Misilo. <i>Українцы в оbozie koncentracыjnym w Jaworznie 1947–1949</i>	309
Іменний показчик	335
Географічний показчик	343
Summary	351

Хрест у таборі смерти

“Wy za Jaworzno jeszcze będziecie nosić krzyże”, – так сказав єдиний благородний з-поміж наглядачів, яких пізнав я за час мого перебування в концентраційному таборі в Явожні. Саме цього наглядача згадую донині, хоч він мав на думці інший хрест, ніж мислиться мені. Він тоді не бачив, що всі в'язні вже несуть свій хрест, мовчазно або з криком розпуки наслідують Христа...

Концентраційний табір у Явожні – це насамперед людське страждання, однак не сумніваймося, що це також співстраждання нашого Спасителя, бо люди людям спричинили цей піднебесний біль.

Явожно – найтрагічніший досвід української людности в Польщі після II Світової війни. Явожно – це своєрідне звершення й сублимація найвишого “сенсу” акції “Вісла”, мініатюрний простір зла, що має також свій широкий вимір: від Ольштина по Вроцлав. Явожно – це знана з часів ГУЛАГу “мала зона” – в'язниця, табір. Але була ще “велика зона” – увесь Сибір, який по-нашому зветься Західніми землями Польщі.

Як у малій, так у великій зонах призначено нам тільки вмирати. Серед цього смертельного смутку з радістю вітаю на схилі свого життя книжку спогадів про табір у Явожні. Це спомини в'язнів (серед них також мій спомин) про час, якого не вдалося мені ніколи забути. Спомини мають свідчити. І свідчать. Як гірко, що поки що ні один уряд Польщі не визнав належним прислухатись до цих свідчень і виправдатися перед нами за моральну та фізичну кривду.

“Ми ще живі!” – крикнув там один з сотенних УПА. Ми ще живемо, українці в Польщі ще живуть... І я живий, тому звертаюся до них з цих сторінок: пам’ятайте! усі народи мають свою Голгофу на знак перестороги перед її поверненням. Ми маємо за Голгофу Явожно. Не визволимося від нього, нема такої потреби, однак можемо думати, як страждання перековувати на любов до Близнього свого... Явожно не було тільки українським досвідом. Пovoєнна польська влада карала там поляків, німців, різних людей. Усі ми за колочим дротом і в тіні кулеметів на сторожових вишках були б просто в’язнями, тобто нічим, якби не Господь Бог наш над нами.

Від щирого серця благословлю цю правдиву книжку на її вихід у світ. Хай порушить у кожного людську совість. Явожно навчило мене, що кожен мав би цю совість мати. А решту прочитаєте й скажете собі в душі самі.

*У княжому місті Перемишлі,
3 вересня 2003 року*

Отець митрат препозит
Перемиської Капітули
Степан ДЗЮБИНА

Від редакції:

Отець митрат Степан Дзюбина упокоївся в Бозі 10 серпня 2004 року. Нехай ця книжка стане символічним вінком на могилі цієї непересічної людини, яка через усі роки вигнання була побіч нас, ділячи з нами усі радості й смутки, а водночас була понад нами як духовний і моральний наставник та авторитет. Нехай перемиська земля стане йому пухом.

Слово від редакторів

Збірник споминів колишніх українських в'язнів польського концентраційного табору в Явожні вміщає 38 споминів, підготованих для публікації відповідно до наукових норм, передбачених для такого роду джерельних історичних видань. Це спогади учасників й заразом свідків комплексу різноманітних – від політичних до психологічних – явищ, які разом зветься “концентраційний табір”, бо саме таким визнається у спеціальній літературі та прокурорському розслідуванні табір у Явожні (в офіційній польській номенклатурі: Центральний Табір Праці).

Першим завданням, яке постало перед редакторами цього тому спогадів, було:

- 1) встановити наявні на час виникнення цього видавничого проекту матеріали про українських в'язнів табору в Явожні;
- 2) оцінити їхню фактографічну та мериторичну вартість;
- 3) зібрати та підготувати для друку нові матеріали.

Після того як з'ясовано, що матеріалів бракує, у серпні 2003 р. Богдан Гук провів двотижневу експедицію на західні землі Польщі з метою здійснити серед українських виселенців – колишніх в'язнів Явожна – магнітофонні записи споминів про ув'язнення в концтаборі (тут використано адресарій, укладений Петром Тимою, секретарем Головної Управи Об'єднання Українців у Польщі). Зібраний тоді усний матеріал дав мож-

лівість підготувати для цього видання 20 споминів. Відредаговано також для публікації 5 авторських рукописів, що були написані на наше прохання. Крім того, 4 машинописи спогадів передав для публікації Михайло Козак з Перемишля, 2 магнітофонні записи Євген Місило з Варшави та 1 машинопис спогаду – Анна Назарович з Торонто. Передруковано з зазначенням джерел 4 матеріяли. Про походження кожного спомину інформує примітка. Більшість споминів авторизована.

Основні критерії, за якими підібрано матеріяли для публікації:

1. правдивість опису трагедії людського ув'язнення і страждання;
2. фактографічна та мериторична змістовність;
3. міра територіяльної, вікової, статевої, професійної, ситуаційної репрезентативности спогадів.

Два перші критерії відносно суб'єктивні, тому суддею редакторської праці буде читач цієї книжки. З повною відповідальністю можна однак сказати, що у роботі над матеріялом використано чи не всі доступні публікації про концтабір у Явожні – як українські, так польські; порівнювано їх з розповідями про сталінські та гітлерівські табори, а також про польський передвоєнний концентраційний табір у Картузькій Березі. Особливо придатною була книжка: Kazimierz Miroszewski, *Centralny Obóz Pracy Jaworzno. Podobóz ukraiński (1947–1949)*, Katowice, 2001. За нею подано в цьому збірнику таку інформацію, як дата прибуття в'язня у табір і час його звільнення, його таборовий номер тощо.

Спомини записано від колишніх мешканців таких місцевостей: Безмігова-Горішня, Босько, Брижава, Варяж, Василів, Вербиця, Верхрата, Вовковия, Гільче, Гладишів, Гораєць, Горянка, Гребенне, Жапалів, Журавці, Затварниця, Кобильниця-Волоська, Коргині, Корні, Крапна, Лучичі, Любича-Королів-

ська, Манастир, Мичків, Перекопань, Перемишль, Ропенка, Рудки, Селиська, Угринів, Хотинець, Циків, Чашин.

За адміністративним поділом Польщі на 1939 р. вони знаходилися в таких 14 повітах: Березівський (2 спогади), Горлицький (1), Добромільський (1), Замостянський (1), Ліський (7), Любачівський (1), Перемиський (4), Рава-Руський (10), Сокальський (3), Томашівський (1), Ясельський (1), Сянїцький (2), Яворівський (2), Ярославський (2). Назви місцевостей та їхню адміністративну приналежність подано за виданням: Володимир Кубійович, Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1. 1. 1939, Otto Harrassowitz – Wiesbaden, 1983.

Переважна більшість авторів споминів – уродженці 20-х рр. ХХ ст. Наймолодші з представлених тут в'язнів мали на момент арешту 15 років, найстарший – 40 років. Жінкам належить 12 спогадів, чоловікам – 26.

На час ув'язнення автори цих споминів були переважно селянами. Крім них, 2 спомини належать священикам, 1 – учительці, 2 – воякам УПА.

Арешти відбувалися насамперед весною та влітку 1947 р., у більшості випадків у місці постійного проживання; траплялися арешти під час транспортування на західні землі Польщі.

За національністю автори споминів (крім двох членів змішаних родин) – українці.

Як ілюстративний матеріал використано посвідки про звільнення з ув'язнення в таборі, фотографії в'язнів, план табору, фрагменти власноруч списаних споминів.

Усі тексти відредаговано за нормами правопису, що виробила Державна Правописна Комісія у 1928 р. (т. зв. харківський правопис).

Висловлюємо вдячність Є. Місилові, директору Українського Архіву в Варшаві, за передані записи, ілюстративний матеріал та історичну розвідку про українських в'язнів Явожна; М. Козакові та А. Назарович за їхні записи спогадів.

Колишнім в'язням дякуємо за те, що вони поборили у собі страх та неміч і списали своє горе самі або відкрили свою душу під час розмов і в пізнішому багатому листуванні. Нехай ця книжка стане пам'ятником їхнім невинним стражданням, а також терпінню усіх інших в'язнів, що невинно каралися в концентраційному таборі в Явожні, а свою розповідь про горе, біль і муку забрали з собою у вічність.

Богдан ГУК
Мирослав ІВАНІК

СПОГАДИ

Мирослав ОМЕЛЯН
таборовий номер 1436

*нар. 1927 р. у Вербиці Рава-Руського повіту,
ув'язнений від 10 червня 1947 р. до 31 січня 1948 р.**

Солона сіль

Початок 1946 року. Ми повернулися з Сибіру. В другій половині року брат Петро (“Туча”) однієї ночі вернувся з лісу додому і попросив мене, щоб я поміг йому збудувати під стодолюю криївку. Я погодився. Почали ми копати, у мішках ночами виносили землю за село й розсипали, щоб сліду не було. Побудували дві криївки. Одну під стодолюю (вхід був під жолобом корови), а другу в садку (вхід був у виходку, а вихід у саду під сливкою). Усе було гаразд. Брат з товаришем кілька разів переховувався у криївці. Коли в селі несподівано появлялося військо, я крадькома виносив їм їсти, вдаючи, що йду до корови.

Якось до села з Томашева приїхало УБ¹. Зігнали з села людей, які залишилися, бо значна частина виїхала на Україну. Коло будинку гміни зробили збори й питали, чи в селі нема бандерівців. З будинку гміни вийшов убівець, подивився на всіх, показав пальцем на мене і ще на двох хлопців, сказав, щоб ми йшли за ним до канцелярії. Мене взяв шеф.

* Авторський спомин, написаний в жовтні–листопаді 2003 р.

¹ УБ (поль. Urząd Bezpieczeństwa, укр. Управління Безпеки) – тут: повітове відділення польського Міністерства Державної Безпеки (1944–1954).

– Nie widziałeś banderowców? Nie kręca się po wsi nieznajomi z bronią? – спитався.

– Nic nie wiem, niedawno wróciłem z Sybiru, – відповів я.

– Tak? Proszę pokazać dokumenty, – сказав, а перевіривши документи додав:

– Będzie pan z nami współpracował. Trzeba obserwować, czy w nocy ktoś chodzi po wsi, czy uzbrojony, czy w mundurze. Raz na tydzień będzie pan meldował o wszystkim w Tomaszowie na UB².

Я погодився, але як тільки брат з товаришем прийшов додому, я йому все розповів.

– Ти погодився? Ти помагав мені копати криївку чи могилу? – відказав брат.

Я відповів: тоді не знав, що сказати, а тепер не знаю, що маю робити, і тому про це йому розповідаю. Тоді брат сказав: до мене прийдуть люди і скажуть, що маю далі робити.

Однієї ночі брат збудив мене і викликав до другої кімнати. Там чекало троє чоловіків зі зброєю. Я перелякався, подумав, що вже зі мною кінець. Вони сказали, щоб я їм усе розповів і нічого не таїв, бо вони і так про все дізнаються. І я так зробив, усе розповів і запитав, що маю робити. Вони порадили уникати зустрічей з військом, як появиться в селі, а до Томашева на УБ не їхати, бо як вони довідаються, що я був, то зі мною кінець. Мама дуже перелякалася. Думала, що мене заберуть зі собою і я вже не повернуся додому. Богу дякувати, все закінчилося щасливо. Брат з товаришами переховувався в криївці аж до 1947 року, до акції “Вісла”³.

² Ти не бачив бандерівців? Ходять селом озброєні незнайомці? – Нічого не знаю, я недавно вернувся з Сибіру. – Так? Покажіть, будь ласка, документи. Будете з нами співпрацювати. Треба дивитися, чи вночі хтось ходить селом, чи озброєний, у якому мундирі. Раз на тиждень поїдете на УБ до Томашева й про все доповісте.

³ Акція “Вісла” – депортаційна та пацифікаційна операція, яку силою 6 дивізій польського війська та допоміжних з’єднань провела

Військо 6 червня 1947 року обступило село подвійним колом так, що з села не можна було вийти ані до села увійти. Брата тоді в криївці не було, і мама дуже боялася, щоб він на той час не повернувся додому. У нашій хаті квартирували два офіцери польського війська, бо вважали, що ми є репатрійованими поляками і в нас можуть спокійно мешкати. І мешкали до самої акції “Вісла”. Братова мусила варити їм їсти. 7 червня 1947 р. ті самі офіцери прийшли рано до хати й показали свою “вдячність” – взяли з шафи татів ніж і так звернулись до тата:

– Ty stary banderowcu, toś ty taki repatriant? A gdzie twoi synowie, co budowali pomniki? Jak nie powiesz, to ci łeb urzniemy⁴.

Ішлося про символічні могили Шевченка і воїнів УГА⁵, висипані біля читальні “Просвіти”⁶. Сипали їх, між іншим, мої брати Василь і Григорій, які сиділи за це у львівських “Бригідках”⁷. Тато відповів, що пішли на війну і ще не вернулися. Офіцери забрали тата, брата Миколу і мене та повели нас до панського двора. Ідучи селом, ми бачили, як люди під наглядом війська розкопували згадані могили.

На пляцу біля панського двора нам казали лягти горілиць на землі. По кількох хвилинах взяли брата Миколу і кудись

Військова Оперативна Група “Вісла” від 28 квітня до 31 липня 1947 р. на Закерзонні. Мета операції “Вісла” – раз і назавжди вирішити українське питання в Польщі.

⁴ Ти, старий бандерівцю, то такий ти репатріант? А де твої сини, що будували пам’ятники?! Не скажеш – голову відріжемо.

⁵ УГА – Українська Галицька Армія – регулярна армія Західньо-Української Народньої Республіки.

⁶ “Просвіта” – мережа українських громадських організацій, які діяли на українських землях від 1868 р. до 1940-их рр. ХХ ст. Організація мала спершу освітній характер, а в пізніших роках спричинилася до постання мережі економічних установ, як кооперативи, кредитові спілки, крамниці, молочарні, які часто діяли побіч читальень.

⁷ “Бригідки” – популярна назва важкої в’язниці у Львові, що містилася у колишньому монастирі св. Бригіди.

повели, а мене й тата почали бити дрючками де попало і кричати:

– Mówcie, gdzie są banderowcy!⁸

Мучили нас, мабуть, 1–2 години і перестали, бо я почув, як з авта, що стояло побіч нас, військовик радіостанцією передавав до Томашева:

– Banderowcy podpalili wioskę⁹.

А насправді – село підпалило військо. Тоді привели напівпритомного брата та й кинули на землю, як тварину. Більше нас не чіпали аж до вечора. Під вечір тата і брата звільнили додому. А мене через стави повели до млина. На греблях ставів лежали мужчини. Над ними зі зброєю в руках стояли військові, а офіцер-капітан ходив поміж ними і кричав:

– Ręka, noga będzie odcięta, jak nie powiecie, gdzie są banderowcy!¹⁰

Коло млина було вже багато мужчин. Увечері почали нас сортувати – одних наліво, других направо. Мені випало направо. Підїхала вантажна машина, військовик крикнув ладуватися і почали нас поганяти, б'ючи дрючками і викрикуючи:

– Skaczcie, banderowskie bydlaki!¹¹

І ми як хто міг полізли на скриню авта. Чотирьох військових сіло з нами зі зброєю готовою до стрілу і повезли нас до Белзця. У Белзці авто затрималось, військові вийшли і сказали до згуртованих людей:

– Patrzcie, wieziemy bandytów!¹²

Люди почали кидати в нас камінням. Кожен ховав голову між коліна, щоб не дістати.

⁸ Кажіть, де бандерівці!

⁹ Бандерівці підпалили село.

¹⁰ Відріжемо руку чи ногу, як не скажете, де бандерівці!

¹¹ Стрибай, бандерівська худоба!

¹² Дивіться, веземо бандитів!

З Белзця повезли нас до Любачева на УБ і почали по черзі брати на допити. Мене покликав поручник до своєї кімнати, казав сісти і розповідати про банду, мою сотню, моїх старшин, де знаходяться бункери. Я коротко відповів, що нічого не знаю, бо зовсім недавно вернувся з Сибіру. Він страшно розлютився, встав, підійшов до мене і так вдарив у вухо, що я впав з табуретки. Копнув ще мене і вийшов. По хвилині вернувся з моїм другом Іваном Левком та питає його:

– W jakiej bandzie on służył?

– W żadnej, on był na Sybirze¹³, – відповів Левко.

Слідчий вдарив його ніжкою від стільця в голову й наказав утікати, а мене повів на подвір'я. На подвір'ї закликав пса. До мене сказав:

– Uciekaj, tam pod płot. – А до пса крикнув:

– Bierz go, bierz banderowca!¹⁴

На щастя, пес був мудріший від нього, тільки гавкав, але не кусав. Врешті-решт слідчий закликав мене назад у кімнату.

– Masz szczęście, że pies głupi, bo jeszcze młody¹⁵, – сказав і вдарив мене пістолетом у голову, ще копнув в коліно так, що я перекинувся на підлогу. Задоволений, казав забиратися на залю.

Цілу добу тримали нас на УБ. Уночі повиганяли нас із заль на коридор, поставили під стіною. Убек крикнув:

– Kto jest Polakiem – ręka do góry!¹⁶

Більшість піднесла руку. А зараз потім мали перехреститися й змовити по-польському молитву “Отче наш”. Молитися по-польському мало хто вмів, знали по кілька слів, а й хрестилися по-своєму. Убеки розлютилися.

– To wy tacy Polacy, że nie umiecie się przeżegnać i modlić!¹⁷ – кричали й усіх немилосердно злупили.

¹³ У якій банді він був? – Ні в якій, він був у Сибіру.

¹⁴ Утікай туди, під тин. Бери його, бандерівця!

¹⁵ Тобі пощастило, що собака дурний, бо ще молодий.

¹⁶ Хто поляк – підняти руку!

¹⁷ То ви такі поляки, що не вмієте перехреститися й молитися?!

8 червня загнали нас до вагонів і повезли в незнане, бо вагони були вантажні й не було видно, куди їдемо і як довго. Десь під вечір потяг зупинився, відчинили двері і наказали всім виходити. Поставили по двоє, по обох боках військо зі зброєю готовою до пострілу. Наказали йти і не розглядатися, попередивши, що при спробі втечі будуть стріляти. Не пам'ятаю як довго і далеко нас вели, але як ми зупинились перед незнаною брамою, побачили на ній напис: "Centralny Obóz Pracy w Jaworznie". Відчинили браму і погнали нас під будинок лазні. Таборові посіпаки загнали до лазні, наказали роздягатися і йти під струменем зимної води з однієї сторони лазні на другу. Хто вагався, тих били гумами й дошками і кричали:

– Wy zawszone banderowce! Ukrainy wam się zachciało!¹⁸

Після такої лазні всі повдягалися, і по двоє повели нас на площу, де містилися бараки. Там вичитували, сортували, а тривало це так довго, що багато хто перестояв цілу ніч під дощем, поки дістався до приділеного бараку. Я попав у барак ч. 11. У ньому стояли двоповерхові ліжка в два ряди, а поміж ними був вільний прохід шириною близько метра. Лягати спати треба було з ногами саме в його сторону, щоб інспекційний міг контролювати, чи маємо чисті ноги.

На другий день уранці прийшли наглядачі й усіх виганяли на апель, підганяли гумами і дошками з ліжок. Перед баракком поставили двійками. Ряди мусили бути рівні, хто хоч трохи висунувся вперед або взад, був битий дошкою. Інспекційний перевіряв кількість в'язнів у бараці, і виявилось, що одного бракує. Три рази перегнали нас до бараку і назад, поки в'язень не знайшовся. А він був раніше на слідстві, вернувся такий побитий, що не міг підвестися, й лежав під ліжками. Двох в'язнів пішло і притягнули його до інспекційного. Аж тепер ми могли розійтись до бараків.

¹⁸ Ви вошиві бандерівці! Захотілося вам України!

У бараці були дві залі по 50 осіб у кожній, з зальовими й бараківим, які відповідали за стан в'язнів і гігієну. У нашому бараці бараківим і зальовим були в'язні, брати Фургали, а гінцем поляк Венгжин, який немилосердно бив в'язнів. Уранці та ввечорі на апелі зальовий бараківому, а бараківий інспекційному складали звіт.

Я на залі замешкав на одному ліжку з Василем Чуком. Йому казали поселитись нагорі, мені вниз. Йому було десь понад 60 років і він був мені як тато, отож я з ним помінявся місцем, бо йому було важко входити і сходити наверх. За цю самоволлю ми дістали від інспекційного по 5 дощок.

Перші три місяці ми сиділи весь час у бараках, бо викликали на допити. Одного дня прибіг гонець Венгжин з криком:

– Barak jedenaście! Buśko Mikołaj do wyjścia!!

Микола був на моїй залі, хутко вискочив і крикнув згідно з регулою:

– Jestem!

Венгжин підбіг до нього, почав бити гумою, кричав:

– Prędzej, ty bydlaku!¹⁹

Бив його цілу дорогу до слідчого бараку. З допиту привели Миколу співв'язні, бо не мав сили йти. Цілу добу лежав нерухомо на ліжку, ціле тіло було чорне.

Десь по 2–3-х тижнях перебування в Явожні приїхав до мене старший брат Іван і привіз мені маленьку пачку. Мене викликали на браму, де я стрінувся з братом. Через заґратовану браму він розповів мені, що нашу родину і ціле село вивезли на понімецькі землі коло Ольштина. Брат передав пачку військовому, він її розірвав, виложив на стіл буханець хліба, кавалок солонини та дві цибулі (батьки більше не мали). Військовий усе з пачки порізав на шматки, наказав мені усе

¹⁹ Одинадцятий барак! Бузько Микола до виходу! – Готовий! – Швидше, ти, худобино!

забрати і втікати до бараку. З братом не дав мені більше говорити.

Одного разу я побіг до барака ч. 12 відвідати мого вуйка Михайла Козака. Побачив це вартовий з вишки, закликав зальового і наказав дати мені 10 дощок на плечі. Я схилився і сперся руками об стіну барака, а зальовий мене бив.

В'язні жили під страшним терором. Двері в залах барака мусили бути зачинені, ніхто не мав права піти до другої залі до свого сусіда, а хто відважився, той був битий. Зальовий щоденно визначав чергового, який стояв від ранку до вечора перед бараком. Коли гонець Венгжин біг до барака по в'язня й голосно викрикував його прізвище, черговий відчиняв двері до залі й повторював прізвище в'язня. В'язень мусив швидко вибігти з барака й зголосити прихід у гінця, який брав його перед себе і гнав щосили до слідчого барака, по дорозі обкладаючи дошкою за те, що той не міг швидше бігти. Бували випадки, що гонець привів в'язня слідчому, той перевірів дані, а якщо якісь дані не узгоджувались, наприклад, прізвище матері, слідчий наказував відпровадити в'язня і шукати далі. Гонець в'язня брав, по дорозі молотив за те, що назвав фальшиве прізвище. Такі випадки бували дуже часто.

Було 12 липня, свято Петра і Павла, день соняшний і гарячий. З самого ранку посіпаки вигнали в'язнів з бараків і почали бавитися в “котика і мишку”. Інспекційні поставали на чотирьох рогах барака, в'язнів усталили двійками й наказали бігти довкола барака, тим часом зальові й бльокові їх підганяли, б'ючи гумами і дошками тих, хто не встигав. Приблизно по півгодині наказували всім затриматись, присісти й ходити “жабками”. Так на зміну тривало до обіду. Старші особи падали та перекидалися з перевтоми, а кати ходили та били дошками, щоб далі стрибали. Содом і Гоморра.

По “жабках” наказали скоро розійтись і приготуватися до обіду. Перед обідом зальовий робив звіт про стан своїх

в'язнів, і якщо їх стан узгоджувався, починав видавати по пів літра гарячої води та пару куснів брукви. Це був увесь обід. На вечерю пів літра чорної кави. І це знову все. На сніданок пів літра кави й чверть чорного, як глина, хліба, якого мусило вистачити на цілий день. Котрогось дня на шпацірі довкола барака я схилився і підняв огризок яблука. Вартовий з вишки побачив – за це я дістав 10 дощок.

Приблизно 2 місяці тримали нас на бараках, не брали до роботи аж до закінчення слідства. У кінці липня чи на початку серпня почали брати нас носити цеглу для будови муру навколо табору, розвантажувати вагони, рубати дрова тощо.

Одного дня вранці на апелі зальовий вичитав кільканадцять прізвищ, у тому й моє, щоб по сніданку зібратися перед бараком. Нас забрали носити цеглу для будови муру. Мені випало носити з товаришем з залі і з дому Євгеном Бречком. До носіння цегли ми використовували ноші, злаштовані з 4 дощок так, що ми їх брали як наплічники і, щоб було легше, з обох боків притримували руками. На початку казали брати по 10 цеглин, а пізніше щораз менше, на кінець 2 чоловіків несли 4 цеглини, бо більше виснажені і заморені в'язні не давали ради. Навіть як удвох несли 4 цеглини, то плутали ногами і хитались, як заморочена вівця, падали з перевтоми, але наглядачі підходили і немилосердно били, кричали:

– Wstawaj! Do przodu!²⁰

І так було кожного дня. Прийшов час, що від тої праці і того пекла визволив мене і Євгена, взявши до кравецької майстерні, Микола Хижий, колишній в'язень “Бригідок”, мій сусід з Вербиці, який відповідав у таборі за групу кравців. Дуже легше мені стало, коли ми дістались до кравецької майстерні. Барак, де вона містилася, був відгороджений колючим дротом від бараків в'язнів. Як іти туди чи повертатися в барак, на брамі вартовий робив обшук, щоб часом не перенести чогось недозво-

²⁰ Вставай! Уперед!

леного. Ми шили вбрання для в'язнів і білизну для війська. Ми з Євгеном пришивали торочки до кальсонів. Вчили нас старші кравці, але нам ніяк не вдавалося робити це правильно. Одного разу прийшов керівник кравецької робітні Клюгер і почав перевіряти якість праці. Все було гаразд – тільки наші торочки були погані. Клюгер взяв одні кальсони:

– Czyja to robota? – спитався в Хижого.

– Omeljana i Breczka, to są uczniowie²¹, – відповів наш керівник, а Клюгер нас обох посадив на 12 годин до карцера.

Надійшла осінь. Мені було холодно в одному піджаку, а тому на робітні крадькома збирав кавалки суконних латок та підшивав до піджака, щоб було тепліше. Багато таких кусочків та ниток і голок мені вдалося перенести через браму і передати до 12-го барака для своїх старших вербичан, за що вони були дуже вдячні.

Одного разу з робітні мене і Євгена Бречка взяли розвантажувати вагон брукви. Удалося нам сховати по одній малій бруквині під блюзу і перенести через браму на робітню. Усі в'язні зраділи. Ми з Євгеном набрали води, нарізали брукви та всипали до горнятка, почали на малій залізній печі варити. Було б усе гаразд, коли б не надійшов Клюгер. Почув запах. Підійшов до печі та й питає кравців, хто це варить брукву. Усі мовчали. Він повторив ще раз, гостріше. Тоді Кожушко з Гребенного та Древо вказали на нас обох. Клюгер наказав горнятко вилити, а нас всадив на добу до карцера.

Іншого разу десь коло півночі до нашої залі прийшов інспекційний, засвітив світло і крикнув:

– Nogi do przeglądu!²²

Усі, як завжди, відкрили ноги і поклали на край ліжок, а він ходив і придивлявся. Знову ствердив, що брудні. За кару

²¹ Чия це робота? – Омеляна і Бречка, це учні.

²² Ноги на перегляд!

наказав вдягатися і за 5 хвилин збірка перед баракком. Тоді скомандував:

– Biegiem dookoła baraku! 10 okrążeń! – а як ми своє відбігали, ще раз:

– Biegiem na salę! Za 5 minut cisza!²³

Дуже часто такі алярми робили нам серед ночі. Як можна було мати чисті ноги, коли води на залі не було, а спільна вмивальня – на підвір'ї? Лягаючи спати, людина мусила-таки стати босою ступнею на брудну підлогу, бо не було ні хідника, ні капців. Потім, поклавшись на ліжка, плювали на кінець брудного коца й витирали ступні, щоб були чисті до контролю.

Одного разу на обід ми дістали по одному малому оселедцю просто з бочки. У бочці на дні лишилося трохи соли. По обіді я слідкував, чи не видно когось зі службовців, підкрався до бочки, що стояла на розі бараку, і набрав трохи соли, якої нам не вистачало і без якої вся тюремна їжа була несолена. На моє нещастя, побачив це вартовий з вишки, наказав зальовому дати мені 10 дощок на спину. Така солена була моя сіль. А наступного разу мені таки вдалося набрати трохи соли. Я закрався до 12-го барака та передав вуйкові Михайлові Козакові. Вуйко втішився і почастував мене куснем хліба.

Раз узяли з моєї залі на допит Миколу Ярмолу й скатували так, що годі було впізнати. З допиту його приволокли і кинули на ліжко, як пса. А все за чоботи, які сам собі пошив. Були це нові чоботи жовтого кольору. Казали йому, що він бандерівський офіцер.

Мене якось заболів шлунок. Я скоро побіг до лятрини поза бараками. Як вертався, мене зауважив вартовий з вишки, закликав наглядача Івана Предка з Журавців, який ходив по площі, і сказав йому влупити мені 10 дощок. Це була найлегша кара. Бувало, що за таку провину ставили в'язня під баракком на 2–3 години на одній нозі і казали високо в руках над головою

²³ Бігом довкола бараку! 10 разів! Бігом у залю! За 5 хвилин тиша!

тримати дві цеглини. До лятрини не можна було ходити поодиноким, найменше дві особи.

До обіду ми мали бляшані миски, що з них їли зупу й пили каву. По обіді чи вечері треба було вимити і добре витерти насухо, а хто того не зробив, то миска зараз почервоніла. Як підійти з такою по обід, а зауважив це зальовий, то давав винуватцеві пару дощок замість обіду. А витирати миски доводилось коцом або блюзою, бо нічого іншого не було.

Коли допити закінчилися, в'язні почали виробляти різні речі з хліба та глини, як-от вервички, різного роду хрестики тощо і потім міняли на хліб чи тютюн. Як почали в'язні ходити до праці, то завжди хтось крадькома приніс а то кавалок нитки чи алюмінієвого дроту, яким прикрашали хрестики, а то кавалок якоїсь бляхи, з якої можна було зробити ніж.

Колись на нашу залю заскочив вночі інспекційний і крикнув:

– Zbiórka przed barakiem!²⁴

Усі повиходили, а він з зальовим та бараковим почали робити обшук і знайшли в мене такий бляшаний ніжик, у друга Євгена кавалок дроту й нитки, у Миколи Зради хрестик. Ми до 6-ої години ранку стояли під стіною бараку на одній нозі на зміну, тримаючи руки вгорі з 2 цеглами. Решта в'язнів бігала до ранку довкола барака.

Одного разу по обіді залишилося в банях трохи зупи. Зальовий крикнув:

– Po peretę!²⁵

В'язні кинулися з мисками, так пхалися, що зальовий не міг собі порадити і попросив наглядачів нас розігнати. Годі почали нас немилосердно бити та розганяти, але ніхто не реагував, що б'ють, тільки далі пхалися до котла, щоб хоч трохи

²⁴ Збір перед бараком!

²⁵ По докладку!

того капусняку з зіпсутої капусти дістати. За непослух всі мушили 2 години бігати навколо барака.

Мій вуйко Андрій Стех, батько політвиховника “Шамрая”²⁶, помер з голоду. З Вербиці сиділо в Явожні близько 80 осіб, 8 там і померло.

У Явожні під кінець грудня 1947 р. чи на початку січня 1948 р. почали викликати нас до барака, де провадили допити. Казали в’язневі сідати на табуретку, на грудях вішали табличку з номером і фотографували. Ми здогадувалися, що будуть нас перевозити до в’язниці або звільняти. 31 січня 1948 р. уранці прибіг на залю гонець.

– Omelan! Zabierać swoje manatki i zgłosić się do biura, wychodzicie na wolność!²⁷

Спочатку я не повірив, думав, що беруть на допит і десь будуть вивозити, але це була-таки правда. Я не мав що забирати, тільки маленький мішок, в якому часами тримав кусень хліба. Я пішов до бюро, де дали мені якусь посвідку, залізничний квиток, трохи хліба й шматок рибини та сказали:

– Jest pan wolny, może pan wracać do swojej rodziny²⁸.

Андрій Гіль і брат Володимир, Василь Чук та я – разом покинули ми огорожу Явожна, за брамою ще раз глянули на бараки. По дорозі спиталися, куди іти до станції. На станції чекали на потяг, що їхав до Варшави. Коли сіли у потяг, я ще не вірив, що вертаюся до родини. При контролі білетів кондуктор поглядав на нас скося і попросив документи. Ми показали, він перевірів, похитав головою і мовчки вийшов.

Потім був приїзд до Бранєва, зустріч з батьком і родиною. Наше щастя не знало меж.

²⁶ “Шамрай” – Ярослав Стех, районний політвиховник у V районі 2-ої Округи “Батурын” Закерзонського Краю. Замордований поляками у в’язниці в Томашеві у 1947 р.

²⁷ Омелян! Збирайте своє манаття і йдіть до бюро – виходите на волю!

²⁸ Ви вільний, можете вертатися до своєї сім’ї.

Іван БІДА
таборовий номер 3053

*нар. 1929 р. у Коргинях Замостянського повіту,
ув'язнений від 25 липня 1947 р. до 31 січня 1948 р.**

Ув'язнене сонце 47-го року

Вечірньої пори 3 липня 1947 р. наші партизани підпалили незаселену від часу депортації на Радянську Україну в грудні 1945 р. хату Ксені Марухняк, а наступного дня до схід сонця з'явилося в селі вороже наставлене до українців польське військо. При кожній хаті поставили вартових. Уранці скликали збори для голів родин. Капітан Війська Польського²⁹ мав коротку грімку промову, в якій звинуватив усіх українців у помочі “ukraińskiej bandzie UPA”³⁰, за що всі будуть виселені. По промові глянув на годинник і казав розійтися, аби ладуватися на підводи – за три години від'їзд.

Селяни брали до уваги можливість виселення і про всяк випадок були вже підготовані, однак військовим і так усе йшло заповолі й вони підганяли, щоб іти швидше й швидше. Такі

* Авторський спомин, написаний у серпні 2003 р.

²⁹ Військо Польське – назва регулярних збройних сил Польщі, офіційно запроваджена в 1918 р.; тут ідеться про ВП, пов'язане своїм родоводом від 1943 р. зі створеною в ССРСР Польською Армією, перейменованою декретом Крайової Національної Ради від 21. 08. 1944 р. на Військо Польське.

³⁰ Українській банді УПА.

обставини зламали б навіть найбільш стоїчний характер, а тому селяни поспішали й вантажилися так, що багато майна залишили. Зате колона рушила на залізничну станцію в Белзці згідно з наказом капітана: об 11-й годині. Поручник, який очолював колону, звернув на мене увагу, наказав не віддалятися від підводи й навіть приділив жовніра пильнувати.

Ми завантажили наше майно у вагон. Я сховався між речами й тихо сидів. Надійшов працівник ПУР-у³¹ списувати людей, я подав своє прізвище, але в цю ж мить з'явився поручник. Не дав слова сказати – забрав мене, погрожуючи зброєю, завів у бункер, де вже перебувало з 20 арештованих осіб. Потім число арештованих з цього транспорту людей зросло десь до 40 осіб.

Наступного дня перевезли нас машинами на томашівське УБ, яке містилося в будинку значного передвоєнного адвоката Цибульського при Львівській вулиці. У підвалі цього будинку знайшлося десь 60–80 чоловік. Навіть для половини не ставало місць на нарах, вони сиділи й спали на бетонній підлозі.

На допиті був я тільки один раз. По майже трьох тижнях перевезли нас на залізничну станцію в Белзці, де загнали до худоб'ячих вагонів з вікнами, взятими на дріт. Місця було так мало, що ми всі могли або тільки сидіти, або тільки стояти. Хотілося пити, ми домагалися води, але на постоях на це не зважали, хоч ешелон не раз зупинявся. А сонце в липні 1947 р. не гріло, а пекло...

По чотирьох днях довели нас до Щакової³². Там сформували колону. Вартові попередили: під час маршу не вільно

³¹ ПУР (поль. Państwowy Urząd Repatriacyjny, укр. Державне Репатріаційне Управління) – польська державна установа, створена 1944 р., призначена займатися питаннями повернення в Польщу польської людності з території ССРСР та Німеччини після закінчення II Світової війни; існувала до 1950 р.

³² Щакова – місцевість, розташована прибл. за 5 км на північ від Явожна; знаходилася там залізнична станція, куди направляли вагони з українцями, призначеними у концтабір в Явожні.

схилитися, обертатися, відходити набік чи повертати вбік голову. Колона рушила, по обох боках що три кроки вартовий з готовою до пострілу зброєю. Так дійшли ми перед браму незнамого будинку, на якій був напис “Centralny Obóz Pracy w Jaworznie”.³³ Тут читали прізвище кожного з ув'язнених, який мусив перебігти через браму, а за брамою стояли два ряди військових з 30–50-сантиметровими дошками, якими били де попало. За брамою знову сформували з нас колону й повели до лазні. Відібрали одяг, аби його випарити. Потім прийшло з 20 військових та цивілів. Розставили нас під стінами лазні, до кожного підходили й питали:

– Vanderowiec? Eses? Ukraiński policjant?³⁴

Яка б не була відповідь, кожний діставав копняка нижче живота. Вихід з лазні нічим не різнився від переходу таборової брами.

Опинились ми перед баракком. Тут чекав на нас бльоковий з двома помічниками. Помічники викликали по сім осіб, казали роздягатися, ще раз перевіряли одяг і на голе тіло “реалізували” по сім гум. Помічників ми запам'ятали назавжди. Це були так звані “гінці”, люди, що потім допроваджували в'язнів на допити. Вони звалися Ян Ягніщак³⁵ (для нас “Чорний Ясьо”) та Ян Венгжин.³⁶ Під їх командою до вечора тренували ми муштру, яка мала нам потім забезпечити відповідну поведінку в таборі:

– Zbiórka przed barakiem! Rozejść się na sale!³⁷

³³ “Центральний табір праці в Явожні”.

³⁴ Бандерівець? Есесівець? Український поліціант?

³⁵ Ідеться, імовірно, про в'язня ЦТП у Явожні Івана Ягніщака, нар. 1. 03. 1922 р., ув'язненого від 10. 06. 1947 р. до 31. 01. 1948 р. під таборовим номером 1798.

³⁶ Як встановив Є. Місило, таборовим капо був не Іван Венгжин (таб. № 970), але Степан Венгжин (таб. № 830), нар. 9. 01. 1909 р. у Волі Петровій, у таборі від 22. 05. 1947 до 17. 01. 1948 р. Див. також IPN, MBP 00231/92, t. 55, k. 99.

³⁷ Збір перед баракком! Розійтися по залах!

На другий день вивели нас на місце вивозу цегли з розібраних будівель. Майор бадьорим голосом поінформував нас про сувору дисципліну, якої мусимо дотримуватися: кожне ухилення або непослух будуть жорстоко карані, включно зі смертю, а таборовий цвинтар – великий. Хтось спитався про знаряддя для чищення цегли.

– Wasze narzędzia to ręce, nogi i własny zmysł,³⁸ – відповів майор.

Від цієї відповіді війнуло на нас безнадією. Поділені на три групи в'язні почали працювати. Одні чистили цеглину об цеглину, часом хтось знаходив шматок заліза. Другі бігом носили на ношах очищену цеглу й пісок. Наступні мішали бетонову масу. Почалася будова огорожі табору від сторони лісу.

Баракі були низькі, мали по три залі з двоповерховими ліжками. Одяг і легке взуття мав я свої. В'язничну куртку дістав на початку листопада. Харчували так: на снідання давали гірку каву, на обід зупу, а радше забарвлену воду, у якій плавала якась крупа, на вечерю пайку недопеченого хліба й гірку каву. Хліба було з 200–300 грамів. Щоденна гігієна полягала в тому, що кожного ранку я мився холодною водою. Рухника не мав ніколи.

Ні один в'язень не уникнув більшого чи меншого тілесного знущання. Кожного трактували не тільки з погордою, але й з ненавистю.

Наприкінці вересня був я вже дуже ослаблений. Друзі порадили зголосити хворобу зальовому – може, вишле на залю хворих, а там відпочину. На залю мене взяли, але я там виявився найздоровішим, тому робив порядок, помагав хворим, прав бандажі й сушив їх за баракком на сонці. Одного разу це не сподобалося стражникові на сторожовій вежі. Він розпорядився

³⁸ Ваше знаряддя – це руки, ноги й власний розум.

всіпати мені 15 дощок. Наказ був виконаний, хоч лікар пробував мене врятувати.

На слідство викликали мене два рази. Пахло безнадією, однак я не заломився: від початку до кінця казав, що нікого не знаю, нікому не помагав, харчів не збирав, пошти не носив. Били, але якимось безпристрасно, просто механічно.

Моїми найближчими товаришами були односельці Іван П'ятночка, а також Іван Янко, Микола Петрух. З сусідніх сіл пам'ятаю журавчан Степана Тиму, Михайла Макалуса, Володимира П'ятночка, Романа Бакуна, Семена Біду, Івана Купича, з Кривиці походив Семен Новосад, з Гребенного Василь Климко.

Одного листопадового дня довго тримали нас на апелі. У ряді переді мною стояв в'язень, хворий на епілепсію. Раптом він знову впав на землю, кидало ним. Бльоковий наказав його бити. Зальові били, він перестав кидатися, але вони били далі. Хтось із в'язнів півголосом сказав:

– Nawet trupa biją³⁹.

Бльоковий розлютився, кілька разів кричав виступити тому, хто це сказав. Ніхто не виступив уперед. Бльоковий ще потримав нас з 15 хвилин, потім відпустив. В'язні відійшли до заль, але на землі залишилася нещасна збита людина. Чи вижила? Не знаю, але більше її вже не бачив.

Іншим разом, також восени, стояли ми на ранковому апелі перед бараком. Три німецькі в'язні перевіряли наші залі. Винесли кількох мертвих, поклали на двоколісний візок й вивезли. Знову повіяло на мене безнадією, однак я подумав про тих мертвих, про тих, які ледве верталися з допитів, про тих, які прощалися з нами перед виїздом на суд. Кожен з них зітхав до Бога. Я зробив собі хлібного хрестика з домішкою цегляного порошу, посвятив у священника й носив при собі.

³⁹ Навіть трупа б'ють.

Ми трималися, не хотіли психічно піддатися, однак дехто не витримував тягара таборової системи. Належали до них насамперед ті в'язні, які пішли на співпрацю з таборовою адміністрацією, стали зальовими чи гінцями, виконували накази бльокових і старалися робити це добре.

Під час розмов не втихали поради про те, що робити, аби не піддатися й витримати, бо в більшості з нас була надія перебути це пекло: хід “жабкою”, гоніння навколо бараків, голод, працю, побої під дурним приводом, наприклад, коли хтось упору не встав перед бльоковим, погано зголосив (доповів) прихід, мав брудні ноги, хоч не один в'язень просто не мав взуття. За все це тяжко били.

Звільнили мене з Явожна 30 січня 1948 р. Вертався разом з досить великою групою під конвоєм. Їхали через Щецін до М'ястка, де передали нас УБ. У мене не було адреси родини, чекав кілька днів, однак убівці знайшли адресу маминої сестри. Сестрінка привезла мені одяг, узяла до свого дому.

Став я повертатися до тям, а був дуже виснажений, одна по другій вилазили різні хвороби, винесені з табору. Довгий час не міг спокійно дивитися на мундири поліціантів чи військових. Коли навіть нині почую слово “Явожно”, перед очима відразу стає образ таборової брами, бараків, сторожових веж, пригадуються апелі й гоніння. Стає перед очима образ зла.

Ярослав ВІЙТІВ
таборовий номер 2243

*нар. 1925 року в Мичкові Ліського повіту,
ув'язнений від 28 червня 1947 р. до 25 серпня 1947 р.**

Дикий садизм

У травні 1946 р. прийшов наказ від провідника змінити місце переховування. Став я жити в Балигороді, де ніхто з місцевих поляків мене не знав. Однак поляки з мого села про це дізналися й донесли місцевим полякам. Почалася проблема. Моя ситуація була складна: я мав жінку, з якою був легально одружений.

Конспіруючись у Балигороді, міг я бачити польських міліціантів. Це не були комуністи, але звичайні шовіністи, яким до розуміння комунізму було дуже далеко, а до винищування всього українського – дуже близько. Один з них розповідав, як зайшов до церкви в Лоп'янці, одягнув ризи й “відправляв” Службу Божу. Решта, тим часом, грабувала. Не дивно, що під час наступу УПА на міліцію в Балигороді саме він дістав кулю в око.

Одного разу привезли вбитого упівця з Лубного. Він лежав на колоді на машині, у тілі мав, може, зі сто дір від куль. Стільки куль не міг дістати ані під час утечі, ані під час оборони. Видно, що військо його добивало з малої відстані. Виставили його на

* Передруковано за виданням: “Закерзоння. Спомини вояків УПА”, т. II. – Варшава: Тирса, 1996, стор. 23–32.

цілий день на показ, щоб залякати наших. Лежав цілком голий напроти будинку міліції. Поляки переходили й плювали, кидали каміння. У хлопця була гарна копиця кучерявого волосся. Його тіло, як і тіла інших жертв, закопали не на цвинтарі, а десь у лісі.

Штаб ВП містився в хаті нашого лікаря Кузьмяка. Одного разу я побачив, як виїхало кілька авт з військом, а за кілька хвилин почалася за Балигородом страшна стрілянина. Тривала коротко. Авта вернулися. Рух. Прибігла жінка й каже:

– Знаєш, Сверчевського⁴⁰ вбили.

Вона працювала в кухні офіцерського казино. Розповідала, що офіцери під час візиту генерала були страх нервові. Невдовзі прилетів літак, сів на стадіон, звідки відлетів з тілом Сверчевського.

Результат його смерти був такий: з'явилося дуже багато війська, незабаром почалися переселення й великі пожежі. Тоді-то мене й арештували. Мабуть, хтось доніс. Це напевно не був ніхто з нашої боївки⁴¹, тому що з неї ніхто не вправ.

Народився в мене 1 січня 1947 року син. У квітні він захворів на нежить кишок, тому що моє помешкання було на поверсі, у різника, який вудив внизу м'ясо, а вгорі вода текла по стінах; було також дуже холодно. Жив я удвох з жінкою. Лікаря не було в місті. Тільки аптекар Микола Осідач хотів нам допомогти, але не міг. Жінка подалася до військового лікаря. З рецептом, який він виписав, поїхав я до Ліська, де була аптека. Зайшов до лікаря Лисикевича, українця, щоб показати рецепт. Він наказав чимскоріше викупити лік і вертатися до дитини.

⁴⁰ Кароль Сверчевський – генерал, віце-міністр Міністерства оборони Польщі, вбитий за неясних обставин 28. 03. 1947 р. у засідці, зорганізованій відділом УПА під командуванням сотенного С. Стебельського “Хріна”. Його смерть стала претекстом для депортаційної операції Акція “Вісла”.

⁴¹ Мова йде про боївку Служби Безпеки ОУН II району в надрайоні “Бескид” під командуванням М. Шашкевича “Рися”.

Я купив ліки. Зі мною був поляк Ян Сковронський. Зїли ми щось в ресторані, вийшли надвір, а там чекали працівники УБ. Я їх знав. То був Кароль Пачковський з Вовковиї, а з Сянока Рисек Сікорський. Підійшли ближче.

– Jak się pan nazywa?

– Wijtiw, Jarosław.

– A co pan tu robi?

– Przyjechałem po lekarstwo dla małego syna.

– Pan pozwoli z nami⁴².

Я пішов, Сковронський лишився. Узяли мене на міліцію. Дали нам два авта з вугіллям, яке треба було вивантажити. Нагляд наді мною мав Владислав Фалішевський із Балигорода, людина чесна і настільки порядна, що, побачивши, як з мене та інших арештованих ллеться піт, запропонував мені чогось напитися, а потім приніс пляшку пива. Приніс ще й другу, але я вже не допив її. Прийшли по мене з УБ.

У їхньому будинку біля цвинтаря просидів я майже два місяці. Слідства не вели, на щось чекали. Розпитували тільки за персональні дані, звідки взявся я в Балигороді. З Лиська завезли мене й двох інших на УБП у Сяноці, на вул. Сенкевича. За німецьких часів там було гестапо, але за польських часів, мабуть, згинуло там більше людей, а найбільше – українців. Перед поляками урядувало в тому будинку ще й російське НКВД. То страшний будинок. Важко його згадувати, так само важко забути биття, знущання, відливання водою раз-по-раз, коли я не хотів говорити, млів від побоїв. Слідство велося різними способами. Удень примусово наказували спати, але не на ліжку, а на табуретці. Сидячи на ній з лицем відверненим до “зłodійки”⁴³ у дверях, ти мав “спати”, але твоє лице було під їх обсервацією.

⁴² Як вас звати? – Війтів, Ярослав. – А що ви тут робите? — Я прийхав по ліки для малого сина. – Ходімо з нами.

⁴³ “Зłodійка” – малий отвір у в’язничних дверях для стеження за в’язнями в келії.

Підповідали, що я, мабуть за чиеюсь намовою пішов до УПА. Як признаюся, то мені дадуть найменшу кару: 5 років. Нарешті почали питати кожної ночі. Слідчі мінялися, а я залишався. Під час гострого слідства були в кімнаті, крім мене, три особи: слідчий та два кати, що били. Вони тільки ждали, аби доведена до відчаю людина кинулася на слідчого, який тоді відповідно “боронився б”. Однак ніхто з нас цього не зробив, бо то був би кінець. Саджали на дубовий стілець, прикручений до підлоги. Руки прив’язували ремнями до стільця. Приходив убівець.⁴⁴

– No i co, kolego? Co nam teraz powiesz? – питався. – Jesteś gierojem UPA? Zobacz, gdzie ty jesteś!⁴⁵

Я мовчав. Це була в таких випадках найкраща постава.

– Dlaczego milczysz?

– Tu za mnie mówisz⁴⁶, – відповів я.

Після такої відповіді отримую двічі по лиці. У голові закрутилося, а він підсміхається й питається, чи не замало. Убівець сідає за стіл й знову починає ставити найпростіші питання: хто, звідки, рідня.

– Masz syna, co ma 4 miesiące. Nie zależy ci, żeby wrócić? – починає з іншого боку.

– Ja powinienem wrócić. Żadnej łaski nie robicie.

– Nie bądź taki pewny. Jesteś w naszych rękach, a nie my w twoich⁴⁷.

Сидів я в великій кімнаті на другому поверсі. За вікнами прекрасні городи. Жаль було дивитися. Слідство відбувалося в

⁴⁴ Убівець, убек – працівник УБ.

⁴⁵ Ну і що, друже? Що нам тепер скажеш? Ти герой УПА? Подивися, де ти!

⁴⁶ Чому мовчиш? – Ти говориш замість мене.

⁴⁷ У тебе 4-місячний син. Тобі не залежить, щоб вернутися? – Я повинен вернутися. Не робите ніякої ласки. – Невже? Ти в наших руках, а не ми у твоїх.

підвалі. На коридорі було насипано десь півметра піску. Щойно потім я зрозумів, пощо цей пісок.

Раз привели мене до келії в цьому підвалі, а сидів у ній польський священик десь з-під Риманова. Келія була така вузька, що не можна було в ній разом спати. Спали ми на зміну: раз він, раз я. А ліжком була велика, ще німецька мармурова таблиця, покладена на чотири цеглини, що відділяли її від підлоги, вкритої нечистотою. Священик сидів там уже четвертий місяць.

Якось зустрів я двох наших партизанів. Так побитих людей я ще не бачив. Я був битий, але то не йшло в порівняння – ті люди були просто роздерті. Напевно не пережили слідства, десь мусили їх похоронити, але не знати де.

Жах брав, коли я дивився на слідчих, вартових, увесь міліційний і адміністративний апарат, що тоді взяв владу в руки. То був найгірший елемент. Його прагненням було чимскоріше збагатитися, незважаючи на засоби. Як не дивно, але багато було між ними й селян, переважно бідних. Вони були здеморалізовані й не знали етичних перешкод. До того додавалася якась незрозуміла ненависть до всього, що чуже, насамперед до українського, хоч віками бачили його навколо себе.

Слідство не дало ніяких матеріалів проти мене. Я ні до чого не признавався, а в них не було свідків. Наприкінці травня 1947 року групу в'язнів вивели на вулицю, а далі й на станцію. Однак раніше повідомили сім'ї про наш виїзд, тож змогла туди прийти моя жінка. Отримав від неї трохи сала й хліба.

Поїзд поїхав у невідомому напрямку. Я думав, що везуть нас на західні землі, бо знав про переселення. А нас везли до Явожна. Було нас 75 людей. Після розпізнавання декого взяли набік, а решту – до лазні. Там ми мліли, бо раз давали холодну, а потім гарячу воду. Яке там було биття, коли ми з неї виходили – страх! Старші між нами падали уже по перших ударах грубими палицями. По дорозі до бараку також били.

У Явожні все було диким садизмом. Німці знущалися з людей важкою працею, доводили їх до виснаження, палили

мертвих у крематоріях, але не били постійно й не принижували на кожному кроці. Це був сильний ворог, він не дивився, щоб мститися. У німців щодо цього всі були рівні. А поляки в Явожні просто знущалися над нами. Принижували національну гідність. Наприклад, о четвертій вранці робили вставання. А підлога була чорна від вугілля. Як наказали знову лягти, приходили й питали, чому підошви чорні. Тоді був наказ лягати на черево, а вони били по 20 разів нагаями по ногах. Уранці не можна було встати, іти на переключку. Коли хтось дійшов, то мучився по дві години, чекаючи на сніданок: зачорнену нібито кавою воду й хліб. Обід – кукурудзянка на воді. Ми підходили. Біля котла стояли два поляки й слідкували, щоб кухар-в'язень не налив забагато.

Табір був перегороджений наполовину. На другому боці сиділи полонені німці. З ними рахувалися інакше, вони мали гарний харч. Ми були “горлорізами”, “нелюдьми”. Як ми йшли до лятрини, нас били. Як виходили – також били. Люди по кукурудзянці не могли добре спорожнитися, бо їм не давали часу.

Кожен барак мав десь 15 метрів довжини й 8 метрів ширини. Критий папою. Стіни з дощок, дуже тонкі. Причі збиті з трьох дощок: одна під голову, друга під ноги, третя – під задок. Решта дощок поламана на в'язнях. Не було сінників. Причі стояли під стінами, а один ряд посередині бараку. Між ними був вузький перехід. Вхід до бараку на розі від фронту. Кожен барак був відокремлений від другого подвійним колючим дротом. Дріт від дрота десь на 10 сантиметрів. Ішли вони двома рядами по два метри один між одним. Там ходили стражники. А по рогах розташовані були вишки, де сиділи з кулеметами інші стражники.

Були ми поділені. Учителі, священики, лікарі, узагалі інтелігенція – окремо, а прості люди – окремо. Контактуватися з бараками, де сиділи інтелігенти – не можна.

Утекти з табору ніхто не пробував. Це, зрештою, було неможливо. Утекти, не торкнувшись електричних дротів, не можна.

За дротами був ще високий мур. Залишалася втеча до неба. А кожен хотів жити, витримати й вийти на волю. Нічого за муром ми не бачили. Табір був віддалений від самого міста Явожна. Ніхто до нього наблизитися не міг.

Не посилав я листів, так само й не отримував. Через місяць дістався до кравецької майстерні. Вів її Василь Костик з Сянока. Йому “шили”⁴⁸ упівську радіостанцію. Пустили б його зразу, але він не хотів нічого підписати, бо мав гарну кам'яницю в місті, якої не хотів втратити, а знав: якби признався, то мусив би поїхати на Західні землі.

Раз прийшов слідчий і запитався за мене. Я зголосився.

– Za co siedzisz? – запитався в бараці.

– Ja nie wiem. Za darmo siedzę, – відповів я.

– Zaraz się przekonamy. Rozbieraj się. Do naga⁴⁹.

Я роздягнувся, поклався на землю, як він наказав.

– Teraz licz: masz dostać 25 gum⁵⁰, – сказав слідчий.

Слідчий бив, починаючи від ніг. Дорахував я десь до 12, а потім зомлів. Забрали мене на барак. Лежав три дні непритомний. Петро Жемелко з Кракова змінював мені шмати на тілі. Костик, як побачив мене, плакав, як мала дитина, розповідав Жемелко. На четвертий день слідчий прийшов знову. Знову запитався за мене. Я замельдувався.

– Ty wiesz, za coś dostał? – говорив з російським акцентом.

– Nie wiem.

– Skurwysynu! i nie będziesz wiedział⁵¹.

То був один випадок, а було їх – не порахувати. Зі мною та з іншими.

⁴⁸ “Шити” – нав'язувати комусь невчинений злочин.

⁴⁹ За що сидиш? – Я не знаю. Сиджу без провини. – Зараз переконаємося. Роздягайся. Догола.

⁵⁰ Тепер рахуй: маєш отримати 25 ударів гумою.

⁵¹ Знаєш, за що ти був битий? – Не знаю. – Ти, скурвий сину! і не будеш знати.

Головним слідчим був російський жид. В обідню пору вили чотири “сирени”. Люди вишиковувалися з мисками по кукурудзянку. Тоді він виходив і кого собі вибрав, наказував вести перед 14-й барак. Там на очах усіх нас бив свою жертву. А був дуже високий і добре збудований. Найстрашніше було, коли попалася йому дівчина. Обкручував кулак її волоссям і кидав об землю. Раз попалася йому Марійка, зв’язкова від “Бурлаки”.⁵² Могла мати з 22 роки. Водили її до нього десь два тижні, це було напроти мого бараку. Перший тиждень водили її два стражники, але потім уже сама не могла йти. Постійно питали за “Бурлаку”. Вона казала: “Усе знаю, а нічого не скажу”. По ній скакали, душили черевиками. Хто її побачив на другий тиждень, то плакав. Були в неї довгі чорні коси. Головний слідчий вирвав майже все це прекрасне волосся. З останнього слідства тягнули її за собою. Що з Марійкою сталося – не знаю. Не могла вижити після такого знущання.

У Явожні були й наші, що вислужувалися слідчим. Першим був Іван Довбуш, учитель з Загутиня. Він стояв на брамі при вході й пізнавав людей. Потім знайшлися й інші, до інших завдань. Найгіршим був так званий “Чорний Ясьо”, тобто Іван Венгрин з села Вільхівці коло Сянока. Він був страшний кат. Другим був Федор, походив десь від Вислока. Третім був Дмитро Грицков’ян. Однак це було всього трьох на кілька тисяч людей. Усі капо мешкали в окремому бараці. Там спали, а вдень служили своїм хлібодавцям, бо служили вони за кращу їжу. Вони могли ходити від барака до барака, чого інші в’язні робити не мали права. Улюбленим їхнім ділом було загнати нас до “жабок”. Ми мушили стрибати навколо барака, а кожен з них ставав на розі з дошкою й бив. Як ударив кантом – дошка ціла. Як ударив плазом – дошка ламалася. Сильно били. Стражники вже не мушили нас бити. Стояли збоку та сміялися.

⁵² “Бурлака” – Володимир Щигельський (1920–1949) – у 1944–1947 рр. командир сотні у складі Перемиського куреня УПА на терені Закерзонського Краю.

Попід вікнами був засіяний бакун. Наглядав за ним Грицков'ян. Він щоденно мав звітувати, чи не бракує одного листка бакунового, бо ж відомо, що курцям шалено хотілося курити. Цей бакун був для них мукою. Одного разу двох листків не стало. Поляки зробили перекличку. Запитали, хто курить і вирвав листки. Ніхто не виступив. Грицков'ян пождав і вказав на мого батька. Тоді батькові наказали виступити перед лаву, а Грицков'янові дозволили його бити скільки захоче. Забрали жертву непритомною на барак.

За якусь найменшу провину в'язень міг потрапити у підземну пивницю, де була холодна вода до колін. Прив'язаний за руки ременями до стіни, в'язень висів на них. Те місце, карцер, містилося під землею. Карцер ніколи не був порожній. Сиділи там по 12 або 24 години. Сидів у карцері також я. Прийшли по мене брати нібито на слідство. Незадовго до того я пересварився з капо. Слідства не було, замість нього отримав я 12 годин “карца”, видно, за ту сварку. Звели мене по сходах униз, відчинили залізні двері, прив'язали ременями до стін і вийшли. На підлозі ще не було води. Як двері закрилися, відразу почала запливати в келію вода. Дійшла поза коліна. Ніхто зі мною тоді не сидів у тій воді. Друге місце було, на щастя, порожнє. Два рази заглядали до мене через “злодійку” в дверях. Запалювали тоді слабеньку лямпочку вгорі. А так – увесь час темно. Як вода почала сходити, додумався я, що це кінець кари. Проте вийти по тих 12 годинах на своїх ногах я вже не зміг. Так було з кожним.

Іншою карою було стояти біля електричного дроту огорожі з двома цеглинами в руках, піднесеними догори. Як хтось зомлів, а млів кожен – відливали водою й повторювали кару. Понад годину ніхто не міг цього витримати.

Щоденно вранці – апель. Уставали ми о шостій годині, а о сьомій був той апель. Кожен барак стояв на триметровій площі уздовж дротів, що відділяли від інших бараків. Ставали ми трійками, на струнко. Стражники по обох боках. Кожен ряд відраховував. Кожного дня були також прокляті “жабки”.

Часом робили ми й 10–15 кругів навколо бараку. Молоді витримували, старі падали. Їх відтягали набік. Відтак усі йшли до бараків по миски й починався сніданок: горнятко чорної кави та 25 декаграмів чорного хліба, якогось пареного, а не печеного, бо можна було з нього ліпити все.

Над усім тим панував голод, а за ним уже й смерть. Усі чекали смерти. Ніхто не знав, чи вийде на волю. Люди ходили, як привиди, сухі й чорні.

Голод. Мали ми малі миски, з яких не можна було наїстися, навіть якби вони були наповнені нормальною їжею, а не табірною, явожнянською. Одного разу хлопець на ім'я Володимир, з Команчі родом, підійшов до котлів з зупою. Кухар дав йому дві порції. Він відразу все випив, бо то було ріденьке, але відразу й виригав, бо шлунок не міг витримати надміру їжі. Стражники сміялися й питалися, чи ще їсти хоче. Хлопець спробував – був виголоджений на смерть. Випив те, що звернув до миски. І знову виригав. І ще раз так само. Більше ніж пів літра зупи ніхто з'їсти не міг, хоча б і як хотів. Був один випадок, що отримали ми кращу їжу. То було тоді, як приїхала якась комісія з Варшави. У зупі плавали шматки солонини. Ми знали, що щось сталося.

В'язні, що були на допиті в 14-му бараці, ніколи не верталися на своїх ногах на барак. Несли їх на коці або попід руки прислужники таборової адміністрації. Слідство вело інколи кількадесят слідчих, брали на один раз по 50 людей. Тоді всюди стояв стогін і плач. Усередині били кабелями, а назвні – стражники – дошками. Були випадки, що відтинали ними вуха, а які були тоді рани – до костей! І кричали:

– Macie, banderowcy, swojā Ukrainę!⁵³

Тоді, за ту Україну, боротьбу з ними я виграв, але якби хтось сьогодні сказав, що щось таке жде мене знову – я б себе убив.

⁵³ Ось вам, бандерівці, ваша Україна!

о. Степан ДЗЮБИНА
таборовий номер 2041

*нар. 1913 р. у Новій Весі Горлицького повіту,
ув'язнений від 27 червня 1947 до грудня 1948 р.**

Не я перший, і не я останній

[Після візиту у римо-католицького кардинала Адама Сапіги в Кракові – Прим. Б. Г.] вернувся я додому. На щастя, у терені нічого не діялося. Однак навіть відносний спокій у Криниччині – то був “контрольований” спокій. Навесні 1947 р. вдалося мені ще раз поїхати у Краків до отців Івана Граба й Миколи Денька. Двері відчинила якась жінка і сказала:

– Тут, прошу отця, є люди з УБ, але ходіть, отці є в хаті.

– Котел, УБ, втікати, – пролетіло в моїй голові. Я чимско-ріше відвернувся, почав утікати. Не знаю, чому не було погоні. Може, на якусь мить УБ втратило пильність, бо до цього моменту ловило й арештувало всіх, хто появився на порозі дому отця Граба. Завдяки цьому я ще місяць був вільний.

Коли появилися перші транспорти, набиті людьми й худо-бою вагони, я не додумався, про що йдеться. Поїзди не зупиня-лися, не було в кого запитати, що діється.

Нарешті прийшла вістка: виселення. Було недалеко від мене, уже в Горличчині. Останнє тотальне виселення, у крові й

* Передруковано за виданням: о. митрат Дзюбина С. “І стверди діло рук наших. Спогади”. – Варшава: В-во Український Архів, 1995, стор. 87–102.

знущанні, доведене до краю ненависти, кривди, несправедливості. Жахливе, жорстоке, незрозуміле.

Конче хотів я довідатися про долю мами, сестри, людей з Гладишева. Доїхав невдовзі до станції в Загір'янах, де застав гладишів'ян, але вже в вагонах. Знайшов також матір і сестру. Усі кинулися до мене, питали, куди їх повезуть, що хочуть зробити, вивезти в Сибір, чи що? Ніхто не знав, що воно діється. Натовп навколо мене привернув увагу убівців, що, звичайно, крутилися між людьми й підслуховували. Один з них підійшов до мене й обшукав. Нічого не знайшов. Відступив. Я, замість утікати, далі розмовляв з людьми, родиною. Минуло півгодини, підійшов наступний, знову обшук, потім ще раз.

До поїзда на Новий Санч залишилося вже небагато часу, я став прощатися, коли підійшов до мене четвертий убивець.

– Proszę za mną. Kim pan jest? – запитав, бо я мав на собі цивільний одяг.

– Księdzem, – відповів я.

– Jakim księdzem? Rzymskokatolickim czy greckokatolickim?

– Greckokatolickim.

Убек цинічно усміхнувся й сказав:

– To nam wystarczy. Proszę ze mną⁵⁴.

Наказав іти за ним на станцію, де було їх більше. Котрийсь зателефонував до Горлиць по мотоцикл. Довго не треба було ждати. Приїхав мотоцикл з причепкою. Мені казали сісти в причепу, убивець сів за водієм, і так поїхали ми до Горлиць. На УБ належним чином мене привітали:

– Niech ksiądz będzie ostrożny, bo w razie próby ucieczki – zastrzelimy⁵⁵.

Правдивість цих слів була очевидна. Списали протокол. Примістили мене на коридорі, приставили ліжко й приносили

⁵⁴ Ходіть за мною. Хто ви? – Я священик. – Який священик? Римсько-католицький чи греко-католицький? – Греко-католицький. – Цього нам вистачить, ходіть за мною.

⁵⁵ Отче, будьте обережні, бо коли спробуєте втікати – застрелимо.

їсти. Усі інші сиділи в підвалі. Постійно звозили з усіх сторін людей, звинувачених у співпраці з УПА, хоч УПА в нас майже не було. Мій “привілей” виявився мукою. Сидячи на коридорі, я чув звідусіль крики тортурованих людей. Їх били, мучили електричним струмом, а цього ніхто не витримує без крику.

Мене не бито. Кілька разів попросили написати життєпис, мабуть, хотіли знайти якісь різниці, але ж не знайшли. Ніякого слідства й сліду звинувачень у чому-небудь не було.

– Panowie, macie telefon? Macie policję w Łabowej? Ta policja mnie zna, wiedzą o mnie wszystko. Zadzwońcie do nich i dowiecie się⁵⁶, – запропонував я убівцям свою допомогу, однак ні слідство, ні життєпис, ні моя допомога ні до чого їм потрібна не була, бо вони вже давно знали мою долю.

Спробували ще змінити її. На одному з допитів запропонували співпрацю, пообіцяли випустити, аби тільки погодитись. Це було смішне. Я зразу ж обурено відмовився.

Якийсь хлопець розповів мені на коридорі, як убівці послали його ходити по селах й розвідувати, чи є партизани. Він пішов. Лишав по хатах харчі. Однак вони не зникали, нікого в лісі не було. Убівці самі туди боялися ходити.

Знайомі з Горлиць довідалися, що я на УБ. Відвідали мене. Ними я передав до польського священника інформацію про мое ув'язнення, треба було мати білизну, мило. Він прислав свого працівника, однак функціонери довго з ним навіть не розмовляли, заявивши, щоб отець парох у це не втручався. Отцеві вдалося таки передати мені білизну, мило і коц.

Уже два тижні минали від мого арешту. У “слідстві” ніяких змін не було. Нарешті я сказав їм те, про що їм ішлося:

– Cała moja wina jest w tym, że jestem greckokatolickim księdzem.⁵⁷

⁵⁶ Панове, телефон у вас є? Поліція в Лабовій у вас є? Вона знає про мене геть усе. Зателефонуйте до них і довідайтеся.

⁵⁷ Уся моя вина в тому, що я греко-католицький священник.

Десь 13 червня наказали мені віддати гроші й особисті речі. Зайшовши до приміщення, де мав я це зробити, працівник УБ сказав мені:

– No, proszę księdza, dzisiaj trzynasty, a trzynastka jest nieszczęśliwa.⁵⁸

На це я відповів:

– Dla mnie trzynastka jest raczej szczęśliwa, bo trzynastego urodziłem się i trzynastego zostałem wyświęcony.⁵⁹

Тоді він сказав:

– Ale tym razem będzie nieszczęśliwa.⁶⁰

І мав рацію. Це вже відкривалася переді мною дорога до Явожна. Мав я ще тільки те щастя, що знайомим удалося передати мені на УБ адресу нового поселення моєї родини на Західніх землях (щодо передання ми домовилися раніше). Наприкінці мого перебування у горлицькому УБ привезли ще одного священника, отця Івана Булата, що був парохом у Бортому.

Наступного дня всіх в'язнів погнали чвірками на станцію в Горлицях. Ішло нас коло 50 осіб, жінки й чоловіки. Побіч зі мною йшов отець Іван Булат. По дорозі сильна ескорта нікому не давала до нас підійти. Один з перехожих старався подати арештованим цигарки, однак ескорта його брутально відштовхнула, а відтак хотіла залучити в нашу лаву.

Загнали нас у товарний вагон. Поїзд рушив. Наступного дня, а це було 15 червня, приїхали ми до станції Щакова. По дорозі якісь люди обкидали наш вагон камінням, обзивали нас бандитами, яких треба повісити за вбивства поляків, – так польська комуністична пропаганда очорнювала нас в очах місцевого населення.

⁵⁸ Ну, отче, сьогодні тринадцяте число, а тринадцятки є нещасливі.

⁵⁹ Мені тринадцятого щастить, бо тринадцятого народився і тринадцятого мене висвячено.

⁶⁰ Однак цим разом буде нещаслива.

Зі Щакової пішки погнали нас до табору Явожно. Треба було йти лісом, де потім хоронили померлих у таборі. Біля табірної брами побачили ми колючу огорожу з дроту під струмом, криві стовпи, на брамі напис: “Centralny Obóz Pracy w Jaworznie”. Це був колишній німецький табір, філія страшного табору в Освенцімі.

Вишикували нас на площі. Виступив якийсь капітан, сказав кілька слів, а потім звернувся до нас, священників:

– To wy, księża, temu wszystkiemu jesteście winni, bo wy namawialiście ludzi, aby mordowali Polaków, wy przede wszystkim za to odpowiadacie.

Тоді я відповів йому:

– Panie kapitanie, tu zaszło wielkie nieporozumienie, bo ja jestem z województwa krakowskiego, nowosądeckiego powiatu, a my, Łemkowie, żyliśmy z Polakami w wielkiej zgodzie i przyjaźni, na tym terenie nie zginął ani jeden Polak.

Почувши ці слова, капітан явно зніяковів і сказав:

– To, pierona, kogo nam tu przywieźli?⁶¹

Можливо, моє пояснення дало те, що потім у лазні нікого з-поміж нас не бито, хоч відомо, як страшно, до крові били там інших арештантів. Я сам бачив в'язнів, які мали покалічені голови, коли виходили з цієї “лазні”.

Могла бути ще й інша причина. Я “подарував” 1000 золотих офіцерові ескорти з Горлиць. Як прийшлося віддавати гроші, віддані в депозит на УБ у Горлицях (щоб передати їх у таборовий депозит), виявилось, що бракує моїх 1000 золотих, тобто значної суми. Офіцер з конвою дуже почервонів, а я додумався сказати, нібито в мене погана пам'ять, міг я недокладно запам'ятати суму, віддану в депозит.

⁶¹ То ви, священники, в усьому винні, тому що це ви намовляли вбивати поляків, насамперед ви за це відповідаєте. – Пане капітане, тут сталося велике непорозуміння, я походжу з Краківського воєводства, Новосанчівського повіту, і ми, лемки, жили з поляками в великій згоді й приязні, на цьому терені не впав ні один поляк. – То, чорт бери, кого нам сюди привезли?

У той час тримали нас кілька годин перед баракком. Був гарячий день, нам дуже хотілося пити, бо вже другий день не мали краплі води в роті. Я майже млів, просив води, але ніхто не подав.

Лазня. Насамперед довелося залишити всі харчі в приміщенні перед лазнею, також білизну й одяг. Коли ми щасливо, бо без побоїв, вернулися, побачили, що харчів нема. А далі – до бараків. Чоловічих було п'ять, числами від 10 до 14, мені попався барак число 10. Жіночих було два, а також слідчий барак. Жіночі бараки були відділені від чоловічих колючим дротом. Як нас привезли, вони ще не були запхані до кінця, але потім в одній залі було до 200 осіб. У кожному бараці були три залі.

На терені табору була також табірна лікарня, чоловічі й жіночі бараки-робітні для кравців, шевців, барак-кухня та інші, призначення яких не знаю. За дротами в одній з частин табору перебували німецькі вояки, а також фольксдойчі⁶². Кожен барак мав свого баракового, зала – зальового, над всіма бараками був надбараковий. Усі вони були в'язнями, проте деякі знущалися жорстоко зі співв'язнів. Найжорстокішим був зальовий Іванів з Сянока⁶³ та надбараковий Венгжин, що походив десь від Бірчі, а найлютішим бараковим був Ягніщак, що походив з Вільхівців біля Сянока. Були ще й убівці, звані блоковими, садисти, хоч не всі, був між ними один шляхетний сержант зі Шлеська, дуже нам співчував, потішав, кажучи:

– Wy za Jaworzno jeszcze będziecie nosić krzyże⁶⁴.

Спочатку тримали мене на 10-ім бараку, а потім усіх священників зігнали до 12-го бараку, до залі, де зальовим був згаданий Іванів. Хтозна, чи не сталося це з наказу адміністрації,

⁶² Фольксдойч, фольксдойчер – категорія людей у завойованих III Райхом країнах, які, здебільшого вже національно асимільовані, визнали за собою німецьке походження й підписали фолькслисту.

⁶³ Імовірно, йдеться про Йосифа Іваніва, нар. 1910 р., мешканця Сянока, дрібного купця, ув'язненого від 22. 05. 1947 р. до 30. 08. 1948 р. під таборовим номером 641.

⁶⁴ Ви за Явожно ще будете носити хрести.

яка довідалася про його особливу ненависть до священників. І він дійсно люто нас усіх катував, завдаючи як фізичні, так і моральні тортури.

Узагалі, в'язні були биті всюди, на кожному місці. Били нас під час роздавання їжі, у черзі до лятрини, за найменшу “провину”. А що вже найбільше – під час слідства. Співв'язні розповідали мені, що слідчі казали признаватися до вчинків, яких ніколи не зробили, а коли в'язні відмовлялися, били до крові, до втрати притомности. В'язні розповідали також про випадки закатування на смерть, деякі верталися зі слідства з поламаними ребрами, ногами, вибитими зубами, мали вирвані нігті або пальці розтритими стискуванням між дверима й одвірком. Я сам бачив в'язня, що вернувся зі слідства з поламанною ногою. В'язні часто йшли на слідство на власних ногах, а верталися несені на коцах, такі були скатовані. Слідчі застосовували під час тортур також електричний струм.

Ясна річ, посилали між нас також своїх шпигунів на підслухи й вивідування. Однак ми дуже швидко зорієнтувалися щодо цього, бо нові в'язні приходили необстриженими, коли вся решта була обстрижена на “зерівку”⁶⁵.

Одного разу наказали нам переходити один за одним перед будкою, у якій хтось сидів, але не було його видно. Зате він міг нас докладно бачити. Переходили ми, дотримуючись відстані по кілька метрів. Не знав я причини цієї “операції”, аж потім хтось сказав, що в будці мусив бути хтось із зрадників нашого підпілля, який шукав між в'язнями колишніх друзів, щоб видати їх польській владі. Щойно набагато пізніше я довідався, що це був Ярослав Гамівка, псевдонім “Вишинський”⁶⁶.

⁶⁵ Обстрижений на “зерівку” – до голої шкіри.

⁶⁶ Ярослав Гамівка “Вишинський” – окружний господарчий референт в I Окрузі ОУН Закерзонського Краю. Під час акції “Вісла”, 21. 05. 1947 р. добровільно золосився до повітової комендатури міліції в Перемишлі й пішов на співробітництво з польською владою.

Після перших переслухань, що тривали понад три місяці, була легка “відлига”, але незабаром приїхала у табір нова група слідчих, жорстокіша за попередню. Почалися нові слідства, знущання й тортури. Декого з-поміж в’язнів примусили підписати протокол зізнання і звинувачень проти самих себе; після підписання вони отримали високі вирокі.

Дуже дошкулювали муштри, бігання навколо бараків. Хто не міг бігти, стомився, був старий чи хворий, – того били. Як упав на землю, били ногами далі, не зважали. Садисти-наглядачі шукали кожного претексту, щоб загнати нас бігати або примусити робити докучливі “жабки”.

Спеціально посадили перед бараками тютюн, а відомо, яка це кожному курцеві спокуса, особливо ж тоді, коли давно не кури́в. Курці старалися зірвати хоч листочок. Однак усі листки були пораховані, тож цілий барак знову мусив бігати й стрибати “жабками”. Про те, як деяким курцям хотілося курити, нехай свідчить факт, що дехто міняв свою пайку хліба, єдину табірну поживу, на цигарки. А наступного дня вмирав з голоду.

Найдошкульніший був саме голод. Ми були постійно голодні, ходили сухі, мов привиди. Жорстокою іронією було потім довідатися, що цілі вагони харчів, призначених для в’язнів, продавали “наліво”.

Кожен в’язень мав бляшану миску, яка постійно іржавіла, тож постійно треба було її чистити піском. Коли зальовий уважав, що миска недостатньо чиста – бив. Як уже перейшов я до лікарні, то говорили мені, що в’язням давали солоні оселедці без краплі води. Вони від цього хворіли, дехто й помер.

Основною поживою була пайка хліба, маленька пайка, а до неї темна смердюча рідина – “кава”. То був наш сніданок і вечеря. А обідали, можна сказати, чистою водою. Усе це стало причиною того, що після 4-ох місяців в’язні пухли від голоду, під час ранкового апелю падали неживі. Бувало, що за один апель виносили кілька трупів.

Тіла померлих, загорнуті в паперові мішки, вивозили двоколовим візком поза терен табору, у поблиський лісок, де й закопували. Візок тягли й закопували тіла в'язні-фольксдойчери.

Щодо голоду, то табір у Явожні був гірший від німецького Освенціма, у якому дехто прожив і 5 років. Натомість у Явожні по 4-ох місяцях масово приходила смерть. Протягом кількох місяців померло 160 в'язнів, багато вмерло після звільнення з табору, такі були виснажені.

Украї знесиленими й голодними людьми адміністрація виконувала різні праці. Наприклад, будували ми мур. Насамперед вирівнювали терен, потім носили викопану землю, цеглу, заправу поза огорожу. Навіть коли ми працювали, то нас били.

Щоб морально принизити священиків, видумували для них інші праці. Коли випав перший мокрий сніг, прийшов наказ замітати його з доріжок між бараками, посипаних жузем. Зметене болото казали класти на віз, котромусь священикові запрягатися, іншого священика саджали на болотяну купу на возі, давали мітлу в руки й серед крику й глуму вивозили поза територію бараків.

Одного разу знайшли між бараками здохлого kota. Примусили священика Менцинського робити йому похорон. Накинули на отця якусь плахту, що мало бути за фелон, до рук дали мітлу, позганяли ще й інших в'язнів. Отак глумилися, нарешті занесли kota за барак і закопали.

Раз наших священиків загнали під сторожову вежу співати релігійних пісень для вартового на цій вежі, додатковою наругою було те, що зараз біля неї була лятрина.

Коли в табір почали приходити посилки з харчами, священики не могли їх отримувати.

Було нас у таборі 22 греко-католицьких священиків та 3 православних. Два православні священики не призналися до того, що вони душпастирі. Ось прізвища греко-католицьких священиків – в'язнів концтабору в Явожні: Адам Абрагамович, Володимир Бозюк, Іван Булат, Михайло Гащак, Ярослав

Гребеняк, Кость Дацько, Степан Дзюбина, Михайло Дочило, Микола Заяць, Омелян Калинюк, Олекса Колянківський, Омелян Котис, Юліян Криницький, Сильвестер Крупа, Петро Мазяр, Юрій Менцинський, Іван Сенета, Григорій Федорищак, Євстахій Хархаліс, Євген Хиляк, Степан Шеремета, Іван Яремін.

У німецькому секторі нікого не били, не знущалися ні фізично, ні морально. Якби не те, що німці були за дротами, то можна б їх життя назвати нормальним. Їхні бараки були чисті, без вошей чи блощиць, їхню білизну й одяг прали в пральнях, вони ходили в лазню. Німецький харч був далеко кращий за наш, фольксдойчі могли купувати харчі в канторі, працювали в кухні. Німецька частина мала також і культурне забезпечення: діяв аматорський художній гурток, могли грати на інструментах, відбувалися спортивні й гімнастичні змагання, навіть із плавання в табірному басейні. Мали забезпечене також і духовне життя: щоденно відслужував Богослужіння полонений католицький священник, щонеділі чути було з німецького сектора врочисто співану Службу Божу латинською мовою.

Після трьох місяців перебування в таборі я, на щастя – хоч це дивно звучить – тяжко захворів. Прийшов наказ перевести мене до лікарні в німецький сектор табору. Працювали в ній чотири німецькі полонені лікарі та медична служба, що складалася з німців та фольксдойчерів.

Коли я сьак-так видужав, прийшов у табір якийсь священник з парафії міста Явожна і оголошено, що всі, хто хоче, можуть висповідатися. Не маючи тоді ніяких контактів з нашими священниками, я використав цю нагоду й висповідався, а після сповіді попросив священника повідомити мою родину про місце мого перебування. Проте він відмовився зробити цю християнську послугу. Я був здивований, що католицький священник не вважав за свій обов'язок допомогти іншій людині в таких тяжких умовах, тим більше, що це ні в чому йому не заважало, не потягло б також жодної відповідальності. Можливо, той священник забув Христові слова: “Що б ви не зробили одному з і

своїх братів, то ви мені також того не зробили”, а може бути, що він не вважав мене за свого брата в Христі, повіривши комуністичній пропаганді. Напевно, був я таким братом для одного фольксдойчера, який, виходячи на волю, погодився повідомити мою родину, що я перебуваю ув'язнений в польському концентраційному таборі в Явожні.

За табірними правилами, після кількох тижнів лікування я повинен вернутися на свій барак, але знову мені пощастило: познайомивсь я з секретарем лікарні, фольксдойчером Каролем Кавцьким, колишнім гімназійним професором з Нового Санча. Він відбував три роки за підписання німецького національного списку. Якраз у той час, коли я мав вертатися на барак, відійшов на волю його помічник, тож Кавцький, який ставився до мене дуже ввічливо, випросив у керівника лікарні залишити мене на його місці.

У лікарні познайомився я з головним урядовим лікарем табірної лікарні, що походив з Горлиць, я дуже добре знав його батька. Він також ставився до мене зичливо, що, гадаю, мало свій вплив на мою долю в лікарні. Перш ніж перейти на посаду працівника канцелярії, працював я як санітар в залі хворих. Ближче познайомився з німецькими лікарями й персоналом. У 1948 р. на місце попереднього головного лікаря прийшов інший лікар, жид за національністю. Працювалося із ним трохи гірше, але стерпно.

Тим часом придивлявся я до праці лікарні. Бачив, як лікарі давали смертельні уколи в'язням, що вже вмирили, не маючи шансу пережити хворобу й взагалі вижити в таборі. Лікарі пояснювали мені, що вдаються до евтаназії з чисто гуманних причин.

Я був першим українцем, що працював у лікарні, тож стався це використати на поміч моїм знайомим, насамперед – перенести їх з бараків до праці в лікарні. Вдалося мені перетягти до праці в лікарській канцелярії отця Ярослава Гребеняка. На нього дуже завзялися баракові, що могло спричинити його

смерть, тож хтозна чи не вдалося його таким чином від неї врятувати. Напевно, вдалося мені врятувати від смерти декого з-поміж моїх парафіян з Нової Веси, які вже попухли. Попросив я керівника дати їм якусь фізичну працю на терені лікарні.

У той час став у ній працювати лікарем Стефан Шмігельський з Горлиць і аптекар Осідач, на ім'я, мабуть, Микола, походив з Балигорода, долучив до нас також якийсь студент медицини.

Будучи працівником канцелярії лікарні, мав я змогу відвідувати всі залі хворих. Мав можливість сповідати важко хворих. Міг також заходити на жіночий відділ. Там одного разу вдалося мені охрестити дитину. Прізвища її матері довго я не знав, щойно через багато років довідався. Це була Ірина Дейнека⁶⁷. [...]

Великою зморою всіх в'язнів були блохи, воші й блощиці. Розмножувалися вони дуже швидко у нелюдських санітарних умовах табору. Ніде було випрати білизну, а поміняти на іншу – годі й думати. В'язні ходили в одязі, в якому їх арештовано. Частими, отже, були випадки сверблячки, якій нічим було зарадити, крім цього був і тиф, від якого померло кілька осіб. Керівництво лікарні ці випадки приховало, подало іншу причину смерті. І я про смертельні жертви тифу спершу не знав, хоч відповідні документи переходили через мої руки як помічника секретаря лікарні, бо переписував я тільки те, що приходило до мене від головного урядового лікаря та секретаря Кавцького. Потім інформації про тиф у таборі появились в західній пресі, викликаючи реакцію Варшави: у табір несподівано приїхала контрольна комісія. То був якийсь чоловік, відбув гострі розмови з відповідальними за ситуацію в таборі особами, його тон був гострий також у той момент, коли питав про мене, чи це я

⁶⁷ Ірина Дейнека – див. спомин Ірини Біди “У таборі з дитиною-в'язнем”, надрукований у цьому томі.

писав звіти про смерть. Був зденервований. Щоб охоронити моїх зверхників, відповідальних за лікарню (в їх руках також була моя доля), я сказав, що так. Тоді контролер наказав забрати в мене опаску з рукава, що дозволяла рухатися по всій лікарні, і відправити до бункера-карцеру. Я цим не зажурився, радіючи, що інспекція не одного врятує від смерти. У бункері умови були і так кращі від умов моїх братів по долі: на бетоні не було води, мав я причу, віконце, у яке дивився на таборове життя.

Саме тоді бачив я двох наших хлопців з сотні “Бурлаки”. Несли для своїх обід з кухні. Появи воїнів від “Бурлаки” сподівалися в таборі вже на кілька днів перед їх приїздом. У німецькому секторі підготовано барак, обмотано колючим дротом вікна. До речі, саме німці поширили вістку про їх приїзд, бо був між партизанами також один німець, лікар⁶⁸.

Потім хтось розповідав мені про один випадок, пов’язаний з “бурлаківцями”. Загнано їх до бараку, а тоді всякі табірні посіпаки-садисти захотіли їх “привітати” по-своєму. З криком кинулися бити наших хлопців, але командир “Бурлаки” крикнув:

– Хлопці, ми ще живемо!

Вони зірвалися до оборони, тож бльокові відразу втекли й вже не наважилися повторити свій план. Спокійно перебули наші в таборі ще три дні, а потім повезли їх зі скованими руками й під ескортом до в’язниці у Кракові.

У бункері сидів я коротко, десь 2–3 дні. Як інспектор від’їхав, попросив я про візит у головного лікаря, який оглянув мене і заявив, що далі в бункері бути я не повинен з огляду на стан здоров’я. Отже, залишився я в лікарні, а через кілька днів став виконувати свої давні функції в канцелярії.

⁶⁸ Був це Гельмут Краузе “Маріян”, нар. у 1913 р. в місті Кельн, закінчив 8 семестрів медицини. Від 11. 12. 1945 р. був сотенним лікарем в сотнях “Громенка”, “Крилача” і “Бурлаки”. Засуджений на смертну кару, замінену потім на 15 років тюрми.

Через місяць праці щось у таборі змінилося, знущань було менше, дехто казав:

– Powiało nowym wiatrem⁶⁹.

Одного разу з'явився у канцелярії слідчий у цивільному. Керівник канцелярії поінформував його про голодування одної з жінок, чим вона протестувала проти безпідставного ув'язнення. Слідчий відповів:

– To niech zdycha, będzie jednej mniej⁷⁰.

Однак ця жінка була вагітна, смерть грозила також дитині. Керівник відреагував шляхетно й гостро:

– Nie, tak nie może być, to zbyt poważna sprawa, musi być zgłoszona wyższej władzy⁷¹.

Відтак попросив мене піти з ним до цієї жінки, щоб я, священник, переконав її, що голодування може знищити не тільки її, але й дитину, а це тяжкий гріх. Отак переконували ми її обидва, нарешті жінка послухала й перервала голодування.

До канцелярії часто заходили на розмову бльокові. Знали, що я греко-католицький священник. Я пояснював невинність в'язнів, їх неслухні страждання. Деякі бльокові погоджувалися зі мною, але разом казали, мовляв, я не знаю, що про нас говорять, яка пропаганда працює проти нас.

А була офіційна думка, що Явожно для українців – це відплата за смерть генерала Кароля Свєрчевського. Отже, я відповідав їм, що табір в Явожні був запланований вже на два роки перед смертю Свєрчевського.

[...]

Страшна доля випала також двом іншим дівчатам, сестрам. Походили з інтелігентської краківської родини. У таборі молодша й одружена не витримала нервово, другу взяли на слідство до в'язниці Монтелюпіх у Кракові. Коли вернулася

⁶⁹ Подув новий вітер.

⁷⁰ То хай здихає, буде на одну менше.

⁷¹ Ні, так не може бути, це занадто поважна справа, треба повідомити про неї вищу владу.

через місяць, важко було пізнати в ній колишню гарну молоду дівчину: була вкрай змальтретована й виснажена. Стала на деякий час бараковою.

Жінки на своїх бараках зазнавали такого самого режиму, як і чоловіки. Коли мене хворого переводили побіч жіночого бараку в лікарню, я побачив карну муштру жінок, вони робили “жабки”, тримали в піднесених руках цеглини. Відомо мені, що одна дівчина кинулася на дроти, а дроти ж були під струмом, то нещасна загинула на місці. Було багато інших відчайдушних вчинків. Одна бльокова-садистка любила знущатися над жінками. Цього не витримала одна з ув'язнених: ухопила бльокову за волосся, потім, узявши її голову собі між ноги, сильно побила мітлою по задниці. Як опам'яталася, почала дуже плакати й кричати:

– Що я зробила?! Тепер мене вб'ють.

Убити її не вбили, проте жорстоко побили, так що аж почорніла. Вкинули її також надовго до карцеру. А бльокову за те, що скомпрометувалася, звільнено з функції.

Одна старша жінка, яку оті знущання нервово вичерпали до краю, відважно лаяла бльокових. За це її дуже били, часто саджали в карцер. Якось бльоковий сказав до неї:

– Ale to k⁷²...

Жінка негайно відповіла:

– То не я к..., але твоя мати, яка такого лотра сплodiла.

Та жінка захворіла потім, перенесено її в лікарню. Одного разу кудись сховалася. Бльокові шукали її по всьому таборі, нарешті знайшли за шафою. Тим разом хвороба охоронила її перед знущаннями.

Під час переслухань жінок били так само, як чоловіків. Мені розповідали, як одного разу слідчі схопили дівчину за довге гарне волосся й стали тягти по підлозі, бити головою об стіну. Іншій жінці, Анні Гіпшан з Маляви, вбивали голки в ноги. О 2-ій годині ночі всадили сім дівчат до карцеру. Тримали їх

⁷² Але то к...[урва].

всю ніч, а потім ще день і ніч, не даючи їм їсти й пити. Випустили з цієї холодної камери щойно о 8-ій годині ранку.

Були у таборі й діти. На жіночому бльоці було їх 17-ро. Троє найстарших мало по 13 років, 9 народилося в таборі. Будучи ще на бараку ч. 10, бачив я хлопця, який збожеволів. Його з табору кудись вивезли.

Після хвили нових слідств та смертельної пошести, що найбільший врожай зібрала восени, почалися в таборі праці над впорядкуванням евіденції в'язнів. Одних передано на суд у Краків, але таких небагато було, а других, що проти них нічого не могли видумати, почали підготовляти до звільнення. Наближалася ж зима, можна було сподіватися якоїсь епідемії. Отже, усім пороблено знімки: на шиї в кожного була таблиця на шнурку з даними про в'язня. Підготовка документів про звільнення тривала майже місяць. Частину в'язнів звільнено восени, а частину протягом зими з 1947 на 1948 р. До весни майже всі були на волі, крім священників, учителів та інших національно більш свідомих в'язнів. Залишилося нас десь 100 осіб інтелігенції, яку заплановано відділити від решти української людности.

Під цю пору життя в таборі вже успокоїлося, не було слідств і знущань. Можна було отримувати посилки від родини, ґрати в зроблені з хліба шахи.

Якось весною мене несподівано покликали опівночі в слідчий барак. Це мене здивувало, бо в таку пору ще ніколи на слідстві я не був, зрештою, самі слідства закінчилися вже. У бараці побачив я чоловіка в цивільному, який дуже ввічливо поінформував, що приїхав спеціально з Кракова, щоб мене звільнити. Я невинний, вони це знають. Відтак висловив жаль з приводу мого перебування в таборі, закінчив інші теми, а потім сказав відверто:

– Widzi ksiądz, są takie czasy, że nam są potrzebni współpracownicy, my chętnie księdza zwolnimy, jeżeli ksiądz się zgodzi⁷³.

⁷³ Бачите, отче, настав такий час, коли нам потрібні співробітники, ми охоче вас випустимо на волю, якщо ви погодитесь.

Його пропозицію я з обуренням і рішуче відкинув, кажучи, що співпрацю запропоновано мені ще в Горлицях на УБ, тож якби я погодився тоді, то не сидів би сьогодні в таких страшних умовах у таборі. Однак слідчий й далі переконував, посилаючись на добро моє й моєї родини, що не будуть від мене нічого надзвичайного вимагати. Коли я все-таки заново відкинув його пропозицію, він сердито сказав:

– To zgnijesz tu, w obozie.

Я відповів:

– Nie ja pierwszy i nie ostatni⁷⁴.

Це й був кінець нашої розмови.

Десь у липні або серпні 1948 р. перед одним з бараків сиділа група в'язнів, грали в шахи, був між ними й парох села Вербиця отець Юліян Криницький. Раптом почули ми, що він сильно захропів. Я навіть сказав:

– Дивіться, отець заснув і хропить.

Однак він поволі повалився на землю. Зразу ми підняли його, хотіли рятувати, але дарма. Був мертвий. негайно повідомили ми його дочку, що також була в таборі (уже на суд у Краків) і в'язничну службу. Зі смертю отця Криницького пов'язаний той факт, що вперше померлому в таборі дали на похорон домовину й дозволили відслужити над ним панахиду. Однак ми в похороні участі не брали: не було на це дозволу.

Невдовзі перед виходом на волю мене ще раз викликали на розмову, знову приїхав якийсь слідчий з Кракова. Питав про відносини українців з поляками під час окупації, скільки поляків загинуло в моїй парафії. На моє пояснення, що в цілій Західній Лемківщині не було українських партизанів, а лемки не вбили ні одного поляка, а навпаки – разом з поляками билися потім проти німців, деякі й загинули, переводячи польських офіцерів через чехословацьку границю, він дуже здивувався й сказав мені:

– Ręczę księdzu, że ci, którzy są niewinni, zostaną zwolnieni⁷⁵.

⁷⁴ То зігниєш тут, у Явожні. – Не я перший і не я останній.

⁷⁵ Запевняю вас, отче, що невинні будуть звільнені.

Десь між 20 грудня й латинським Різдвом почалися звільнення решти в'язнів. Мусили ми підписати зобов'язання, що нікому ніколи не скажемо про те, що діялося в таборі, а коли не дотримаємо таємниці, будемо знову арештовані. Крім 5-ох священиків, усі інші виходили на волю. Між ними також і я. Зі спакованими речами нас перевезено вантажними автами на станцію до Шакової.

Звідси кожен мав сам добратися в свою сторону. У кожного була посвідка зі знімком про звільнення з табору. Це був наш єдиний документ та разом безплатний квиток на поїзд поїздом.

**Ірина БІДА (дівоче прізвище Дейнека)
таборовий номер 2467**

*нар. 1925 р. у Гільчі Сокальського повіту,
ув'язнена від 8 липня 1947 р. до 31 січня 1948 р.**

У таборі з дитиною-в'язнем

Мене арештували 9 травня 1947 р. в Гільчі, у хаті моєї бабусі по мамі. Шукали мене вже давніше з огляду на мого чоловіка, Володимира Мельничука “Ясеня”⁷⁶, командира боївки Служби Безпеки, що з ним я одружилася 2 листопада 1946 р. Для арешту потрібні були докази нашого вінчання, бо я залишилася при старому прізвищі. Однак виявила мене, кажучи про свою присутність на нашому весіллі, моя подруга Євгенія Малько.

Отож повезли мене до Варяжа й примістили разом з іншими арештованими хлопцями і дівчатами в будинку біля костелу. Тримали три дні, а потім перевезли у Грубешів, у казарми, звідки через день перевезли до будинку УБ. Там два місяці переживала я пекло безперервних допитів і знущань. У примітивному ділі слідчих-садистів “професіоналістами” виявилися офіцери, що їх звали “Люблиняк” та Малиновський, на прізвисько “Криво-

* Спогад записаний Михайлом Козаком 2 жовтня 1990 р.

⁷⁶ Володимир Мельничук “Ясень”, у 1945–1947 рр. командир боївки Служби Безпеки надрайону “Лиман” III Округи ОУН Закарпатської Краю, перейшов з кількоособовою збройною групою в околицю містечка Мронгова Ольштинського воєводства й 2. 01. 1948 р. поліг у бою з УДБ і МО.

ручка”. Вони закладали на пальці один дріт і підключали до індикатора, другий під’єднували до вуст, вуха чи носа, а то й до соромного місця. Я мліла, на тілі залишалися рани. А тоді я вже була третій місяць вагітна.

Згодом перевезли мене до Томашева, щоб приєднати до неповного ще ешелону й через день повезти у Явожно, куди прибула 9 липня 1947 р. Від потяга до табору йшли ми пішки, але переїзд поїздом у спеку без краплі води так нас знесилив, що люди падали на дорозі.

У моєму бараці – другий праворуч від головної брами – знайшлося щось 160 жінок. В інших бараках також перебували жінки. Пригадую Катерину Метик з Заліської Волі, яка кинулася на електричний дріт таборової огорожі й згинула, Марію Думку з Винник, Марію Шелемей з Лісків, Степанію Воднос з Мошкова, Степанію Каламай з Корнів, Катерину Біду з Журавців, що була сестрою мого пізнішого чоловіка, тоді також ув’язненого в Явожні. У моєму бараці за весь час ув’язнення не померла ні одна жінка, крім трагічно загиблої Катерини Метик.

Будили нас удосвіта й виганяли перед барак на 30-хвилинний збір-апель. Згодом наставав час снідати. Приносили котел чорної кави й ставили біля вхідних дверей. Жінки підходили, а баракова наливала кожній каву й подавала цілоденну порцію хліба. Хліб споживали ми майже відразу, щоб хтось не вкрав протягом дня. Якість хліба була така, що з нього дехто ліпив різні дрібні речі. Обідали ми кукурудзяною “зупою”, вечеряли самою чорною кавою.

Бараковими були жінки-польки, які ходили в військових мундирах, доглядали порядку й дисципліни. Одна з них – “Чорна” – поводитися з нами нелюдським способом. Саме вона часто казала так:

– Co byście wołały: “żabki” czy ukraińskie partyzanckie pieśni?⁷⁷

⁷⁷ Що вам більш до вподоби: “жабки” чи українські партизанські пісні?

Ясно, що ми вибирали пісні. Правда, інколи наші мучителі мали добрий настрій і слухали навіть упівських пісень, але переважно настрою не було, а натомість були побої і знущання.

У таборі були також жінки з малими дітьми: Кароліна Соболяк з півторарічним хлопцем, Вольна з дворічною дочкою, яку нехотячи під час сну задушила, Софія Оглашенна з дочкою. Були ще з 2–3 такі матері. Не знаю, скільки дітей народилося в таборі, однак на вимогу в'язнів з нагоди римсько-католицького Різдва польський священник відслужив Службу Божу в лікарні й охрестив 25 діток. Усі жінки-породіллі йшли до таборової лікарні й залишалися в ній після народження дітей. Я попала в лікарню на три тижні до народження своєї дитини, сина Степана – народився 10 листопада 1947 р. Дитина була дуже мала, важила 1,25 кг, а це через те, що я була виснажена та худа від голоду. У лікарні я була зі Степаном аж до звільнення з табору. Не дала його хрестити римсько-католицькому священникові. Охрестив його біля мого ліжка свій, греко-католицький священник Степан Дзюбина, який також був в'язнем і прибирав у лікарні. Опіка в лікарні була непогана, тому що її працівники, німецькі в'язні, ставилися до українців дуже добре. Харчування в лікарні не відрізнялося від таборового, проте мені як матері новонародженої дитини давали дві порції кукурудзянки, але без цукру чи молока, соли чи товщу. Часом медсестри приносили під блюзою з кухні вареного буряка чи капусту.

Якось після народження сина забрали мене на слідство й розпитували, звідки взялася в мене дитина. Я сказала, що мене згвалтував польський жовнір, приховувала натомість, що я замужем. Сина назвала своїм дівочим і разом таборовим прізвищем Дейнека. Про долю його батька я нічого не знала, а ця доля була трагічна.

З табору звільнили мене 30 січня 1948 р., однак тому, що бракувало конвоєнтів, повернули в табір. Удруге звільнили 20 лютого. Проблемою був теплий одяг для дитини, була ж зима. Адміністрація наділила мене старою військовою пелериною,

однак у штивну пелерину дитини не покладеш. Тому за свій хліб купила в німців подушку, з якої дівчата пошили дитячу ковдерку. Я ще з Грубешова від мами мала для себе светр і камізельку. Отак поїхали ми з групою з 10-ти чоловіків і жінок до Люблина. На тамтешньому ПУР-і тримали тиждень, а самі шукали адреси наших родин. Використали це убеки й ще раз узяли на слідство, заново зустрівся мені садист “Люблиняк”. Не бив, запитався лише, звідки дитина. Моя відповідь була така ж, як у Явожні. На цьому закінчилася наша розмова.

Моїх батьків у Гільчі вже не було. Їхню адресу роздобула зате в Грубешові у дальшої родини мого чоловіка. До батьків у село Льотівко послала я телеграму про термін свого приїзду. Батько виїхав по мене кіньми на станцію Лип’яни, ждав два дні, бо я спізнилася. Ми не зустрілися, а тому забрав мене у Льотівко один господар, їдучи туди кінним возом.

**Текля ВЛАШИНОВИЧ (дівоче прізвище Ярмола)
таборовий номер 2355**

*нар. 1929 р. у Вербиці Рава-Руського повіту,
ув'язнена від 1 липня 1947 р. до 10 вересня 1947 р.**

Чи тут є мій батько?

Як нищили наше село Вербицю⁷⁸, частину людей постріляли, а частину загнали до млина. Звідти нас випустили й казали за дві години спакуватися з майном до виїзду. Кожному призначили господарів-поляків з фірою або двома, щоб все спаковане завантажити й везти. Село було вже спалене, однак наша хата врятувалася. Я пішла на тік стодоли витягнути сховану валізку з білизною. Військові побачили й надлетіли, думаючи, що хочуть витягати партизанів або зброю. Уже хотіли до мене стріляти, один вояк навіть кілька разів вистрілив. Уздріли це моя мама й крикнули старшому не стріляти мене, тому що я невинна.

У сусіди Миколи Хийжого розкопали криївку, усе повикидали наверх, а наші хлопці – люди казали – подушилися в ній.

Мало що могли ми з собою взяти, тому що майже все згоріло або військо пограбувало. Возом їхали мати, я й діти. Батька мого Григорія Ярмолу арештували відразу по приході до Вер-

* Магнітофонний запис здійснений Богданом Гуком 21 серпня 2003 р.

⁷⁸ Ідеться про пацифікацію села Вербиця Рава-Руського повіту, здійснену регулярним відділом Війська Польського під час акції “Вісла” 1947 р. У висліді пацифікації село перестало існувати.

биці, разом з усіма іншими чоловіками, сидів потім разом зі мною. До Орнети на Західніх землях приїхали ми на одному тільки сирі, що чудом заховали від поляків. Везли нас через Люблин. Їхали цілий тиждень, щоразу стаючи в дорозі.

В Орнеті ми виладувалися. Призначили нас до Пйотровця. Уже мали ми їхати, як люди попередили, що мене шукають якісь польські пани. Сховатися ніде. Однак ми рушили. Корову прив'язали до фіри, а я з сестрою йшли пішки. Не зайшли далеко, бо ті, що мене шукали, таки знайшли. Сестра пішла з коровою сама. Мене завели у якесь бюро, мали перевірити мої дані. Замість бюро завели у підвал. Там тримали арештованих переді мною Софію Притулу та Христину Ващишин, моїх вербицьких товаришок. Наступного дня привели Марію Гіль та Параскевію Притулу.

Перевезли нас у Бранево. Авто стояло, недалеко грали музики. Ми ще не знали, що воно з нами буде, й жартували до військових, чи, бува, не на забаву нас взяли.

– Wy jeszcze będziecie miały swoją zabawę,⁷⁹ – відповіли вояки.

З УБ у Браневі повезли нас до Ольштина. Там долучили до нас Анну Назар і Степанію Каламай. Тиждень тримали голодними у підвалі під дуже сильним електричним світлом. Привели ще одну жінку, яка сказала, що сидить за “Хріна”.⁸⁰ Ми не знали, за що сидимо.

Повезли нас у Люблин, дали їсти й пити. У Белзці казали нам пізнавати вбитих і поранених партизанів. Ми не признавалися, хоч я впізнала пораненого “Чорноморця”⁸¹.

Люблин. Ми уже зрозуміли, що нас жде. Тримали нас у підвалі. Дали пити каву, але ніяк не хотіли пустити за потребою, тому, випивши каву, ми залишили їм повні миски чого іншого...

⁷⁹ У вас ще буде своя забава.

⁸⁰ “Хрін” – Степан Стебельський (1914–1949), у 1945–1947 рр. командир сотні у складі Лемківського куреня УПА на терені Закерзоння.

⁸¹ “Чорноморець” – Іван Ксьондзик, кушовий політвиховник у V районі в II Окрузі “Батурин”, страчений поляками 11. 09. 1947 р. в Рашеві.

Наступного дня перевезли нас у Явожно. Наслухались ми прокльонів і обзивань по дорозі. Табір привітав нас красним освітленням, під бараками побачили ми квіти. Як ще сказали, що зараз підемо купатися до лазні, то важко було повірити, що ми далі арештовані, а за хвилину почнеться пекло. Ми викупалися й одягнулися у таборовий одяг. Потім списували нас. Писали довго, тому що навезли багато-багато людей. Я подумала, може, тут і є мій батько? Наступного дня, як погнали нас по каву, я його побачила! Він також ішов по каву. Батько був за колючим дротом – образ квітів з попереднього вечора уже зник з-перед очей.

Марійка Гіль, не знаючи ще табірною звичаю, також побачила наших вербичан й крикнула до Івана Лика:

– Іване! Що ти тут робиш?!

Відділова почула й наказала дати по 25 кабелів Марійці й хлопцеві (помер удома зараз по виході з табору, зрештою, як і та Марійка). Посікли їй спину до синього м'яса! Наступного дня не могла встати.

Аж тепер відбулося слідство. Я ще перед слідством знала, що маю бути страшно збита, бо це виворожила мені з карт одна за порцію хліба.

– Самі хрести, – сказала ворожка. – Ще нікому не виворожила так страшного слідства, як тобі.

Навіть не скінчила читати карт, як закликали мене на слідство.

– *Wyłaś sanitariuszką?*

– *Nie.*

– *Dawałaś jeść banderowcom?*

– *Nie.*

– *Widziałaś banderowców w wiosce?*

– *Nie.*⁸²

⁸² Була санітаркою? – Ні. – Давала їсти бандерівцям? – Ні. – Бачила бандерівців у селі? – Ні.

Видно, що відповідь “ні” слідчому змудилася – ударив мене раз і другий по лиці. Я впала на землю.

– Wstawaj! W piwnicy namyślisz się!⁸³

Повів мене у підвал, у голові мені крутилося. Ледве бачила людей, що обирали картоплю, кров з розбитої голови текла по руках. Наказав роздягнутися й лізти у карцер. Сиділа там три дні. Зорієнтувалася по тім, як німці носили їсти, чула як стукали котлами.

Узявши знову на слідство, слідчий ставив ті самі питання. Я все заперечувала. Він казав мені закрити двері. Я зловила за клямку, а струм кинув мною на стіну, бо він підключив струм до клямки. Я схопилася за стілець – знову мною кинуло. Утратила пам'ять. Вернулася до пам'яті й слідчий дав трохи перепочити. Потім як не копне під живіт, і другий раз, і третій! І знов у підвал. Тривало це тиждень часу. Думала, що не переживу. Як третій раз викликав мене на слідство, поставив свідка – Владислава Гембаровського, насправді ж Несторака. Я додумалася, що він щось переплутав, бо санітаркою була одна Текля Ярмола, але старша за мене.

– Я приводив до неї партизана, вона помила і перев'язала йому руку, – сказав той сексот.

– Але я вас не знаю, вперше бачу, – сказала я.

– Тепер усі мене не знаєте, а колись усі знали, – злісно відповів зрадник.

Підсунули мені протокол до підпису, але я ніяк не хотіла підписати, бо не знала, що там написане. Несторак сам вирвав у мене олівець з руки й хотів підписати. Тоді збоку якийсь руський старшина порадив мені підписати, тому що тоді вийду на волю. Тепер знову я хотіла забрати в Несторака олівець. Як не давав, то вкусила його в руку, а він мене вдарив у лице. І таки підписала.

⁸³ Вставай! Надумаєшся в підвалі!

Ціла родина Несторака сиділа в таборі: його жінка, мати й батько. Для них навмисне ставили стола надворі, вони на наших очах їли хліб і консерви, щоб ми бачили, для кого влада добра.

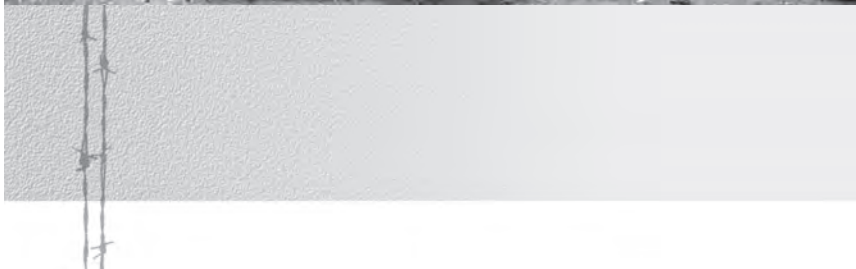
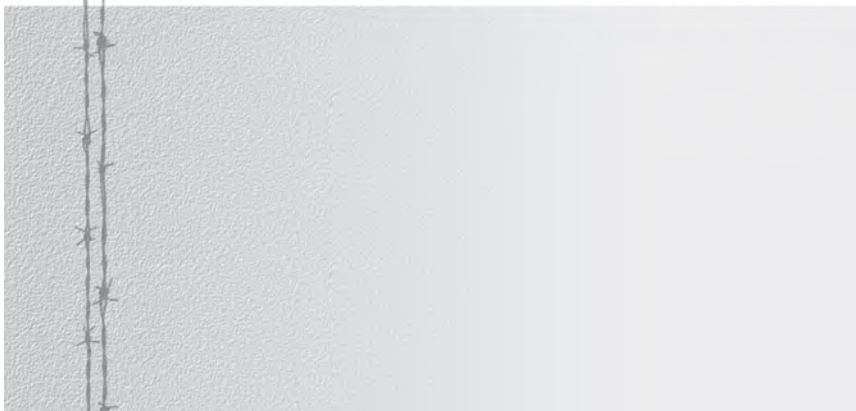
Однак навіть по протоколі не один раз викликали мене на слідство. Усі мої товаришки сумнівалися, чи не видам усього й усіх, кого знаю, бо так часто мене беруть і так мене б'ють.

– Нічого не бійтеся, – казала я їм. – Я нікого не знаю, ви мене також не знаєте, я навіть не знаю, що тут мій батько сидить.

Як слідство закінчилося, повезли мене й з 20 осіб, між іншим сина нашого священика Криницького⁸⁴, у Краків на суд. Вирок – три роки в'язниці.

⁸⁴ Ідеться про Олександра Криницького, нар. 1906 р., сина пароха Вербиці Ю. Криницького, лікаря-ветеринара, ув'язненого від 7. 08. 1947 р. до 10. 09. 1947 р., згодом засудженого на кількарічне ув'язнення.

Владислав КАЧМАРЕК
таборовий номер 1812

*нар. 1927 р. у Чашині Ліського повіту,
ув'язнений від 7 червня 1947 р. до 5 вересня 1947 р.**

Явочно – це замало

Моя родина мешкала на Березівці, присілку Чашина. Мешкали в нас 44 родини українські й 4 польські. У селі поляків було вже більше. Наш священник звався Михайло Кріль, виселили його в 1945 р. (згинув потім у Сибіру), коли наші люди “добровільно-насилу” виїжджали на советську Україну. Більшість, однак, залишилася.

Одного разу наша боївка засіла на краю лісу при дорозі з Чашина до Куляшного, а як надїхало авто з польськими вояками, ударили по них і одного “цивіля”⁸⁵ поранили. Наступного дня військо зробило в нас масові арешти, забрали багато людей до Ліська на УБ (села не підпалили, бо спалили його раніше, у 1946 р., на Грабівці залишилися тільки польські хати).

Отже, в околиці була напруга. Я працював тоді на залізниці на станції в Щавному. Одного дня, 21 квітня, о першій годині арештували мене два убєки з Ліська. “Діалог” був короткий.

– Pan się nazywa Karczmarek? – запитали мене.

– Так, – відповів я коротко.

– W imieniu Rzeczpospolitej jesteście aresztowani, – повідомили вони.

* Магнітофонний запис здійснений Богданом Гуком 18 серпня 2003 р.

⁸⁵ “Цивіль” – людина неслужбового способу праці.

– Za co?

– Dowiedcie się na Urzędzie Bezpieczeństwa Publicznego⁸⁶.

По дорозі до Ліська ми мовчали. Як стали бити, також забагато не розмовляли зі мною. Били киями, але не ті, що арештували. Від збитого, мабуть, легше списувалися особисті дані.

Наступного дня мене разом з іншими в'язнями перевезли вантажним автотом у Сянїк на УБ. Там мені добре обїрвалося, займалася мною Оперативна Група “Вїсла”. Залишила багато синців. Слїдство тривало три тижні. Я нї в чому не признався й поїхав у Явожно. Вїз із собою псевдонїм, наданий УБ: “Береза”, мав я бути вояком сотні “Хрїна” й носити зброю.

У Явожні нас наперед помили, а потїм знову били гумовими палками й нїжками від табуреток. Я признався, що переписував противиселенчі летючки на друкарській машинці. Робив це з наказу районового провідника “Левка”⁸⁷.

У таборї панував голод і голодна карна муштра. Били й під час муштри, били й свої. Бив їх слуга, українець Микола Гаргаї з Команчі, були й інші такі українці, але переважно били поляки.

Їсти давали чвертку хлїба на цілий день, уранці чорна кава, на обїд водяну зупу, на вечір також чорна кава. Люди вмирали від голоду й муштри. Помер там наш солтис Огарек, Качмарек Іван (з моєї родини). Від голоду, муштри і слїдства не можна було врятуватися. Одна жїнка кинулася на дрїт, яким їшов електричний струм. Втратила надїю пережити, але ми всі мали цієї надїї мало.

З табору взяли мене на суд у Краків, засудили за принадлежність до УПА й дали 15 років тюрми. Видно, Явожна було замало.

⁸⁶ Вас звати Качмарек? – Так. – Іменем Речїсполитої вас арештовано. – За що? – Довїдається в Управлінні громадської безпеки.

⁸⁷ “Левко” – Михайло Дзиман, провідник ІІІ району в надрайонї “Бескид” І Округи ОУН Закерзонського Краю.

Ольга БУЛЬВАН
таборовий номер 2672

*нар. 1928 р. у Ропенці Ліського повіту,
ув'язнена від 19 липня 1947 р. до 7 лютого 1948 р.**

Родина за колючим дротом

Від травня 1947 р. убовці їздили по селі й арештували людей. Забрали тоді мого вуйка Рудольфа Бульвана, мого батька Ілька, потім мого чоловіка. Взяли його на роботу, а ми тільки що 27 квітня повінчалися. Чоловік мав 22 роки, був добре збудований, якраз, як думали убовці, надавався на бандерівця. Тому страшно його збили на копальні, кров кинулася йому до голови.

У липні забрали вже й мене. Видала мене сусідка. Я була вдома, як прийшов мій стрийко й сказав, що питаються убовці за мене. Вони приїхали під дім бричкою та забрали до Ліська.

– Ja nic nie wiem, – сказала я ще перед тим, як сісти у бричку.

– Co nic nie wiesz? Byłaś banderowką, należałaś do bandy, – відповіли убовці.

– Nigdzie nie należałam, bo jestem za młoda, – сказала я ще раз, а коли вдарили кілька разів, попередила їх: – jestem w ciąży⁸⁸.

* Магнітофонний запис здійснений Богданом Гуком 18 грудня 2003 р.

⁸⁸ Я нічого не знаю. – Як не знаєш? Ти бандерівка, ти була в банді. – Ніде я не належала, я замолода, я вагітна.

У Лиську тримали мене два тижні й випустили. У Ропенці пожила я ще два тижні, тому що в липні зробили друге виселення, забрали тих, хто не був виселений у першому. Залишилося кілька українських родин, працівників копальні ропи. Зі станції в Вільшаниці транспорт поїхав прямо на Освенцім. Там на якійсь станції почула я, що жінки з дітьми, вагітні жінки й старці мають іти на медичний контроль. Я не виходила, але виказала мене сусідка. Цілий час плакала. Я була одна поміж, може, 18 чоловіками. Забрали нас, перейшли ми міст, у якомусь будинку дали їсти. Там мій молодший брат віднайшов мене. Лікар запитався в нього, чого хоче, а він здумав, що має лишай на лиці. І зараз вернувся до мами. А забраних чоловіків стали палувати⁸⁹ – по 25 на одного. Вони плакали від болю. Мене військові не били, тільки переморгнулися між собою.

Наступного дня – до Явожна. Посортували й стали брати на слідство. Було там 58 слідчих – так ми нарахували, як уранці вони йшли до праці. Усіх били до плачу, до сліз.

Давали нам у таборі пів літра кукурудзи. Мій чоловік, великий і здоровий, казав, що на цій їжі вже викінчувався. Однак мав щастя, тому що звернув на нього увагу один мазур з-під Риманова, кухар, і наливав йому подвійну порцію зупи. На слідстві чоловік не сказав нічого, хоч не одно бачив і не одно чув.

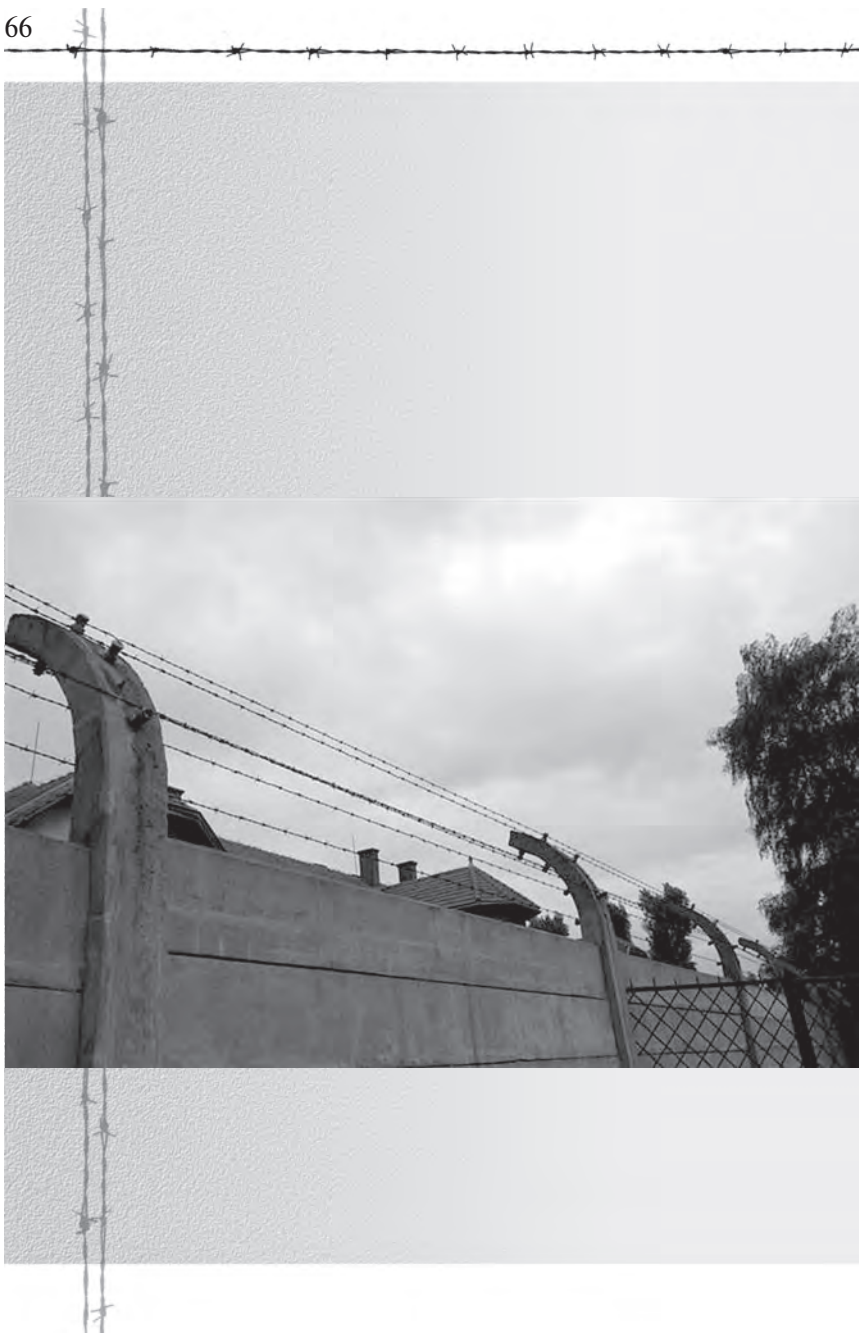
А я ходила з сином, народила його 21 грудня 1947 р., важив понад три кілограми. Усі вагітні жінки, а було їх під 20, перебували в лікарні. Одного разу, перед польським Різдрвом, прийшов римо-католицький священник з Явожна й запитався, чи хочемо охрестити новонароджених дітей. Я тримала свого на руках і не дала охрестити по-польському, тому що не хотіла робити з нього поляка. Досить, що сама сиділа в польській тюрмі. Попросила я священника охрестити його по-нашому, з води, і дати подвійне помазання.

⁸⁹ Палувати – бити дерев'яними палицями.

У лікарні діставала я на дитину одну порцію харчів більше. Цілий час трималася свого ліжка. Нас пильнувала там одна зальова, наша, сука. Мій син-явожняк ріс добре. У метриці має записане народження в Явожні, але не в таборі. І записане в метриці, що він греко-католик.

Як мене звільняли, наказали підписати, що ніколи нічого не скажемо, де ми були ув'язнені, бо ще раз підемо сидіти й вже з Явожна білого світу не оглянемо. Я підписала. Чоловік вийшов два тижні по мені. Ми вернулися до Ропенки, де в чоловіка була не виселена мати. На такій підставі він міг там як українець замешкати, а крім того його забрали ще перед акцією “Вісла” й не вписали у виселенчі документи.

Федір ДУРКЕВИЧ⁹⁰
таборовий номер 1520

*нар. 1930 р. у Гребенному Рава-Руського повіту,
ув'язнений від 8 червня 1947 р. до 30 грудня 1947 р.**

Забути цей образ

Польське військо арештувало мене вдома під час однієї з акцій на наше село в другій половині або під кінець травня 1947 р. Арештували також інших: 10–12 мужчин і з 15 жінок. Загнали нас у Дебру коло Двора. Невдовзі вигнали на дорогу коло гуральні. Там якийсь час тримали, з чого скористалася моя тітка Агафія – принесла куртку й кусень хліба. Потім погнали пішки до Любичі-Королівської. Там дали напитися води. Ввечорі під'їхали авта, якими завезли нас у Горинець. Там звільнили додому Романа Погорілка, а нас наступного дня перевезли до Любачева. Там примістили в великій залі, де лежав закривавлений поранений чоловік. Григорій Баран зняв з себе куртку, пошиту з військового плаща, поклав йому під голову. Пораненого потім забрали, а Григорій відмовився взяти забруднену кров'ю куртку. Дуже цього потім пожалів, але не знав, що їде до Явожна й теплий одяг йому пригодиться.

У Любачеві військові дуже побили Петра Демківа, тому що побачили на його голові шапку-рогатівку, а він сам її собі

⁹⁰ У Головних книгах в'язнів ЦТП помилково вписаний як Федора (Teodozja), число 701.

* Спомин записаний Михайлом Козаком 26 серпня 1991 р.

пошив. Я мав таку саму шапку, але іншу на колір, і відразу витягнув з неї штибний папір та уподібнив до звичайного кашкета.

Потім перегнали нас у в'язницю. Там побачив я Петра Солодуху, узятого на місяць раніше від нас. Тримали нас у переповнених келіях десь 4 дні і кожного тягли на слідство. Кожному ставили одно питання: “Dlaczego wstąpiłeś do UPA?”⁹¹ Я відповів так, як і потім у Явожні:

– Ja jestem sierotą, przezywali mnie “Mazurem”, wujek chorował na gruźlicę, wieczorem siedziałem w domu⁹².

З Любачева перевезли нас у Перевірськ, звідки далі мали їхати вже вагонами. Як ми входили до вагонів, одна жінка-полька стала бити парасолькою нашого хлопця й кричати:

– Ty bandyto, zamordowałeś mojego męża!⁹³

Уранці приїхали ми до... Варшави! Автами перевезли нас зруйнованим містом у якийсь табір, можливо, що по німцях. Примістили в одному бараці й дали їсти дуже смачну зупу, а потім обстригли нам волосся. Ночувати казали просто на підлозі.

Наступного дня загнали до авт і перевезли на залізничну станцію. Підїхали спеціальні пасажирські вагони для перевезення в'язнів. Посередині вагона коридор, а по боках відділки для 2–3 осіб. Вікна за ґратами. Тепер вже не конвоювали нас військові з Любачева – передали “костюшківцям”⁹⁴. Для засади чи для розваги вночі військові витягали нас з келій, били й обзивали.

Наступного ранку ми вже були в Явожні. Під брамою табору “костюшківці” відійшли, а нас перебрала військова таборова служба. За брамою списували наші особисті дані, потім під магазином віддали ми одяг і пішли до лазні. Брали

⁹¹ Чому ти став членом УПА?

⁹² Я сирота, прозивали мене “Мазуром”, у вуйка був туберкульоз, вечорами я пересиджував удома.

⁹³ Ти, бандите, ти вбив мого чоловіка!

⁹⁴ “Костюшківцями” звали вояків польської дивізії ім. Т. Костюшка, сформованої 1943 р. у СРСР польськими прокомуністичними силами.

туди групами по 10–15 осіб. На дверях стояли таборові службовці з ланцюгами, палками, дрючками або гумами. Били кожного, хто переступав поріг. Я йшов останній і був свідком, як по-звірячому побили Василя Липчака з мого села. Потім його, непритомного, принесли на барак.

У лазні служба нас оглянула: у кого була чиста спина. того били, бо не був ще битий.

– О! jeszcze jeden jest!⁹⁵ – крикнули, побачивши мою спину.

Поклали мене на лавку. Узавши в руки гуми, підняли вгору ноги й били гумами по голих п'ятах. Потім били по спині. Я від болю гриз зубами лавку.

Так мене “охрестили” до таборового життя.

Припав мені 10-ий барак, заля число 2. На одній причі біля вікна спав я з Михайлом Купіхою, а під нами Григорій Баран. Наша пара на дошки клала штани, під голову піджаки, а накривалися куртками. А в Барана куртки не було, спав біля вікна, застудився. Узняли його до лікарні, але там, казали, помер на запалення легенів.

У неділі на бараці число 11 в'язням робили апелі, потім гнали навколо бараку й били дошками. Я це бачив у своє вікно. Військові били, в'язні падали, але били й лежачих. Потім таке биття мали бараки 10 та 9.

У серпні перегнали мене на барак число 9. Там були сінники, тобто січка з вошами й блощицями. У цьому бараці у крайній залі від огорожі перебували ув'язнені священики. Вони мали окремі ліжка з сінниками, недалеко була лятрина та “лазня”.

По короткому часі мене й Купіху, на мою просьбу, перенесли до бараку число 11. Там попросив я мило, і мені – о диво! – мило дали! Пішов випрати сорочку, бо сиділи в ній страшні воші. З причини вошей час-від-часу виганяли нас з бараку надвір, аби їх бити.

⁹⁵ О! ще один знайшовся!

На слідство брали мене десь 3–4 рази. Слідчий слухав моїх “зiзнань”, які були весь час такі самі, а в перервах казав 20 разів присісти з піднятими вгору руками, скакати “жабкою” з руками на стегнах, присідати й скакати. Не міг так скакати Григорій Божик з мого села, у нього хребет болів, а тому його міцно били й зі світу зігнали. Чув я також довгий крик жінки, яка кинулася на електричний дріт огорожі – струм убив її.

Деякі в’язні зголошувалися до праці. Будували мур навколо табору, інші їздили під конвоєм у місто, де, казали, одному хлопцеві вдалося втекти. Я ходив чистити від мулярського розчину цеглу. Робітникам давали кращу їжу, таку, як німцям.

Десь на переломі вересня-жовтня зголосивсь я до кравців, до чого підмовили мене Петро Демків та Григорій Пізюр, мої односельці. Кравці часом отримували американські консерви з гречаною кишкою.

Одного разу був я свідком такої події. Під барак привели молодого хлопця. Підійшли військові.

– *Wyłeś po zupę?*

– *Nie*⁹⁶, – відповів той хлопець.

Били по 10 дошок кожен. Запиталися його вдруге:

– *Wyłeś po zupę?*

– *Nie*⁹⁷.

Хлопець дістав наступні десятки ударів дошками. Битий змлів і пролежав так два дні. Як опритомнів, військові втретє запиталися, чи брав зупу.

– *Brałem*, – сказав хлопець.

– *To czemu nie przyznałeś się?* – здивувалися військові.

– *Bo jak raz powiem, że nie, to nie, taką mam zasadę*⁹⁸.

⁹⁶ Ти зупу брав? – Ні.

⁹⁷ Ти зупу брав? – Ні.

⁹⁸ Брав. – То чому не признався? – Бо як раз скажу, що ні, то ні, таке в мене правило.

Улітку приїхала якась комісія. Зі скаргами зголосилося з 5 в'язнів. Скаржилися на воші й на харчування, гірше, ніж у німецькому таборі. Комісія їм не допомгла, хоч, може, щось і поліпшилося, але потім баракові й бльокові страшно знущалися над ними.

За час перебування в таборі двічі отримав я пачки від вуйни Агафії – цілі, непошкоджені. Дехто отримував також гроші, міг за них купити харчі в таборовій “крамниці”.

Однак не кожен міг так себе догодувати. Майже всі їли каву вранці, потім миску супу, а ввечорі – чвертку хліба, яку чи не кожен з'їдав швидше, ніж дійти до свого ліжка. Коли хтось і зміг перемогти голод та поділити хліб – його в нього неодмінно вкрали. Від тих харчів ми часто в лятрині справляли потребу зі слідами крові. Курці не зважали ні на що – міняли хліб на папіроси, а життя на смерть.

Звільнили мене з табору 30 грудня 1947 р. Відібрав свій депозит; жменька грошей у ньому таки залишилася. Конвоювало нас – десь 50 осіб – коло 8 вояків. У Катовицях на залізничному двірці купив собі на депозитні гроші булку. Доїхали ми до Ольштина. Там завезли нас на ПУР, де переночували. Конвоїри від'їхали, а ми трохи почекали. Липчак позичив у мене грошей й купив собі ковбаси. Відразу захворів. Потім поїхали ми до Суша. Там наша група розділилася. Кожен шукав свою родину. Знайшов свою і я. Став працювати. Учився, працював, а працював подвійно: професійно й над тим, аби забути образ Явожна.

о. Микола ЗАЯЦЬ
таборовий номер 2564

*нар. 1907 р. в Угринові Сокальського повіту,
ув'язнений від 9 липня 1947 р. до 8 січня 1949 р.**

Приїхало багато священників...

У 1942–1947 рр. я був парохом у селі Мацина-Велика Горлицького деканату. Коли наше життя в цьому терені було майже спустошене повоєнними подіями переселень, я поїхав відвідати свою матір у Василеві-Великому й довідався про порожню парафію в Угринові. Декан Ріпецький⁹⁹ дозволив узяти цю парафію. Я ще вернувся по свої речі в Мацині й переїхав до Угринова, але по двох місяцях наші партизани вбили генерала Свєрчевського й почалася акція “Вісла”. Військо арештувало мене, завезло у Грубешів, звідки на нашого Івана¹⁰⁰ привезли мене й інших до Явожна. Привезли нас увечорі, коло 10-ої години, тому цілу ніч ми перестояли перед брамою табору. На бруківці лежала так з сотня осіб, привезених з Томашева. Нас пильну-

* Магнітофонний запис здійснений Євгеном Місилом у 1988 р.

⁹⁹ Мирослав Ріпецький, нар. 13. 06. 1889 р., пом. 29. 04. 1974 р. Декан Угнівського деканату Перемиської єпархії. Депортований 1947 р. в Ольштинське воєводство, відкрив першу і довгий час єдину каплицю Греко-католицької церкви в селі Хшанові біля Елку.

¹⁰⁰ Святого Івана припадає на 7 липня, у таборову книгу в'язнів о. М. Заяця вписано, мабуть, два дні пізніше під датою 9. 07. 1947 р. Дата виходу з табору подана на основі самого спомину, оскільки в таборових документах її не зазначено.

вали, а один жовнір ходив і забирав у священників годинники. За браму перегнали нас щойно коло 12-ої години наступного дня. Списали наші персоналії надворі перед одним будинком. Викупали нас у лазні, а потім почув я, як один німець зажартував:

– О, dzisiaj będzie wielki odpust, przyjechało dużo księży.¹⁰¹

Відпусту не було, однак привезли тоді отців немало, бо ще й Менцінського,¹⁰² Колянківського,¹⁰³ Федорищака,¹⁰⁴ Криницького¹⁰⁵ (його сина звинуватили в тому, що партизанам лікував коня). Потім, як здавали речі в депозит, виявилось, що в о. Котиса¹⁰⁶ є годинник. Жовнір, що вночі забирав годинники, зараз узяв його до арешту (потім годинники всім віддали). І погнали до бараків. Мені припав 15-ий барак.

Терен табору мав з 10 гектарів, перед ним знаходилися будинки комендатури. У таборі були частини українська й німецька. Чув я з німецького боку – напроти нього стояв мій барак – як вранці грала музика з гучномовця між їхніми бараками. Це було польське радіо. Вечорами німці виходили надвір і

¹⁰¹ О, нині буде великий відпуст, приїхало багато священників.

¹⁰² Менцінський Юрій, перед арештом завідаєтель парафії в Угнові, ув'язнений від 7. 07. 1947 р. до (брак даних) під таборовим номером 2539.

¹⁰³ Колянківський Олексій, перед арештом парох у Дениськах Угнівського деканату, ув'язнений від 7. 07. 1947 р. до (брак даних) під таборовим номером 2518, згодом ув'язнений за співпрацю з УПА в Штумі, де був убитий 26. 07. 1953 р.

¹⁰⁴ Федорищак Григорій, перед арештом парох у Махнові Угнівського деканату, ув'язнений від 7. 07. 1947 р. до (брак даних) під таборовим номером 3309.

¹⁰⁵ Криницький Юліян, перед арештом парох Вербиці Угнівського деканату, під таборовим номером 3315 ув'язнений від 7. 07. 1947 р. до 31. 07. 1948 р., коли в таборі й помер.

¹⁰⁶ Котис Омелян, перед арештом парох Річиці Угнівського деканату, ув'язнений від 9. 07. 1947 до (брак даних) під таборовим номером 2521.

голосно кричали й співали “гаймат, гаймат”.¹⁰⁷ На німецькій частині варили нам зупу й наші в’язні приносили її в котлах на нашу сторону. На банях було написано “УРА”. На їх бік ходили ми чистити картоплю. Потім, як німців вивели з їхньої частини, хоч не всіх, перевели частину наших в’язнів у їх бараки.

Не можна було бачити, у якому саме місці хоронили померлих в’язнів, тому що вид на дорогу до лісу, куди їх везли через головну браму, відгородили потім муром, поставленим поза дротом. Люди вмирали переважно на бігунку (пронос). У документах померлих вписували “umarł z wycieńczenia”.¹⁰⁸ Це вписували два лікарі-в’язні, до яких з міста приходив ще один.

Одного разу привезли з Чехословаччини наших вояків. Усі одягнені в одностроях, але не в наших. Поляки самі казали поміж себе “o, to jest wojsko!” (нас називали просто “бандою”). Підготували для них один окремих барак, недалеко від брами, вікна задротували. З нами контактуватися вони не могли.

Восени 1948 р. в таборі українців було вже дуже мало. Трохи раніше приїжджали різні інспектори й сварилися з адміністрацією табору, пощо стільки людей ще тримають, як решта українців уже працює на Західніх землях. Однак священниками УБ цікавилось далі, до нас часом приїжджав з Варшави один слідчий, мабуть, займався тільки нами. У грудні за його рішенням ціла решта в’язнів, переважно священників, вийшла на волю. Був між ними й о. Дочило,¹⁰⁹ якого привезли вже з Західніх земель і страшно десь ще побили. Пригадую собі, як капусі з ключниками били його в таборі, він не біг, ішов прямо, а вони били його латами з ліжок.

¹⁰⁷ “Гаймат” – нім. Heimat – рідний край.

¹⁰⁸ Помер від виснаження.

¹⁰⁹ Дочило Михайло, перед арештом завітадель парафії у Кривому Тіснянського деканату, ув’язнений від 23. 09. 1947 р. до (брак даних) під таборовим номером 3664.

Як усіх випустили, шістка священників залишилася. Це були отці Мазяр,¹¹⁰ Крупа,¹¹¹ Дацько,¹¹² я, Товстюк¹¹³ і Гащак.¹¹⁴ Що в нас було таке, що залишили нас найдовше? Щодо мене, думаю, могли цікавитися, звідки маю гроші, тобто чи не маю зв'язків з закордоном, так само щодо Крупи. Дацько не подобався їм через зв'язок з партизанами. Мазяр мав сина за кордоном – знову недобре. Товстюка також зв'язали з закордоном, тому що він приїхав з Румунії (дуже його били, працював у копальні).

За два дні перед відпущенням на волю ще відбувалося слідство. Навіть вкинули мене на два дні до якогось підвалу чи бункера, але зараз потім прийшла воля.

Вивезли нас з табору трактором на причепі під конвоєм 7 жовнірів на другий день наших Різдвяних свят, тобто 8 січня 1949 р., і привезли на залізничну станцію до Щакової, звідки перевезли потягом у Краків (Монтелюпіх) і Познань, а далі у в'язницю в Грудзьондзі. На дорогу дали нам пачки з харчами, а також одягнули в якісь уніформи. У Познані нас ще раз перепитували на УБ. Був знайомий слідчий з Варшави. Звідкись

¹¹⁰ Мазяр Петро, перед арештом парох Ванькової Ліського деканату, ув'язнений від 12. 07. 1947 р. до 8. 05. 1948 р. під таборовим номером 2597.

¹¹¹ Крупа Сильвестер, перед арештом парох у Журавиці Радимнянського деканату, ув'язнений від 12. 07. 1947 р. до 8. 01. 1949 р. під таборовим номером 2593.

¹¹² Дацько Константин, перед арештом парох Тенетиськ Равського деканату, ув'язнений від 7. 07. 1947 р. до 8. 01. 1949 р. під таборовим номером 3305.

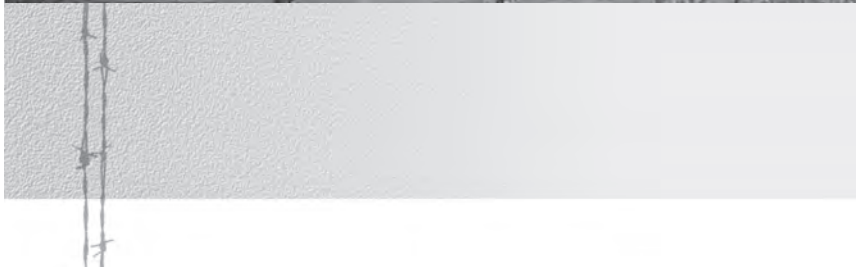
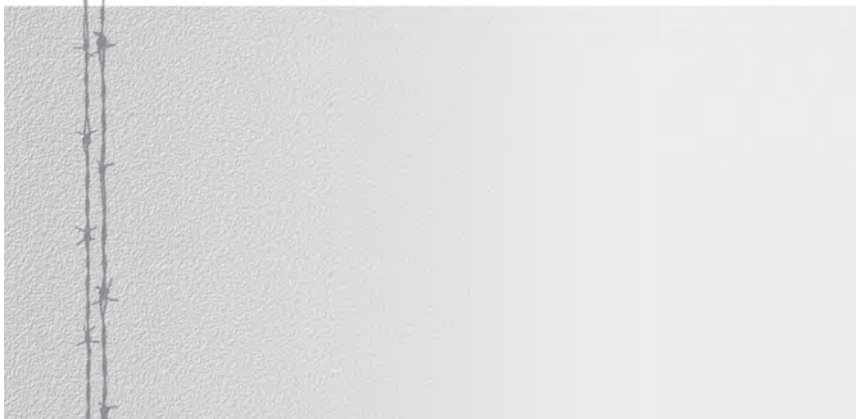
¹¹³ Товстюк Дам'ян, православний священник у Павловичах Сокальського повіту, ув'язнений від 25. 07. 1947 р. до 8. 01. 1949 р. під таборовим номером 3153.

¹¹⁴ Гащак Михайло, перед арештом парох Балигорода однойменного деканату, ув'язнений від 10. 06. 1947 р. до 8. 01. 1949 р. під таборовим номером 1792.

знали про нашу розмову, що будемо робити далі: чи поїдемо в Україну, а якби так, то яка доля може нас там ждати. Слідчий знав навіть, що я казав не їхати, тому що там треба буде переходити на православ'я або йти в Сибір. І думав, що вже мене зловив, але я послався на те, що то казав Ігнатій Заяць, а не я, Микола.

З в'язниці в Грудзьондзі вийшов я на волю в половині березня 1949 р.

**Марія КАЧМАР (дівоче прізвище Сиглова)
таборовий номер 1547**

*нар. 1923 р. у Горайці Любачівського повіту,
ув'язнена від 17 червня 1947 р. до 5 січня 1948 р.**

“Викінчування”

По виселеннях на Україну я залишилася в Горайці одна. Ходила від хати до хати, але не хотіли мене прийняти, тому що зв'язана була з нашим підпіллям, а то ж були населені поляки, наших родин залишилося дві чи три. Одного разу була я в солтиса Януша Пйотровського, як приїхав на відправу польський ксьондз з Плазова Маріян Лісовський і сказав, що шукає господиню. Солтис відразу порадив мені зголоситися.

Довго я в ксьондза господинею не була, бо прийшла акція “Вісла”. Пересиділа її на горищі в його домі, аж ксьондз поставив мені за посвідку, що не підпадаю під виселення. Спокійно пережила я до 13 червня, коли ксьондз поїхав на празник у Наріль. А тут приїхало військо. Зайшли до дому, запиталися, хто я, а тоді казали збиратися, а вони повідомлять ксьондза, де я поділася. Один військовик казав мені добре одягнутися. Потім посадили мене у скриню вантажного авта, якийсь час їхали, а тоді привезли у незнану місцевість, де посадили у дровітню. Казали признатися у співпраці з УПА, але не били, а вранці завезли автом до Любачева.

* Магнітофонний запис здійснений Богданом Гуком 19 серпня 2003 р.

На першому поверсі в'язниці тримали мене три дні. Зустріла там на кухні Катерину Маслій, яку пізніше також ув'язнили. Відбулося слідство. Били, притомности однак не втратила. Ні до чого я не призналася. Оправдовувалася тим, що ходила до Криниці до школи¹¹⁵, тому не можу знати подій зі своєї околиці.

Вантажними вагонами завезли нас у Щакову, а далі трійками, поміж ворожими людьми, які кидали в нас камінням і плювали, повели до Явожна. Ніхто не знав, де знаходимося. В одній залі наказали роздягнутися, умили зимною водою та погнали до заль. Кожна заля була дуже велика. Зальною була українка, колишня акторка. Не ставилася до нас добре. Бараковою була полька. Спали ми на дошках, які були далеко одна від одної, у своєму одязі.

Уранці будили нас і відразу гнали митися до великої миски в комірчині, недалеко від лятрини. Апель. Навіть головою не можна було ворухнути. За “провини” наказували стрибати “жабками” або робити “місток”, тобто дволаву, якою кожен мав перейти, а інші його били. Відтак пили ми “каву”, не знати з чого зроблену водяру. А тоді сиділи на причі. “Обід”: капуста чи буряки на воді, плавала якась крупина. На вечерю хліб, щось подібне до глини, але неймовірно смачне для нас, голодних. Не вдавалося нам приберегти його до ранкової кави, як наказувала адміністрація. Уночі не раз відбувалися апелі, часом по кілька разів.

На слідстві мене били, але не надто. Інші жінки приходили дуже побиті. Переслуховували нас мужчини. Як страшно побити вони Марійку Залуцьку! Вона не йшла, її до бараку тягнули. Вона казала, що тільки її привели на слідство – відразу били, добре знаючи, що її чоловіком був якийсь командир УПА. Одна дуже гарна дівчина з чорними косами не витримала – кинулася на електричний дріт огорожі.

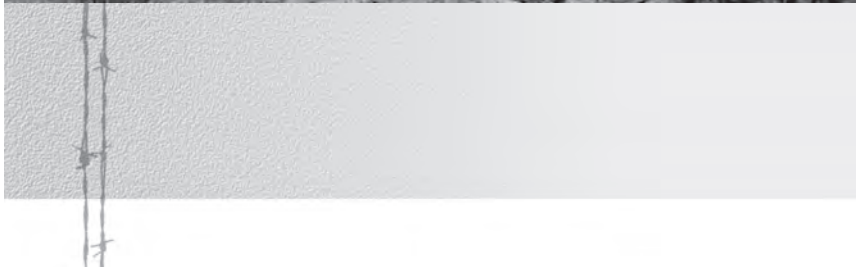
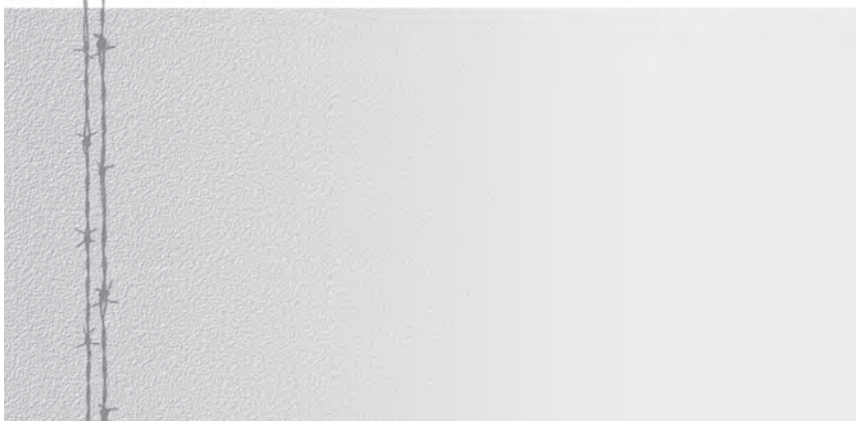
¹¹⁵ Мова про Українську Вчительську Семінарію в Криниці, що діяла в 1940–1944 рр.

Великий рай настав, як узяли нас у швальню шити одяг. Якщо якась зміна була нічною, то, вернувшись з праці, можна було лежати на ліжку цілий день! Як нашила котрась понад норму, отримувала яблуко, цибулину чи інший харч. У кого були гроші, міг собі купити їсти в наглядачів.

Ми цілий час молилися. Я мала молитовник, він ходив з одної залі на другу й третю. Співали ми молебні, навіть Службу Божу. Дехто робив вервички. Ми існували без надії, тільки хотіли пережити, тому що наглядачі нам усе казали: ми вас тут “викінчимо”.

Однак не “викінчили” ані мене, ані мого майбутнього чоловіка, який також сидів за дротом, хоч тоді ми ще не були знайомі. Табір, як я розумію, був створений задля винищення нашого народу або для того, щоб ми забули про себе як українців.

**Агафія КИБАЛО (дівоче прізвище Шалай)
таборовий номер 2918**

*нар. 1931 р. у Жапалові Ярославського повіту,
ув'язнена від 19 липня 1947 р. до 9 вересня 1947 р.**

На Івана, на Купала... прийшло польське військо

Нас привезли з батьками в червні 1947 р. до Орнети на збірний пункт. Це була акція “Вісла”. Польські солтиси приїжджали й забирали нас на свої села. Тепер село, куди нас узяв один з них, називається Пелти, колись Студильно. По приїзді я не знала, що зі мною діється, я майже всі дні спала. Як виспалася, оглянулася кругом і подумала: що я на цьому пустирі буду робити? Ні орано, ні сіяно. А в мене була сестра в Ярославі, працювала в цукерні. Подумала, може, в неї стану на якусь роботу. І поїхала в Ярослав.

Вибрались ми з сестрою в наше село, там залишилися Бучки, наша родина, єдина, що зосталася по акції. Було тоді свято Івана Купала. Однак польське військо прийшло не на свято – військо прийшло виселяти якраз ту одну-останню родину. Вони вже були спаковані. І ми разом з ними поїхали, хоч військо нас і не гнало, бо мало за одну родину. Бучки жили на присілку, то як ми прийшли в село, побачили нас поляки. Здивувалися, що я з сестрою тут роблю, бо ми ж мали бути

* Магнітофонний запис здійснений Богданом Гуком 16 серпня 2003 р.

вигнані. Один поляк узяв військового на сторону поговорити. Вийшло, що ми бандерівки, бо хоч виселені, то вернулися назад. Зараз узяли нас під карабіни й погнали на станицю міліції в Жапалові. Били, питалися, чи належали ми до УПА, а я ж мала 16 років! Я хіба що помагала мамі прати одяг, як хлопці приходили з лісу й просили його випрати.

Наступного дня відіслали мене й сестру до Ляшок на тамтешню станицю МО. Там знову били й переслуховували. Узяли нас потім і на “вісімку”.¹¹⁶ Тримали там багато наших дівчат і хлопців. Міцно не били. Тримали два тижні. І всі до транспорту. Дали по кавалку хліба. Поїхали, збираючи по дорозі все нових в’язнів. У Щаковій зігнали з вагонів масу людей!

У Щаковій всім очі відкрилися, бо вже було видно, що йдемо чвіркама на якусь загладу¹¹⁷. Відкрилася брама. Посортували нас – окремо жінки, чоловіки окремо. Наказали роздягнутися, одяг спарили, а голих людей до лазні, хоч то не були вже люди, а худоба – чорна, жовта, синя від биття. І, як псів, викупали холодною водою. Віддали нам одяг і розділили по залах.

Двері у барак – як у стодолу, дуже широкі, але не один раз були завузькі, коли на них стояли наглядачі й били, як ми виходили або верталися. Ліжка триповерхові, дошки, на дошках ми, самі щораз більше подібні до дощок.

Уранці вставання й гімнастика. Гімнастика, зокрема стрибання “жабками”, утомлювало так, що потім не мали сили йти навіть у своїй потребі.

Натомість на переслухання кожен мусив іти, а як ні, то його затягнули б, може, навіть мертвого. Між слідчими були люди й злочинці. Били переважно ніжками від стільців. Можливо, що потім і стільців не стало, тому що били просто кулаками.

¹¹⁶ “Вісімка” – назва слідчої в’язниці повітового Управління Безпеки в Ярославі. Назва походить від номера будинку, де містилося управління.

¹¹⁷ На загладу (з поль.) – на загибель.

– Dawaliście jeść partyzantom? – питався мій слідчий.

– Так, – казала я.

– Dlaczego?

– A jakby pan przyszedł z bronią, to też dalibyśmy panu jeść. Ja nie dawałam, ja byłam mała, krowy pasłam, a mama była w domu.

– Ty wszystko wiesz i wyśpiewasz, jak ci świadka damy! – кричав слідчий.

– Proszę dawać, ja niczego takiego nie wiem, żeby wam nie powiedzieć, – казала я, знаючи, що, певно, такі свідка нікого не мають, бо вже б стояв переді мною.

– Jak ci damy świadka, to się pożegnasz z tym światem! Lepiej sama mów wszystko!¹¹⁸ – верещав слідчий, але даремно.

Свідка так і не дали, ніхто проти мене не зізнавав. Аж по якомусь часі отримали правдиву інформацію, що ходила я на Новий М'якіш зі штафетою. Від кого? Мабуть, від когось з партизанів. Я оправдувалася тим, що просто пішла туди, бо просила мене знайома піти з нею, однак вони, виявилось, занадто багато не знали, то і я відразу затялася на мовчанні. Слідство закінчувалося, однак грозив мені присуд.

– Jestem młoda, jak to tak, żeby tracić życie w więzieniu, nikt z mojej rodziny nigdy nie był karany... – сказала я, підписуючи протокола.

– Proś sąd, żeby się ulaskawił ze względu na wiek,¹¹⁹ – порадив у хвилині доброти слідчий.

¹¹⁸ Їсти партизанам ти давала? – Так. – Чому? – А якби ви прийшли зі зброєю, то ми також дали б вам їсти. Я не давала, мала була, корови пасла, а мама залишалася вдома. – Ти все знаєш і виспіваш, як приведемо свідка! – Можете давати, я нічого такого не знаю, чого не могла б вам сказати. – Як дамо свідка, то розпрощаєшся з білим світом! Ліпше розповідай усе сама!

¹¹⁹ Я молода, як це так, щоб тратити життя у в'язниці, з моєї сім'ї нікого ніколи не карали... – Проби в суду помилувати тебе як малолітню.

Побої яюсь мене обминули, але інших жінок приносили на коцах і кидали на ліжка. На муштрах казали падати в найгірше болото. Як котрась добре на лягла, приходив бльоковий і ставав ногою на спину. Верталися зі шпацеру, чи ми, чи мужчини, а на дверях стояли ті з гарапами й били, а ми ж мусили ввійти в барак. Не було ні пана, ні Івана – били всіх. Відділовими в нас були мужчини, а зальовими – жінки.

У зупу не клали сирих буряків чи капусти, а все сушене. Одного разу зрізали качани по цвітній капусті, що росла коло бараків, а тих качанів навіть хробаки не їли. Зате ми їх побачили в нашій зупі. Плавали в воді, але далеко один від одного. Ложок ми не мали, зупу випивали, потім піднімали миску й стукали в денце, щоб відлетів качан чи буряк, якщо там знайшовся. Хліб мішали наполовину з “кінським зубом”¹²⁰. Давали таку “цеглину”, одну на вечерю і на сніданок. Люди страшно хворіли й вмирили. Одна жінка знайшла смерть на дроті, бо в ньому йшов електричний струм.

Відвезли мене в Краків на суд і 24 вересня засудили. Котрась з тих, що їх судили зі мною, уклала про це вірша, з якого я ще трохи пам’ятаю:

24 вересня вирок мені вичитали.
Горда я з того, що можу сидіти,
Бо за Україну не жаль мені терпіти.

Минає вже місяць, і шостий надходить,
Мала бути в листопаді амністія –
І то не приходиться.

Ой не буде амністії,
Поляки-відділові ся втішили
(...)

¹²⁰ Кінський зуб – кукурудза.

А я з тої втіхи дивлюсь через ґрати,
Може, Бог дасть діждати,
Повстанців привітати?
На вільній Україні разом з ними
“Христос воскрес!” заспівати.

Отримала я рік в'язниці. Один поляк збоку сказав:

– Czemu pani płacze? Tu dostają po 10 lat i się śmieją.

– Може маја за со і są starsi ode mnie¹²¹, – відповіла я з жалем і сльозами.

¹²¹ Чого ви плачете? Тут отримують по 10 років і сміються. – Може, вони заслужили і є старшими за мене.

Михайло КОВАЛИК
таборовий номер 2187

*нар. 1918 р. у Хотинці Яворівського повіту,
ув'язнений від 28 червня 1947 р. до 30 грудня 1947 р.**

Час молитви

Я приїхав з поля обідати, а в селі – військо. Прийшли два вояки й казали йти до Михайла Запрудка, солтиса й мого сусіда. У нього сидів поручник. Запитався, чи маю посвідку про особу. Тимчасом надходили інші хотинецькі люди. Пополудні приїхали фірманки, ними забрали мене та інших у Ярослав. Військові сказали, що беруть нас тимчасово. У ярославській в'язниці сиділи ми два дні.

Уночі добре збили мене гумами. Може, це мало бути слідство, але я відповідав, що бандерівців не бачив. Зранку загнали нас, уже з 20 осіб, до вагонів і повезли, хоч ми могли подушитися, бо в вагоні перед тим везли вапно.

Пополудні приїхали до Явожна. Вийшли перед браму два військові й, побачивши нас у вапні, сказали так:

– Trzeba ich wykarac.¹²²

Пустили холодну воду, але зараз стали нас “розігрівати” – били по голому тілі кабелями. Завели нас під барак й перший раз бігом погнали довкола бараку. Дали каву й кусень хліба. Навколо бараку бігали ми кожного дня цілий місяць.

* Магнітофонний запис здійснений Богданом Гуком 16 серпня 2003 р.

¹²² Їх треба помити.

І викликали мене на слідство. Я не признавався. Дістав я в лице так, що впав і втратив притомність. Пробудився, коли полили відром води.

– Będziesz gadał?! – слідчий не мав до мене терпеливості.

– Nic nie jestem winien, to co będę gadał?¹²³ – я мусив мати її трохи більше.

Дістав я від слідчого ще раз, а потім мене відпустив. За два тижні викликали мене знову. Потім ще три рази. За кожним разом били гумою, ще двічі втратив я притомність, але нічого не сказав.

Намовили мене наші в'язні йти до швальні, там мало бути краще. Якось вернувся я з роботи, поставив черевики в ряд біля дверей, а сам поклався на ліжко. Прийшов військовий і гонець “Чорний Ясьо”, збили мене страшно за те, що нібито черевики не мої.

А один поручник якраз перед тим побиттям замовив у мене штани. Він прийшов і питається, чи штани готові. Я сказав йому, що не зможу їх пошити, бо мене збили так, що не сяду за машину. Поручник обіцяв щось у цій справі зробити. І зробив – гінця перенесли до німців, а від німців принесли його на коцах, бо так його німці збили. “Ясьо” якийсь тоді десь пропав, у таборі зробилося легше.

Якось привезли людей з гір. Одного поклали на “карне ліжко”, тобто на найнижче. Підійшов я до нього й довідався, що він з Горлиць.

– Чи десь там є отець Булат? – спитав я.

– А хто він тобі? – в'язень був обережний.

– Він вінчав мою сестру.

– То я є отець Булат, – тихо відповів в'язень.

Так і було, отець Булат приїхав в одному з транспортів. Важко йому було, як і всім священникам. На отця Яремина сідали й їздили на ньому верхи. Мені вдалося через того поручника

¹²³ Будеш говорити?! – Я невинний, то про що маю говорити?

зробити так, що отець Булат дістався до канцелярії й не дістав у таборі навіть одної палки. Це він сам мені потім сказав.

Померлих виносили на ношах у недалекий сосновий лісок. На цей лісок часто показували гінці, коли переганяли нас коло бараків.

– Там *będziecie leżeć*,¹²⁴ – казали нам.

Їсти майже не давали, зате щонеділі давали солену рибу. Пекла несамовита спрага, але я бачив, як з голоду в'язень гриз та їв саму риб'ячу голову.

А хто курив, міняв хліб на папіроси. Мені одному з небагатьох удавалося тримати розданий ввечорі хліб аж до ранкової кави. Інші з'їдали свою порцію відразу.

По 10 осіб ходили ми до “туалети”.

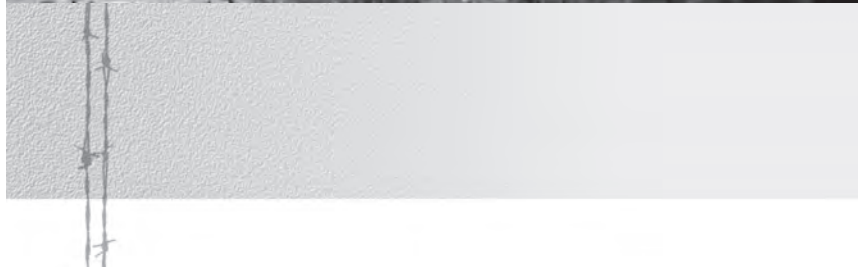
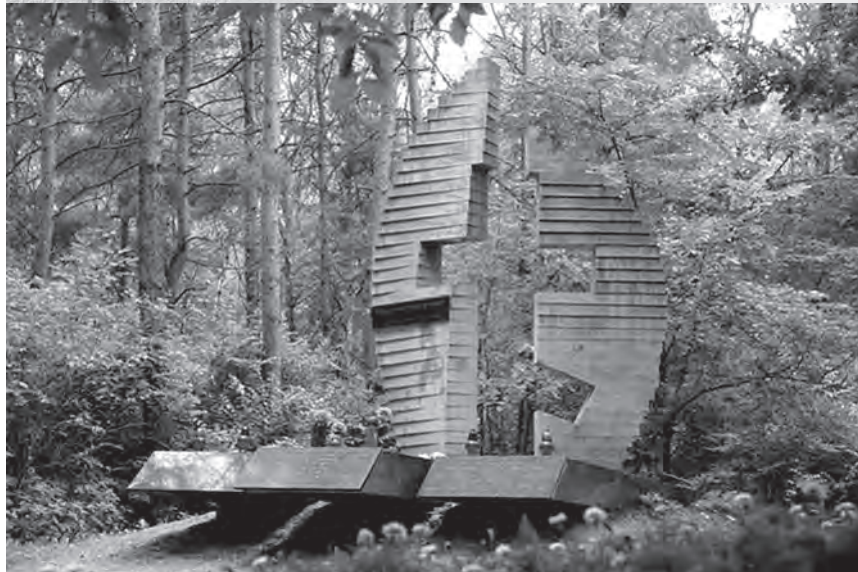
Спали на своїх руках, а під руками дошки.

Ніхто не думав, що вийде живим на світ. Кожен молився, а часу на молитву мав багато. Найбільше молилися священики.

У грудні почалися звільнення. Викликав мене шеф швальні й сказав, що звільнили мене з табору. Так і було. Відставили мене під конвоем в Ольштин на УБ. Там сидів я ще цілий місяць, далі вели слідство, але врешті-решт звільнили і видали документи.

¹²⁴ Там будете лежати.

Катерина КОНСТАНТИНОВИЧ
(дівоче прізвище Маслій)
таборовий номер 3318

*нар. 1923 р. у Кобильниці-Волоській Яворівського повіту, ув'язнена від 7 серпня 1947 р. до 30 грудня 1947 р.**

Чи ще буду нормальною людиною?

Я переїхала у Кобильницю з Яворова, де навчалася, саме перед приходом фронту. Знайомі пропонували мені їхати з німцями на Захід, але я не хотіла покидати батьків. У жовтні 1945 р. пішла працювати вчителькою в кобильницькій школі. Учила польської та української мов. Зразком було передвоєнне навчання. Після року наші партизани школу чомусь спалили. Інспекторат освіти в Любачеві переніс мене у Великі Очі. Працювала там до 17 травня 1947 р., коли-то під'їхало авто й військові, кажучи, що беруть мене на екскурсію, завезли мене у Любачів. Ясна річ, я добре знала про призначення цієї “екскурсії”.

Почалося слідство. Питали мене про те, кому й чому давала їсти, кого знала, що й коли сталося в недалеких селах, хто приходив? Нарешті поцікавилися, чи знаю “Крука”.

– Знаю, – відповіла я.

* Магнітофонний запис здійснений Богданом Гуком 22 серпня 2003 р.

– O, skąd go pani zna? – слідчий вибалушив очі.

– To był mój profesor w gimnazjum¹²⁵, – відповіла я, думаючи про свого гімназійного вчителя Осипа Крука.

Слідчий присів, а я додумалася, чого він сподівався¹²⁶.

– Pani wie, ale nie chce powiedzieć, lecz my znajdziemy sposób na panią i na “Kruka”¹²⁷, – запевнив.

Тимчасом сталася йому несподівана перешкода: люди писали заяви, щоб мене випустили, у костелі навіть діти за це молилися, керівник школи написала свою заяву. Мусив також принести мені платню (поїхала зі мною до Явожна), однак з-під слідства не відпустив. Я не мала до чого признаватися, й слідчий справу поки що закінчив.

Відвідала мене жінка з Великих Очей на прізвище Бронхард. Принесла мені консервну банку. Ця банка матиме довгу історію, бо продовженням Любачева було Явожно. Ми приїхали потягом на станцію, увійшли між будинки, між неприязний людський крик. Серце мені зомліло, як побачила високу браму й стовпи з колючим дротом. У лазні треба було роздягнутися й показатися передом стражникам. Почалося крайнє приниження. І голод. По кількох тижнях я думала, що вже ніколи не наїмся хліба.

Уперше “жабкою” скакала я за те, що була не так зачесана і не так, як собі бажала зальова, одягнена. Я ходила у своєму одязі й так, як приїхала в табір. Тепер відскакала своє та отримала в'язничний одяг: спідничку, сорочку й блюзку, дерев'яники.

¹²⁵ Знаю. – O, звідки ви його знаєте? – То був мій професор у гімназії.

¹²⁶ Псевдонім “Крук” мав уродженець Волоської Кобильниці Григорій Левко, командир сотні “Месники IV” у курені УПА під командуванням І. Шпонтака “Залізняка”.

¹²⁷ Ви знаєте, але не хочете сказати, однак ми доберемо способу на вас і на “Крука”.

Знову почалися слідства. Треба було йти до іншого бараку. Я йшла, а дорогою старалася все забути. Уночі було найстрашніше. Ми чули, як хтось виходить з сусіднього бараку та по якомусь часі вертається ледве живий. Боже, як вони побили Марійку Феник! Одного разу, як вона верталася, котрась з дівчат жалісно сказала:

– Полізла Марійка, уже не може йти, лізе.

Ми молилися, відправляли Служби Божі, я була за священника. Ми не мали певности, чи вернемося додому, чи ще будемо нормальними людьми, чи будемо ситі. Слідства полегшали аж по якомусь часі, коли слідчі переконалися, що небагато довідаються від нас. Дехто сподівався на поміч Америки, мала прийти і нас визволити...

Важко було витримати й пережити. Двоє дівчат кинулося на дріт, де йшла електрика. Одна жінка з Кракова збожеволіла від туги за дитиною, яку примусили її залишити.

Одного разу я верталася зі слідства “заповільно” – стражник ударив мене ключами в голову й всадив у карцер, а може мав такий наказ, щоб я врешті призналася до сотенного “Крука”. Наказав роздягнутися догола, але якимсь чудом не побачив, як я згорнула в руку пасок від спідниці. А на цьому паскові я простояла в карцері всю ніч, хоч ноги були в воді.

Однак слідчий поволі надавав своїй справі тільки формальний характер, хоч запевняв, що таки спосіб проти мене знайде.

Як настала пора звільняти мене, ані я, ані вони не мали адреси моєї родини. Я не знала, що діється в Кобильниці ані на Західніх землях. І якраз тоді прийшла пачка від знайомих Ковалів. Там була адреса родини, а потім прийшла посилка вже від родини. Уже знала, куди їхати, але то було в цілком іншому напрямку, ніж я приїхала.

Аж тепер, у Позезджі на Мазурах, закінчилася історія консервної банки, подарованої ще в Любачеві панєю Бронхард. Я принесла її додому. Відкрила котрогось дня – там була квасоля у власному соці.

Григорій ПІЗЮР **таборовий номер 1589**

*нар. 1929 р. у Гребенному Рава-Руського повіту,
ув'язнений від 8 червня 1947 р. до 30 грудня 1947 р.**

Прекрасний матеріал на мило

У травні 1947 р. Військо Польське забрало мене прямо з подвір'я рідного дому й загнало в місце, що місцеві називали Дебрі, де вже було багато арештованих мужчин та жінок з нашого села. Потім погнали нас пішки до Любичі, а по дорозі військові били й викрикували проти нас найстрашніші речі. З Любичі вантажними автами перевезли до Горинця. Там відбулося переслухання-биття. Допитували нас і били кілька днів, а потім перевезли автами та примістили на подвір'ї тюрми в Любачеві. Не можу докладніше сказати, скільки осіб мала наша група арештованих.

Котрогось дня привезли на подвір'я трупи наших партизанів та погнали нас розпізнавати вбитих. Лежали серед них убиті в Журавцях чотовий Іван Гіль “Гонта”¹²⁸ з Вербиці, “Чуйко” та інші. Ніхто з нас не признався до знайомства з ними.

По наступних кількох днях переслухань і катувань перевезли нас автами у Ряшів. І там тримали кілька днів та ночей на в'язничному подвір'ї, а відтак завантажили нами вагони й

* Спомин списаний Михайлом Козаком 1 липня 2003 р.

¹²⁸ Іван Гіль “Гонта” – чотовий відділу “Месники III” під командуванням І. Шиманського “Шума” з куреня командира “Залізняка”.

повезли до Варшави, до колишнього німецького табору. Там постригли як чоловіків, так і жінок. Я вмів трохи стригти й став за “фахівця”. Нарахував я в нашій групі 112 осіб. У таборі тримали нас три дні, але не переслуховували. Одного вечора всіх завели на вокзал і завантажили у в'язничні вагони, по 4 особи в один відділ. На початку й на кінці вагону – озброєні конвоїри. Отак доїхали ми до станції Щакової – була 6 година й 20 хвилин ранку. Наказали нам вийти, стати чвірками, конвоїри вишикувалися по боках колони й рушили ми пішки 3,5 кілометра у напрямку табору. Дорогою вулицями міста конвоїри нас били, а мешканці кидали в нас камінням.

Настало 7 червня 1947 р. Над зеленою залізною брамою напис “Centralny Obóz Pracy”, вище – колючий дріт, а ще вище – сторожові вежі. Була неділя. Привітав нас сам начальник табору Квятковський:

– *Wędziecie doskonałym materiałem na mydło*¹²⁹.

Повели нас у лазню, одяг забрали на дезинфекцію. Важкий потік зі шланга то гарячої, то холодної води збивав нас з ніг. Чисті, ми надавалися вже до того, аби розтягати нас на столах та бити чим попало. Василь Липчак з Гребенного отримав тоді понад 100 ударів, цілий посинів. Наглядачі вдавали, що помилилися, рахуючи удари, а тому “мусили” починати бити й рахувати заново. Потім дали нам одяг і показали бараки.

Я отримав місце в 11 бараці, заля номер 1. Перед баракком мене та зі 100 інших в'язнів криком і ударами “привітали” господарі – зальові й бараківі. Нарешті загнали нас у залю, дістав я місце на нарах на другому поверсі (ярусі). Там спав я зі ще одним в'язнем на 4 дошках без сінників.

Настали неспокійні дні та ночі. Бараківі часто будили нас, гнали босими навколо бараку, а потім заганяли в барак та

¹²⁹ Ви станете прекрасним матеріалом на мило (тут начальник польського концтабору натякнув на практику німецьких концтаборів, де останки померлих в'язнів використовувано для виробництва мила).

перевіряли чистоту ніг. У кого ноги брудні, того били. Чистота стосувалася й папірців чи іншого дрібного сміття, киненого навмисне бараківими. Потім вони таке сміттячко “знаходили”, в’язням наказували класти його на коць й всі мусили його обносити кругом бараку.

Легше зробилося тоді, як 15 червня я зголосився до кравецької майстерні, а шити ж умів я віддавна. Шив я палатки на кожухи, мундири для війська, блюзи. Шив добре, тому потім перевели мене до спеціального відділу для шиття офіцерських мундирів та костюмів. Працював там разом з 14 кваліфікованими кравцями. Керівником майстерні був Костик із Сянока. Під його керівництвом працював я до 30 грудня 1947 р., коли-то звільнили мене з табору. Спрямували в Ольштин. Там, на ПУР-і, отримавши адресу родини, поїхав до місцевості Плавти Великі.

Що залишилося мені з Явожна? Біль, і сміх крізь сльози: разом з Іваном Метвітем уклав я ще під час ув’язнення один “смішний” вірш.

**Kabaret naczelnika COP-u w Jaworznie,
pana majora Kwiatkowskiego od dnia 7. 06. 1947 r.**

Wszystko można,
Lecz z ostrożną,
Bo w Jaworznie jest tresura:
“Suw żabkowy” – trzeszczy skóra.

Refren:
Hej-ha! świat się śmieje,
Deska trzeszczy, krew się leje.
Hej-ha! ucha-cha!
Jest to polka UPA-pa.

Czarny Iwan prokurator
On wywija ciągle łątą.

Nie pomaga tu matura,
Gdyż każdemu trzeszczy skóra.

Ta kobieta, ta blokowa
To zwierzęca po prost głowa!
Tam od rana do wieczora
“Suw żabkowy” dookoła.

Ja bym nigdy nie uwierzył,
Że z kobiety takie zwierze.
Łomyt’ żywcem liuds’ki kosty,
Na dodatek daje chłosty.

Lat z wyglądu dwadzieścia cztery,
Nie jest jeszcze oficerem,
Gdyż do gwiazdki nie ma głowy,
Więc jest tylko plutonowym.

Nasi śledcze chłopcy młodzi,
Biją w dupy, nic nie szkodzi.
Najpierw mówią, potem łata:
“Musisz wyjść stąd demokratą!”

Wysoki prokurator Bik pejsaty
Nie stosuje, nie używa nigdy łaty.
Ma do tego swoich sługusów,
Obrzydliwych nam “prymusów”.

Kluger, ten z departamentu,
Nie prowadzi remanentu –
Ciągłe w swoim załączniku
Rejestruje w pamiętniku.

I na pewno w pamięć wpisze.
I z Kostykiem w kompromisie:
Wziął go sobie na rozgrzanie,
W końcu sprawił jemu lanie.

Kostyk wrócił do baraku,
Już on nie zdjął z siebie fraku,
Gdyż rękoma nie mógł ruszyć,
Z krwi koszulę musiał suszyć.

Bożyk, chory jak cholera,
Prosi o smalec u Klugera.
Kluger nieco obiecuje,
Na drugi dzień odkazuje.

Bożyk więc z tej dobroty
Chodzi szybciej do roboty.

Są tu księża, dyrektorzy,
Szewcy, krawcy i doktorzy,
Jest mechaników kupa
I każdemu trzeszczy dupa.

Są tu grupy remontowe
Do singerów, napraw głowy,
Jest tu Gdula i Władyka,
I Ten Mazikiewicz tyka.

Są tu także szabrownicy
I coś kryją w piaskownicy,
Po cichutku, jak z hotelu,
Wywożą wózki po apelu.

My w szeregach dwurzędami,
Oni wożą za plecami.
Wożą, noszą, jak kto woli,
Spadnie z wózka – nic nie boli.

Policzyłem raz dokładnie,
Ile w piasek dziennie spadnie.
Pod Bogiem stwierdzam, jak w procesie,
Los w nieznane siedmiu niesie.

Święta, takie jak lipcowe,
Potraciły całkiem głowy.
Przyszli schlani, jak te bele,
Żeby robic nam apele.

A ten Medwit, ten sportowiec,
On jest trochę pepeerowiec,
Chodzi, krzyczy, trochę lata,
On jest czysty demokrata.

On, jak matka w domu swoim,
Czuje to, co kogo boli,
Czyni ciągle te starania:
Syksotów bije od zarania.

Jest i Hryhorcio gdzieś spod Rawy,
On załatwia różne sprawy.
Ciągnie wszystkich wśród warsztaty,
Żeb uniknąć z łóżka łąty.

Waga jego trzydzieści cztery –
Na śniadanie dla pantery,
Pewnie, żeb nie była syta,
Gdyż skóra z kością razem zbita.

Kolor skóry, niby proso.
Na apelu trza stać boso,
Kto nie może, to go zmuszą,
W lesie z nosz go tam wykruszą.

Jest i Kostyk, ten z Sanoka,
Krzyczy, ryczy, jak ta sroka:
“Szyj guziki! szyjcie fraki!”
On też daje chłopcom w sraki.

I Żemełka, ten z Krakowa,
Krzyczy, ryczy, jak ta krowa,

Lecz to każdy jemu przyzna,
Że Żemełka – rogacizna.

Ja równałem już z Sztutowem¹³⁰,
W Jaworznie były mądrzejsze głowy.
Łóżka bez desek i siennika,
Gdyż deski wzięli gdzieś do Bika.

W Sztutowie była też jadalnia
I spokojna nocna spalnia,
A w Jaworznie na bosaka
Czuła deskę ludzka sraka.

Przychodziły, jak bandyci,
W drzwiach na bacność, niby wryci.
Po jednemu z prycz ściągali,
A kto krzyczał – wykańczały.

Rano krzyżeć już nie trzeba,
Gdyż wybiera się do nieba.
Pajdę chleba weź w potrzasku,
Po apelu on będzie w piasku.

Teraz w piasku już nie gniją,
Są wśród żywych, ciągle żyją,
Tak stosują w całym świecie:
Młodzi splaną im w odwecie.

¹³⁰ Sztutowo – нім. Stutthof – назва німецького концентраційного табору біля Гданська, в якому раніше карався автор спогаду.

**Катерина КУЛИК (дівоче прізвище Сцібіовк)
таборовий номер 1237**

*нар. 1925 р. у Лучичах Перемиського повіту,
ув'язнена від 7 червня 1947 р. до 30 грудня 1947 р.**

Мене арештували в рідній хаті

Мене арештували восени 1946 р. у рідній хаті. Узяли у підвали УБ у Перемишлі. Там відбувалися переслухання: жорстоке биття, 48-годинний карцер навстоячки. Слідчі знали про мене досить багато, тому що свідчила проти мене моя товаришка. Вона не витримала знущань, але потім зрозуміла власну слабкість і остаточно заперечила всі свої зізнання. У такій ситуації слідчі не мали проти мене доказів і під кінець грудня звільнили мене з арешту. Удома застала я саму 5-річну сестру, тому що УБ арештувало також мою маму й сестру Марію. На щастя, наймолодшою та домом заопікувалися сусіди.

У травні 1947 р. було переселення. Ми пакувалися швидко, як тільки могли, кинули “майно” на підставлений віз, узяли на мотузку корову та пішки подалися під конвоєм до Негрибки, а далі до Переворська. Там мене й сестру арештували вдруге. Опинились ми серед групи інших арештованих хлопців і дівчат, яка була направлена до перемиського УБ. Відбулися наступні допити. Слідчі належали до так званих “ряшівських”, тобто особливо жорстоких. Мене й сестру відразу призначили до Явожна. Два дні перебула ще у в'язниці на Чарнецького, а потім

* Запис здійснений Михайлом Козаком 29 листопада 1990 р.

разом з групою інших в'язнів перевезли нас вагоном, яким возили вапно до табору. Їхали один день, під вечір прибули на місце.

Попала я до 10-го бараку, залі номер 2, звідки по двох тижнях перевели до іншого бараку, недалеко від того, де відбувалися слідства. Там я і сестра перебували до кінця ув'язнення.

Ночі були в міру спокійні. Я стала працювати в кравецькій робітні. Керівником моєї зміни була полька, також в'язень. Шефом усіх робітень був мужчина, ходив у цивільному одязі. То була погана людина, що від неї зазнала я немало знущань. Зате керівником моєї робітні був чесний військовик.

Після переведення на другий барак стали брати мене на слідство. Усього взяли з 5 разів, усе питаючи, за що сиділа я в 1946 р. на УБ в Перемишлі. Поводилися досить стерпно. Одного разу приїхав на слідство знаний мені з того часу, тобто з Перемишля, слідчий Чорний. Я знала про нього як про лагідного і людяного слідчого. Тепер скоро вийшла на волю після переслухання в нього Ірина Пайташ. Про перспективу свободи заявив мені й сестрі інший слідчий, але, можливо, на те, щоб ми заломилися, тому що на наступному слідстві почали немилосердно бити. Били мене до втрати притомності четверо чоловіків ніжками від стільців. Як мліла, відливали водою і били далі. Два інші сиділи спокійно за столом і перегортали акти моєї справи, час від часу зиркаючи на те, що зі мною діється. Як я знову зомліла й, коли відлили, лежала на землі, один з них підійшов і сказав:

– Nie krzycz! My ci jeszcze raz damy i będziesz miała dosyć, będziesz mówiła prawdę¹³¹.

Стали питатися, але я не відповідала так, як вони хотіли. Коли, ледь тримаючись на ногах, вийшла я з бараку, почула вслід за собою, що я неабияк тверда українка. Приплентавшись до бараку, я впала на причу. Сестра й дівчата змочили шмати й обклали болючі місця.

¹³¹ Не кричи, ми ще раз тебе поб'ємо, і ти казатимеш правду.

Полегшало, але не так, аби вранці стягнутися й піти на роботу. Мабуть, за це прийшов один жид і наказав військовому посадити мене в карцер. Він містився в бараку біля лікарні, неподалік від німецьких бараків. Був темний і вологий. Я нічого не бачила. Однак мала щастя, тому що по кількох годинах прийшов керівник моєї робітні з бараковою. Узяли мене до бараку і наказали вранці піти до лікаря. Потім мусила таки йти до праці.

Крім слідств, муки кожного в'язня, слідчі мали інші рафіновані методи знущань, які цілком виснажували кволих людей: багатогодинний апель, муштра, “жабки”, стояти й тримати на простягнутих угору руках цеглини, бігати навколо бараку.

Одного разу привели “Лісовика” і “Остапа”, повстанців з сотні “Бурлаки”. Усім казали переходити біля них, наче вони мали нас розпізнавати. Не розпізнали нікого, а знали хоча б мене. Найбільше переживала Рузя, сестра “Хріна”. Просила заслонити себе, як будемо переходити біля них. Ми її заслонили й вона перейшла, але потім таки кудись її взяли й нічого вже про неї не знаю.

У грудні мене й сестру та групу інших в'язнів з табору випустили. Конвоювали нас аж до Щеціна. На дорогу кожен отримав консервну банку й хлібину. У Щеціні пройшли ми через ПУР, а потім потягом поїхали у Лобез на УБ. Треба було віднайти наші родини. Моя жила в Будзішах, недалеко від Лобза. Там я залишилася, працюючи разом з мамою та сестрою на господарстві.

Одного разу, десь весною 1950 р., з'явивсь у нашій хаті убек. Запропонував мені співпрацю з польською безпекою, що було для мене неможливе. Він відійшов з порожніми руками.

Свободою втішалась я недовго: у червні 1950 р. втретє мене арештували. Узяли ввечері з хати й завезли автом на УБ у Лобез. Наступного дня перевезли аж у Щецін. Там зустріла я

убека, що не так давно пропонував мені співпрацю. Сказав мені:

– Nie chciałaś słuchać ojca i matki, to teraz będziesz słuchać psiej skóry”¹³².

Під час слідства домагалися в мене підпису на так званій “санкції”, тобто добровільній згоді на мій арешт. Я відмовилася. Слідчий натиснув кнопку й увійшли два чоловіки, нібито свідки, які підписали за мене.

– Podpiszesz czy nie podpiszesz, a i tak będziesz siedzieć¹³³, – прокоментував слідчий.

У Щеціні справді тримали мене довго – три місяці. На початку жовтня мене й 3 жінок та 5 мужчин перевезли потягом під конвоєм до Ряшева, на УБ. Їхав з нами якийсь хлопець з села Кальникова під Перемишлем. Він переховувався під Лобезом, але таки попали на його слід і арештували. Полювання на українців на Західніх землях було тоді таке саме, як і на рідних.

У Ряшеві поновили слідство. Це тривало кілька днів, а результат був такий самий, як і за всі попередні рази. Перевезли у Перемишль, на тамтешньому УБ важко побили мене пістолетом по голові. Не маючи ніяких матеріалів проти моєї особи, убеки звільнили мене. Різдво 1951 р. я відсвяткувала вдома, хоча той дім був кількасот кілометрів від мого правдивого дому в Лучичах.

¹³² Не хотіла ти слухати батька й матері, то тепер слухатимеш собачої шкіри.

¹³³ Підпишеш чи не підпишеш, а все ж підеш сидіти.

Іван ЛИКО, “Скала”, “Богдан”

*нар. 1927 р. у Боську Березівського повіту,
ув'язнений від 22 до 24 травня 1948 р.**

Wy s... syny! Ja wam dam Ukrainę!

Першим місцем нашої¹³⁴ зупинки була залізнична станція в Явожні – колишній філії німецької гітлерівської “фабрики смерти” в Освенцімі. За злочини, скоєні там гітлерівцями, Міжнародний трибунал у Нюрнберзі¹³⁵, з участю представників польського уряду, судив гітлерівських бандитів, але польський псевдodemократичний уряд вповні перебрав гітлерівську спадщину, залишаючи її, між іншим, на терені концтабору в Явожні, для якого прийняв гуманну назву... Центральний Табір Праці.

* Передруковується з редакторськими змінами за виданням: Лико І. “На грані мрії і дійсності. Спогади підпільника”. Літопис УПА. Том 37. – Торонто–Львів, 2002, стор. 326–348.

¹³⁴ Ідеться про 112 вояків УПА та членів підпілля з терену Закерзонського Краю, які перейшли кордон Польщі з Чехословаччиною, де були в другій половині 1947 р. узяті в полон. Силою міждержавного порозуміння, 22 травня 1948 р. вони були перевезені з Кошиць у табір у Явожні. По двох днях їх перевезли у в'язницю Монтелюпіх у Кракові, після чого відбулися над ними у Кракові та Ряшеві судові розправи. Серед цих 112 осіб був також автор спомину.

¹³⁵ У німецькому місті Нюрнберзі в 1945–1949 рр. Міжнародний Трибунал судив провідників III Райху за скоєні під час війни злочини.

Саме в напрямку концтабору 20 травня маршувала наша сотня полонених упістів. [...] Маршували ми чвірками мовчки, вистукуючи рівномірний такт кроків, вимірюваних на битій поверхні шляху, біля якого де-не-де видніли житлові будинки. Йшли ми важким ходом з глибоким бажанням, щоб дійти до остаточної мети чимскоріше, незалежно від того, який буде фінал. Коли пройшли близько кілометра від залізничної станції, один із конвоїрів, ступенем капрал, крикнув:

– Śpiew! – А позаяк маршуюча колона мовчала, він крикнув вдруге:

– Kolumna śpiewać! – По хвилині додав:

– Zaśpiewać banderowską!¹³⁶

Але щойно після третьої команди перед колони почав повстанську пісню: “Ми партизани, лицарі, герої...”, а коли залунали слова: “Ми свято вірим в нашу перемогу, що ми Україні волю принесем...”, співали всі повним голосом, що в нашому становищі виглядало на трагічний парадокс.

Я, йдучи з похнюпленою головою, бурмотів під носом:

– Нам тепер співати цю пісню – то само, як сухотникам чи сифілітикам горлати “майбутнє народу – це ми”.

Ми таки не докінчили співати повстанську пісню, бо підпоручник, який до цього часу йшов позаду колони, почав бігти допереду і, вимахуючи кулаком, кричав:

– Cisz! Wy s... syny! Ja wam dam Ukrainę... wcześniej was krew pozalewa, prędzej was szlak trafi!¹³⁷

[...]

Маршуючи в середині колони, я крадькома приглядався обличчям своїх сусідів, стараючись вичитати їхній душевний настрій, психічний стан. На них, здавалось мені, я бачив відбиття

¹³⁶ Співати! Колона, співати! Заспівати бандерівської!

¹³⁷ Тиша! Ви с... сини! Я вам дам Україну... скоріше кров'ю обіллеться, скоріше пропадете!

духовного стану, подібного до моїх особистих почувань. Мені здавалося, що справжні герої є тільки в літературі чи кінотворчості. У нашій ситуації, на мою думку, на геройство не було місця. Не було місця, ні змоги на спротив – у сенсі вияву будь-якого бунту проти наявного стану чи демонстративного вияву погоди духу, яку затемнювали умовини даної хвилі так, як хмари того поранку затемнювали погідність і красу весни. Мені важко було зрозуміти сенс одночасного духовного настрою пригніблення і ясного бачення та свідомого погодження з існуючим станом і детермінацією йти визначеним шляхом долі аж до кінця. Я дивився на стан, що зветься безсиллям, який можна віднести як до одиниці, так і до загалу всієї української нації, що їй недобрі сусіди безкарно плювали в лице. Її тіло, століттями сковане оковами диявольської тиранії, стікало ріками невинної крові, лице запльовувано їддю ненависного понижування людської гідності; від уст відбирано останній кусень хліба. У минулому за кожную спробу випрямити рабський хребет зайдикати розправлялися з учасниками спротиву найжорстокішими нелюдськими способами й засобами фізичних та моральних знущань, тортур і психічного гноблення. І те саме діється тепер – історія не повторюється, міняються тільки часи і місця.

[...]

Зі задуми над долею українського народу вирвав мене штовхан у лікоть і слова:

– Дивись, “Богдане”!..

Я підвів очі і глянув перед себе, але зразу нічого не завважив, аж по хвилі побачив удалині мур, що простягався від дороги на захід, охоплюючи великий простір. В розі над муром стрімла вартівнича будка, а далі – друга і третя – усі розміщені за муром. Защеміло серце, а серед маршуючої колони почулися шепоти, бо й інші, помітивши мур, догадувались, що це можливе місце нашого запроторення.

Пройшовши попри мури до кінця, ми повернули вліво за двома жовнірами, які провадили колону, а там дійшли до головної брами, над якою видніла велика таблиця з півкруглим написом великими літерами: Centralny Obóz Pracy Jaworzno.

Опинившись за брамою, побачили ми ряди бараків по обидва боки шляху, що проходив серединою табору. Поміж муром і бараками були протягнені два ряди колючого дроту. Там нас перебрала під “опіку” таборова обслуга, що складалася з військовиків КБВ¹³⁸. Для нас призначено один з більших бараків, усередині якого можна було розставити двоповерхові ліжка в три ряди (для понад сотні людей) та ще й мати досить місця для групових збірок. Сусідні бараки спорожнено заздалегідь, щоб унеможливити будь-які контакти з іншими жителями табору.

Ставши у дволаву перед баракком, ми слухали інструкцій внутрішнього реґляменту, які нам читав наглядач-капрал, а інші військовики, різних ступенів і без ступенів, ходили навколо нас, з усіх боків оглядаючи отих ненависних “бандерівців”.

Інструкції таборового порядку були короткі: тиша, спокій, чистота, порядок, беззастережне підпорядкування табірній команді, дисципліна та обов’язок уставлятися в три ряди, коли хтось із таборової обслуги входить до бараку; звітування, що його мав виконувати комендант зали, вибраний в’язнями. Далі подано деталі відносно годин відпочинку, часу харчування та повчання про кари для тих, які не дотримуватимуться табірного порядку. Особливо наголошено на тому, щоб не тільки не пробувати втікати, а й навіть про втечу не думати, бо охорона табору знаменита. Вартівничі будки, звідки слідкують за кожним рухом у таборі, вночі освітлюють табір прожекторами,

¹³⁸ КБВ (поль. Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrzного, укр. Корпус Внутрішньої Безпеки) – спеціальна формація Війська Польського, створена указом Ради Міністрів від 24. 05. 1945 р. з метою поборювати польське антикомуністичне підпілля, українські й німецькі підпільні формування, а також підтримувати внутрішній порядок у державі.

а як стемніє, то по дротяних огорожах пропускається електричний струм високої напруги.

Потім наказано ввійти до бараку, покласти клунки, яких більшість з нас не мала, та вибрати собі ліжка.

Ми всі розглядалися з цікавістю, неначе хотіли з'ясувати найменші деталі внутрішнього влаштування першої нашої "резиденції" в Польщі. У західній стіні бараку вбудовані вікна, крізь які було видно порожні сусідні бараки, обведені колючим дротом, у східній стіні – вікна і входові двері в кутку біля північної стіни. За східною стіною простягалась площа для влаштування збірок, а барак був обведений дротом з усіх боків. Усередині при східній стіні стояв дерев'яний столик і два крісла, темно-брунатного кольору, з пооббиваною фарбою, вигляд їхній свідчив про довгу службу. Стіни порожні, шиби вікон брудні, долівка засмічена і брудна, немов попередні жителі винеслися звідти у великому поспіху. На ліжках – сінники, напхані стертою на січку, стухлою соломою.

Ми підходили до ліжок, на яких сподівалися спокійно відпочити. Помітивши в нас брак поспіху, таборова обслуга почала наганяти нас, лаючись соковито, немовби їм було дуже спішно. Кожному з нас дали простирадло, коц і подушку, наповнену стертою і смердючою соломою.

Ще деякі із нас не встигли вибрати собі ліжок до сну, як з площі почувся пронизливий свист, що кликав усіх на збірку. У час збірки ми мали змогу вперше побачити інших жителів табору, близько п'ятнадцяти осіб, які стояли за дротами дальших бараків, цікаво нам приглядаючись. Були це якесь жінки з малими дітьми, але вартіві не дозволили їм довше приглядатися новим сусідам, а загнали їх до бараку.

Далі нам дали посуд з водою, рижові щітки і шмати й наказали робити порядок у бараку. Порядкування пішло жваво. Помили стіл, крісла, долівку і вікна, барак став привітнішим. Потім принесли металеві миски і ложки, так страшно заіржавілі, що й годі було собі уявити, як можна ними користуватися. Але,

як каже приповідка, біда навчить шилом кашу їсти. Мокрі шмати з дрібненьким піском і кропітка праця привели ці металеві предмети до стану блискучости, в якій можна було, мов у дзеркалі, побачити власне обличчя.

Наближалась пора обіду. Порожні шлунки у корчах голодного болю наганяли тільки одну думку – їсти! Та, як пристало на культурних людей, перед обідом треба було помитися. Тож нас завели до іншого бараку – вмивальні. Там навпроти входних дверей були розставлені рядами бетонові корита з водопроводами й кранами. По обидва боки цих корит розставлено нас, не дозволивши нам користуватися водою. Ліворуч від входних дверей була так звана “парівня”, тобто парова лазня, де в гарячій парі відбувалася дезінфекція вбрання і білизни, а за нею – просторе приміщення, призначене на купальню.

По довгій хвилині мовчазного вичікування один з польських вартових крикнув:

– Uwaga, bandziory!¹³⁹

Потім почав повчати про процедуру подальшої поведінки. Кожен з нас окремо мав підходити до парової лазні, роздягнутися, вбрання і білизну вкинути в отвір бані, залишаючи при собі взуття, пояси, гребінці, гаманці тощо. Потім треба буде перейти до наступного приміщення, за другими дверима, де всі мали “викупатися з бандерівських брудів”.

І знов настала тиша, в якій чути було тільки кроки вартових. Один із них подався в напрямі дверей до купальні, а чотири почало ходити довкола нас, немов яструби, що шукають жертви. Уся ця сцена робила враження понурої драми, скомпонованої і вирежисерованої якимсь садистичним мистцем. Наші постаті були подібні до каторжників учорашніх гітлерівських концентраційних таборів. Відрізнялися від них тільки тим, що однострої у нас були різноманітні – польські, німецькі, чеські, російські та мадярські, що свobodно обвисали на вкритих шкірою кістях.

¹³⁹ Увага, бандюги!

Обличчя бліді, худі, з запалими глибоко очима та синцями і ранами, придбаними в дорозі в поїзді від польсько-чеського кордону. Тоді на жодному з облич не можна було помітити навіть найменшого усміху, а навпаки – закам'янілість трагічної поваги. Створювалась атмосфера нестримної напруги нервів і нетерпеливості очікування.

До вмивальні ввійшло ще п'ятеро польських військовиків, кілька хвилин цікаво приглядалися нам, потім вийшли і зараз же знов вернули назад. Один з них підійшов до першого скраю в'язня – чотового політвиховника “Хмари”¹⁴⁰, питаючи:

– Co, bandyto, nie masz odwagi patrzeć prosto w oczy?¹⁴¹

“Хмара” випрямився, та в ту ж мить поляк копнув його в кістку правої ноги. З болю й почуття безсилля “Хмара” не застогнав, але засичав як вуж. Польському катові поспішив на поміч другий, і так почалося безглузде знуцання над безборонними людьми. Усю нагромаджену енергію сорому і ганьби за всі минулі невдачі й погроми польських військ повстанцями УПА польські військовики виливали тепер на безборонних полонених.

“Хмарі” викрутили обидві руки за спину і змусили тіло катованого скрутитися в дугу, закінчення якої, тобто голова, раз у раз вдаряла об бетонове корито, залишаючи сліди темно-червоних плям крові. Над ним знуцалися за те, що не дивився полякові прямо в очі, а Михайла Янка¹⁴², з його великими зіницями били начебто за те, що дивився на польських вояків “вибалушеними” очима. Один із вояків поставив йому ногу позаду черевиків, а другий штовхнув у плечі. Янкове тіло не могло повалитися через бетонове корито, зазнаючи важкого болю від зудару костей ніг з гострим берегом корита. “Для рів-

¹⁴⁰ “Хмара” – Дмитро Литвинець, нар. 24. 09. 1921 р. на Станіславщині. Засуджений до смертної кари і страчений.

¹⁴¹ Що, бандите, нема в тебе відваги дивитися прямо в очі?

¹⁴² Михайло Янко “Чувай”, нар. 2. 12. 1928 р. в Устриках-Горішніх, пов. Сянік. Служив у сотні “Бродича”. Засуджений на довічне ув'язнення.

новаги” Янко дістав ще кілька ударів у ліве вухо, а опісля просто в ніс, з якого потекла червона юшка.

Стефана Мазура¹⁴³ били в лице за дуже лагідний, як польські вояки казали, “баранкуватий” вигляд. Під час цієї процедури вони голосно дивувалися – як така лагідна людина могла попасти до УПА?

Іншого били кулаками в живіт, щоб випрямити перед капралом; ще іншого за те, що виріс зависокий, а ще іншого за те, що був низького зросту. Котрий з нас був зодягнений в однострій у доброму стані, над тим знущалися за те, що “бандит не заслуговує на добрий однострій”, а вже добре “догріли” поляки тому упістові, який мав польський військовий одяг. Хто мав подертий, зазнавав тортур за діри, які лінувався полатати. Так по черзі обдаровано всіх нас крихіткою культури “модерної” цивілізації, а на закінчення подано нам до відома: карають нас за те, що ми вбили генерала Сверчевського і багатьох поляків...

Втомлені “шляхетною роботою” польські наглядачі припинили хвилево знущання над в’язнями і наказали одинцем входити до купальні. Друзі почали по черзі виходити з першого ряду, але треба було кілька хвилин подождати, доки попередній не закрит за собою двері купальні, за якими діялось щось невідоме...

Тим часом до вмивальні увійшов польський офіцер, ступенем підпоручника, в асисті капрала і старшого стрільця. Впали команди “*Ważność!*” – і зараз на знак рукою підпоручника – “*Sprocznij!*”¹⁴⁴.

Заклавши руки за спину, офіцер постояв хвилину, приглядаючись нам. Його обличчя робило враження культурної

¹⁴³ Стефана Мазура нема у списку 112 депортованих вояків. Мова йде, мабуть, про Юрія Мазура “Голуба”, нар. 5. 01. 1922 р. в Станиславчику на Перемищині, члена підпільної адміністрації, засудженого на довічне ув’язнення.

¹⁴⁴ Струнко! Спочинь!

людини, але його сині очі, здавалось, палали дикою ненавистю. Приглядаючись нам, він неначе сам до себе бурмотів:

– Przecież to sam kwiat młodości¹⁴⁵.

Це мали ми змогу чути від поляків уже кілька разів. Побачивши наслідки фізичних тортур, голосніше вже заговорив:

– Czy trzeba wam tego? Zamiast pomagać rodzicom na gospodarstwie czy pracować w fabryce, budować lepsze życie Polski Ludowej, poszliście do bandy aby mordować Polaków. Zachciało się wam samostijnej Ukrainy, więc ją macie¹⁴⁶.

По цих словах дуже вільним ходом, якби не був впевнений, що ступає по твердій поверхні, підійшов кілька кроків у напрямі першого ряду полонених, що стояв відвернений плечима до нього, та раптом запитав:

– Kto z was jest sotennym? dowódcą banderowskiej sotni¹⁴⁷.

Кілька секунд мовчанки – і випрямлений на струнку упіст заявив:

– Я сотенний УПА – Григорій Мазур “Калинович”¹⁴⁸.

Польський офіцер дуже повільним кроком підійшов до третього з черги корита, при якому стояв “Калинович”. Наказав сотенному відступити два кроки назад і почав йому приглядатися, водячи зором від голови аж до стіп, то знов – від стіп до голови. В тому часі пальці його рук, які усе ще тримав за спи-

¹⁴⁵ Таж це сам цвіт молоді.

¹⁴⁶ Було вам цього треба? Замість помагати батькам удома чи працювати на фабриці, творити краще життя в Народній Польщі, ви пішли у банди вбивати поляків. Захотілося вам самостійної України, то тепер її маєте!

¹⁴⁷ Хто з вас сотенний? командир бандерівської сотні.

¹⁴⁸ Григорій Мазур “Калинович” (1912–1949) – у 1946–1947 рр. командир сотні “Месники І” у складі куреня під командою Івана Шпонтака “Залізняка” на терені 27-го Тактичного Відтинку “Бастіон”; у серпні 1947 р., під час переходу територією Чехословаччини в американську окупаційну зону Німеччини, був полонений і 22 травня 1948 р. переданий у розпорядження Польщі; Військовий районний суд у Ряшеві 10 січня 1949 р. виніс йому смертний вирок, виконаний 28 травня 1949 р.

ною, почали нервово дрижати, так само і губи, а в очах заблистіли іскри лютої ненависти. У цю хвилину офіцер став подібний до хижої звірюки, що готується до скоку на здобич. Тваринний інстинкт переміг прикмети людини. У конвульсіях лютої злоти м'язи рук скорчилились і блискавкою опинилися на горлі “Калиновича”. Підпоручник зловив лівою рукою краватку сотенного, а правою почав бити в лице, розбиваючи губи і ніс. Мабуть, вид “бандерівської” крові підбадьорив лицарські спонуки офіцера, бо він покликав на поміч своїх колег. Капрал і старший стрілець зловили за обидва кінці краватки і почали душити “Калиновича”, а підпоручник бив нещасну жертву кулаками в живіт і коліном правої ноги копав між ноги.

[...]

Хитаючись на ногах, з закривавленим обличчям [...] “Калинович” став на своє попереднє місце, при боці сотенного “Яра”¹⁴⁹. Цей радив “Калиновичеві” зняти краватку, але йому було вже все одно, він навіть словом не відповів. Тоді “Яр” сам зняв цю злощасну краватку.

Цікавість побачити бандерівського командира приводила до вмивальні й інших польських військовиків, а на питання – хто є сотенним, відповідали на зміну “Яр” і “Калинович”, але за першим разом “Ярові” попалося більше, бо всі бачили, що “Калинович” раніше одержав здорову порцію. По сотенних, очевидно, прийшла черга на всіх інших.

[...]

А там, при дверях, відбувалась усе та сама сцена – удари сипались на щораз то нову жертву. Врешті прийшла черга на

¹⁴⁹ “Яр” – Михайло Кучер (1923–1949) – у 1945–1946 рр. командир сотні “Ударник-7” (96а) у складі Перемиського куреня УПА під командою Петра Миколенка “Байди” на терені 26-го Тактичного Відтинку “Лемко”; у Чехословаччині в неволю попав 11 листопада 1947 р., переданий у Польщу, де 1 грудня 1948 р. у Ряшеві військовий суд прирік його на смертну кару, виконану 17 лютого 1949 р.

“Калиновича”. Наш ряд у купальні, відвернений спинами до дверей, зайняв одну цілу стіну купальні й частину другої стіни. Ми почули, що до купальні ввійшов хтось новий, почули ті самі польські сочисті прокльони та відгуки ударів, коли раптом пролунав енергійний голос:

– Хлопці!

Немов на команду, голови голих постатей під стіною відвернулися в напрямі дверей, а “Калинович” крикнув:

– Як довго можемо так терпіти?! – і сильним ударом правої руки повалив польського капрала.

Реакція польських посіпак була просто неймовірна. Вони так швидко винеслися з купальні, мов слід за ними замів.

Настали хвилини мовчанки й очікування. Всі чекали, що станеться після відважного вчинку “Калиновича”, а він сам спокійно позбирав свої речі з підлоги і вільним ходом підійшов до ряду друзів. А там, за стіною бараку, почули ми зразу один свисток, далі – більше їх і крики:

– Zbiórka! zbiórka! banderowcy się zbuntowali!¹⁵⁰

Було чути відгуки швидких кроків, біганини та метушні. Барак-купальню обставили кулеметами. Незабаром відкрилися входові двері. До купальні ввійшли ті самі чотири польські військовики, які перед хвилиною знущалися над нами, а з ними капітан. На команду “Бачносьць! В тил зврот” – ми всі обернулися. Посередині купальні стояв польський капітан, а біля нього чотири польські жовніри.

Приглянувшись нам, капітан зупинився хвилину довше на обличчі Михайла Вархоли¹⁵¹, а потім звернувся до своїх підпоручних, кажучи:

– Zabraniam kategorycznie stosowania siły fizycznej¹⁵².

¹⁵⁰ Збір! збір! бандерівці збунтувалися!

¹⁵¹ Михайло Вархола “Ліска”, нар. 5. 01. 1922 в Монастирці, пов. Сянік. Служив у сотні “Громенка” і “Ворона”. Засуджений на довічне ув’язнення.

¹⁵² Категорично забороняю застосовувати фізичну силу!

Показавши рукою на двері вмивальні, за якими було ще дванадцять упістів, наказав впустити їх до купальні й чимскоріше закінчити з купіллю.

[...]

Після купелі нам дали пообідати. Ми по черзі підходили до столітрового котла перед бараком. При котлі стояли два інші, не знані нам в'язні. Один придержував котел, а другий наливав до миски квасолу, варену на воді, з домішкою американської кінської консерви.

По голодових порціях харчів, отримуваних в Чехословаччині, подана кожному однолітрова порція зупи заспокоювала голод. Коли ж по обіді приділено кожному хліб на три дні, по п'ятсот грамів на добу, то, незважаючи на всі переживання, ми відчули піднесення настрою. Але наше вдовolenня не тривало довго...

По обіді покликали на збірку в бараці. Командували збіркою два польські капрала і один старший стрілець. Збірку намічено буцімто для фізичних вправ (зараз після обіду!).

– *Ważność! spocznij! padnij! czołgaj się! skoki żabką! przysiady!*¹⁵³ – сипались одне за одним слова команд.

Годі було дотримуватися темпу, тож тих, хто запізнився, “заохочував” копняками й штурханамі помічник капрала – старший стрілець. Ці довгі безглузді вправи доводили нас до такого стану перемучення, що деякі не могли піднятися з підлоги, хоч їх копали і били командири-поляки.

Вправи закінчилися майже перед самою вечерею. Ми підходили до котла, принесеного тим разом до бараку. Одержали зупу, звану польським борщем, запах якого нагадував старі спітнілі шкарпетки, а смак – гнилої ярини, запареної гарячою водою.

¹⁵³ Струнко! спочинь! упади! повзи! стрибки “жабкою”! присядь!

[...]

Після вечері, помивши миски й ложки, ми мушили ще раз вправляти, а о годині шостій вечора всі могли вже “радїти” відпочинком у ліжках, за винятком двох вартових бараку, які мали чергуватися що дві години. Така варта, яку виконували ми самі, мала тривати до шостої години ранку. Перша черга варти припала на мене і “Воробця”¹⁵⁴, бо наше поверхове ліжко було перше скраю.

[...]

Я і “Воробець” як чергові не могли сидіти без руху. Ми проходжувалися впоперек бараку з опущеними головами, заложеними за спину руками. Я водив тупим зором по підлозі, по якій ступав босими ногами, бо ще перед сном усі ми мушили роздягнутися до білизни і покласти одяг під стіною в так звану “кістку”, по десять на купу, в можливо найдокладніший квадрат, а далі – поряд взуття.

Ступаючи тихим і вільним кроком туди і назад по бараці, я завернув у бік мого сусіднього ліжка, на якому нерухомо лежав “Лисиця”¹⁵⁵, з прижмуреними повіками очей.

Я торкнув рукою плече “Лисиці”. Той відкрив очі. Його обличчя виглядало, як закам’яніле; здавалося, погас той вогонь життя, яким раніше палали його розумні очі. Десь у глибині зіниць віддзеркалювалась безодня духовного стану, якого я не міг назвати. Прийшов я до друга, щоб обмінятися кількома словами, а тут не знав, від чого розпочати. Здавалось мені, що нема про

¹⁵⁴ “Воробець” – Йосиф Дмитрів, нар. 3. 01. 1923 р. в Липі, пов. Перемишль. Служив у сотні “Громенка”. Засуджений на довічне ув’язнення.

¹⁵⁵ “Лисиця” – Микола Шостак, нар. 10. 12. 1922 р. в Олешичах, пов. Любачів. Бунчужний в сотні “Месники-1” в курені ком. “Залізняка”. Страчений 7. 02. 1949 р. в Перемишлі.

що говорити, бо думки у нас обох були ті самі. По хвилині взаємного мовчазного читання облич, “Лисиця” обізвався:

– Ну, що?

Відкривши рот, я не вспів відповісти другові, бо по той бік дверей почув відгуки кроків. Я і “Воробець” негайно опинилися біля дверей, в яких з’явилася постать знаного капрала, якого в купальні вдарив у лице сотенний “Калинович”. Капрал з руками в кишенях увійшов до бараку, а за ним ще один капрал і один старший стрілець.

Ми обидва з “Воробцем” випрямились на струнко, а я позвітував:

– Obywatelu kapralu! Bandzior taki a taki melduje poslusznie stan baraku: sto dwanaście, wszyscy obecni!¹⁵⁶

Вийнявши з кишені праву руку, капрал повільно відвів її боком поза себе, як панночка, що має намір комусь кланятися, а опісля швидким рухом поцілив ударом мені в лице. Я захитався на ногах, але капрал негайно випростував мене другим ударом в праву щоку.

– Czemu tak głośno wrzeszczysz? – запитався при цьому. – Meldować trzeba cichutko, tak, aby nie pobudzić tych wszystkich, którzy tak smacznie spią¹⁵⁷.

Опісля, немов глибоко надумуючись, що далі робити, пішов у напрямі ліжок, а за ним пішли його помічники.

І знову почались горезвісні фізичні тортури. Один в’язень легко рушив головою, другий лежав не на тому боці, що повинен, інший забагато або замало прикритий коцом, а ще інший вдавав, що спить кам’яним сном тоді, коли інших бито. За такі ось “провини” знущалися над безборонними і наполовину отупілими від пройдених уже попередньо тортур в’язнями.

¹⁵⁶ Громадянине капралю! Бандюга такий і такий-то слухняно доповідає про стан бараку: сто дванадцять, усі присутні!

¹⁵⁷ Чому так голосно верещиш? Доповідати треба тихесенько, так, щоб не пробудити всіх тих, які так солодко сплять.

Стягали друзів з ліжок, били кулаками, копали куди попало, плювали на них, глузували з їхніх стремлінь до самостійної України, частуючи їх при цьому дуже непристойними прокльонами.

Налюбувавшись побиттям безборонних людей, три польські “лицарі” пішли в напрямку дверей. Ми обидва з “Воробцем” стояли мовчки, випрямившись на струнко.

– Czemu nie meldujesz, bandyto!¹⁵⁸ – спитав у “Воробця” старший стрілець.

Навчений досвідом голосного звітування, “Воробець” позвітував півголосом, за що старший стрілець сильно вдарив його в лице, приговорюючи:

– Co?! Polska Ludowa tak słabo cię nakarmiła, że nie możesz głośniej meldować?!¹⁵⁹

[...]

Четвертого дня нашого перебування в Явожні, після купелі, яка цим разом відбулася без жодних знущань, зібрано нас усіх перед баракком купальні й уставлено у чотири ряди. По хвилині очікування, при головній брамі з’явилися постаті військовиків, серед яких видно було теж одного чоловіка в цивільному одязі. Саме він, в асисті поручника і хорунжого, виступив уперед в напрямі нашої колони. Одяг у нього був ясної цеглястої барви. Був він досить дрібної будови тіла, голова покрита ріденьким русявим волоссям. Обличчя, гладеньке й рум’яне, викликало мимовільну симпатію до його особи. Підійшовши до колони, цивільний не зводив з нас очей, а коли зрівнявся з першою чвіркою, поздоровив усіх:

– Czołem, chłopaki!

¹⁵⁸ Чому не доповідаєш, бандите?

¹⁵⁹ Що?! Народня Польща так погано тебе нагодувала, що нема в тебе сили голосніше доповідати?!

– Czołem, obywatelu!¹⁶⁰ – відповіла одногосно колона, не докінчивши привіту, не знаючи функції цивільного представника польської влади. Він махнув рукою на знак, що до привіту нічого більше додавати не треба, а відтак вільним кроком пройшов перед колоною, пильно вдивляючись у наші обличчя, немов сподівався когось розпізнати. Так як кожен з нас мав на обличчі сліди побиття, синців і покалічення, цивіль, станувши посередині колони, спитав:

– Kto was tak pobił? – А потім знову:

– Czy was tu bili?¹⁶¹

Не діждавшись відповіді, відвернувся у бік польських старшин і, вказуючи на нашу колону, сказав:

– Przecież o nich wie cały świat...¹⁶²

Ці його слова для нас були дорожчі за всі золоті хрести й знаки. Ми, каторжники, яким здавалося, що про нас забув не тільки чужий, а й наш власний “світ”, зрозуміли, що це не так. Ми були певні своїх ідеалів у ході революційної боротьби, а тепер завдяки словам представника ворожого уряду утвердилися в цьому переконанні, бо довідалися, що про нашу боротьбу і сучасні переживання знають народи цивілізованого світу. Значить, боротьба УПА не була ведена в ім’я якоїсь відірваної ідеї, а в ім’я ідеї правди і справедливості для українського народу. Нам доля казала йти до мети саме таким шляхом, бо іншого для нас не було.

Після того цивільний звернувся до нас. Назвав себе представником Міністерства Внутрішніх Справ Народньої Польщі, не назвавши прізвища, ступеня чи функції. Його обов’язком, інформував, є заопікуватися “więźniami-urowscami”. Пояснив також, що за підривному діяльність у Польщі всі мусимо відбутися якусь кару, а після цього зможемо жити як повноправні

¹⁶⁰ Здорові, хлопці! – Здоров, громадянинне!

¹⁶¹ Хто вас так побив? Чи тут вас били?

¹⁶² Адже про них знає весь світ...

громадяни. Одначе, щоб така змога якнайскоріше настала, кожен зосібна й усі разом мусимо безоглядно повинуватися наявному реґляментові.

Пройшовши ще раз перед першою лавою туди і назад, сказав “czołem” і в асисті військовиків, що з ним були, відійшов.

Навпроти останньої чвірки, у віддалі яких п'ять метрів, стояв той самий капрал, якого сотенний “Калинович” вдарив у лице під час першої купелі. Біля нього стояв інший польський вояк. З руками, схрещеними на грудях, капрал мовчки приглядався всьому, що діялось навколо, а коли представник міністерства відійшов, він, посміхаючись, промовив:

– Nie martwcie się, chłopaki, odpukacie po kilka miesięcy ciury, a różniej będziecie żyli jak uczciwi obywatele Polski Ludowej¹⁶³.

– Wacność! w prawo zwrot! naprzód marsz!¹⁶⁴ – упала команда, і наша колона помаршувала в напрямку свого бараку.

По півгодинній перерві наказано нам приготувати до здачі речі, що були власністю табору праці, а також спакувати свої власні речі й бути готовими в дорогу.

[...]

Останній раз для нас залунав свисток концтабору в Явожні, і всі ми вибігли перед барак. З маленькими клуночками в руках помаршували в напрямі головної брами, де на нас чекали конвоїри з вантажними автомобілями, накритими брезентовими полотнами зеленкуватого кольору.

Кожен з нас, по відчитанні імени й прізвища, входив на плятформу автомобіля, де займав призначене місце. Перший сідав плечима до кабіни водія, розкладав ноги в той спосіб, щоб другий міг там сісти, а тоді опоясати руками й ногами того

¹⁶³ Не журіться, хлопці, відсидите по кілька місяців, а потім будете жити чесними громадянами Народної Польщі.

¹⁶⁴ Струнко! управо повернись! уперед кроком руш!

другого, а другий – третього і т. д., заповнюючи всі вільні місця трьома рядами.

Коли ми всі були вже на своїх місцях, ззаду у п'ятьох вантажних автомобілях зайняли місце польські вояки. Були озброєні автоматами, а, крім того, ще один вояк мав обсервувати нас крізь шибу з кабіни водія.

Після інструкції про поведінку в'язнів у часі транспортування загуділи мотори автомобілів, заколисалися тіла в'язнів і конвоїрів, а незабаром за ними знялась курава. Десь там західній обрій почав темніти щораз ширшою смугою густо-сірого кольору хмар...

Прощай, Явожно, могли ми сказати, але скільки терпінь у тому самому часі й пізніше пережили інші вояки УПА, що попали одинцем, та маси інших невинних цивільних людей українського роду, яких мучено там тільки за те, що були українцями, пришпилюючи їм марку “співпраці з УПА”?

Василь ТОКАРЧИК
таборовий номер 676

*нар. 1927 р. у Затварниці Ліського повіту,
ув'язнений від 22 травня 1947 р. до 30 серпня 1948 р.**

У людей відпадало тіло...

По звільненні з Сибіру, де сидів у 1941–1946 рр., я вертався в березні 1947 р. разом з трьома іншими через Варшаву у рідні сторони. У потязі підсів якийсь польський вояк, розпитував, хто я і звідки. Як довідався, що я з Затварниці, то сказав, що там, мабуть, уже нема ніяких людей – виселені до Росії.

Приїхали до Ліська. Довідались ми: нема пощо йти, усе спалене. Отож почав я працювати в Ліську в одного поляка. А останні транспорти з акції “Вісла” якраз виїжджали зі станції в Лукавиці. Хотіли ми бути разом з нашими людьми, тому пішли та зареєструвалися на виїзд. І поїхали.

Доїхали ми до Освенціма. Транспорт зупинився. Прийшли убівці з картками, де мали списаних людей. Я і мої друзі також були записані. Забрали з 30 осіб.

Привезли нас у Явожно й били, били, били. Рук собі на нас не псували – били палками, гумами, ніжками від стільців і дошками та кабелями. Копали.

У таборі сиділи переважно українці, хоч було й кількох поляків, але їм краще було б не признаватися, що поляки, тому що били їх більше від українців. Тракували їх так: поляк, а

* Магнітофонний запис здійснений Богданом Гуком у червні 1993 р.

співпрацював з УПА. Адміністрація навіть і не вірила, що хтось є поляком, уважали це спробою обману з боку в'язня. Для них усі співпрацювали з УПА або просто були бандерівцями. А як не співпрацювали на правду, то мали б співпрацювати.

– Dużoś polskiej słońiny zjadł, kurwa ci mać?!¹⁶⁵ – кричав до мене той, хто списував протокола.

Уранці вставали ми, снідали й робили апель. Ділили нас на групи за віком. Хто понад 35 років, сиділи на бараках, а решта мусила ганяти довкола бараків.

До праці на початку нас не брали, аж потім, як зробилося ближче до звільнень, брали, напр., до копальні чи до швальні або інших майстерень. Таким робітникам давали трохи більше зупи.

На початку мали ми над собою кількох дуже поганих наглядачів-поляків. Тільки з одним, фронтовиком, далось жити, приносив курцям курити й сірники. Ставав на порозі, розглядався й кидав у залю, а сам відразу зникав. Інший служив у АК. Страшно знущався над нами. Не дав сісти на ліжко, цілий день муштрував. І гінцям показував, кого бити. Надбараковим був Венгжин з Бірчі. Від Сянока походив Ягнишак. Йому й гітлерівець не дорівняв би. Венгжин, добре збудований мужчина, підходив, сміявся до в'язня і бив його. Кат від народження. Інші гінці не становили такої загрози, як ті два.

Одного разу військові взяли двох німців, сильних хлопів-моряків, посадили в підвал, а Венгжина давай підмовляти, щоб пішов їх бити. Він вліз до тих німців, а вони так його збили, що понад два тижні не міг устати. Від цього часу “герой” пропав. Не помер, але зник. Казали, що німці самі просили військових за Венгжина, бо не могли дивитися, як він нас катує.

Найбільше людей впало від слідства, а не від голоду чи муштри. На слідстві людей били, а вмирили на бараках. Кидалися люди й на електричний дріт. Було кому бити, бо

¹⁶⁵ Багато з'їв ти польського сала, курва твоя мати?!

слідчих нарахували ми щось під 70 осіб. Били так, що в людей тіло відпадало, і далі били.

Раз привезли коменданта якоїсь станиці МО. Між нами пустили вістку – бандерівець. Люди його впізнали, але не як бандерівця. Зробили його наглядачем, але ставився до нас добре. Стражники з будок мали до нього за це претензії. Мав давніше контакти з УПА, засудили його в Кракові.

Чоловік з Безмігової мав на руці наколотого Тризуба. Його били з місяць часу, але – коли, побивши знову і знову – питали, що має на руці, він завжди твердо відповідав: герб України. Тоді його знову били. Самі в'язні просили його не казати, що це герб України, але він не слухав. Били його так довго, аж сам начальник табору, жид, заборонив.

Не було ночі, щоб нас не ганяли, навіть по кілька разів. Гінці впадали до залі як пси, з дошками та палками. Наказували ставати дволавою. А відмовитися виконати накази не було як – знищили б людину. Двох-чотирьох ставало на дверях і проганяло дволаву там і назад, за кожним переходом порога палуючи нас, наче худобу.

Кожного дня бачили ми жінок; їх трактували так само, як і нас. Були випадки, що жінки народжували там дітей.

Як хтось скаржився на біль живота, ішов на коротко до “лікарні”, але за кару приходили гінці з бльоковими й кололи шпильками живота, чи справді хворий. Я часом почувався слабим, але табір перейшов без якоїсь хвороби.

Адміністрація одного разу вирішила будувати вузькоколіюку до магазину. Треба було насипати багато піску. А пісок був тяжкий, в'язні слабкі. Носили ми його на ношах на віддалі 600–700 метрів. І я несу зі ще одним, лишилося, може, 50 метрів до кінця, як ручка вислизнулася з долоні. Гонець відразу надлетів і давай бити дошкою. Стримав його чомусь стражник. Узяли мене на шпитальку. Там працювали німецькі лікарі (усі німці ставилися до нас добре). Рука була поважно пошкоджена від тягара, але про якість лікування не було й мови.

Людей випускали вже в грудні, потім на наші свята в 1948 р., і далі, і далі. Аж залишилося нас 45 осіб, що не мали адрес їхніх родин, бо родини виїхали в Україну. Ці 45 осіб просили випустити їх в Україну. Нарешті приїхав з Кракова прокурор і сказав нам, що як хочемо вийти з табору, то мусимо подати, куди хочемо їхати, але в межах Польщі. Дозволив їхати навіть на старі землі. Відмовив виїзду в Україну, тому що виїзди вже закінчилися. Тоді священник Хархаліс¹⁶⁶, який мене хрестив, подав для більшості з нас адресу своєї родини на Ольштинщині. П'ятьох відмовилося; їх, здається, через Варшаву перевезли таки в Україну.

А ми – на Мазури. Без грошей, без сили, без родин.

¹⁶⁶ Ідеться про Євстахія Хархаліса (1898–1992), греко-католицького пароха Тісної, ув'язненого в таборі в Явожні від 15 травня 1947 р. до (брак даних).

Євстахій ПАСЛАВСЬКИЙ **таборовий номер 205**

*нар. 10 березня 1929 р.
у Безміговій-Горішній Ліського повіту,
ув'язнений від 22 травня 1947 р. до 31 січня 1948 р.**

Жити трупом

Наш солтис з Безмігової Сех Юзек одного разу наказав, що маю йти з конем на роботу. Разом зі мною пішли тоді також Дарчаки, Кілик, Мельники та інші. Замість до роботи, забрали нас до Ліська на УБ. Тримали з тиждень часу. Потім вантажними автами перевезли до Сянока. Там також сидів я на УБ, між іншим, пізнав, що то воші: як загортав жменею по шії, нагортав її повну. У Сяноці відбулося слідство. Слідчі, а було їх чотирьох, сиділи в кімнаті по кутах. Один почав ставити питання, на які я давав короткі відповіді, і нарешті розповів, що забрали мене з дому, а в українській партизанці я ніколи не був. У результаті слідства мене звільнили й відпустили додому.

Тимчасом попереднього дня Безмігову виселили. Батьків не було. Залишилися щось 4 польські родини Бараневичів. “Треба їхати назад”, – подумав я і пішов до Лукавиці до ПУР-у, де достав хліб і консерви на транспорт. Цей транспорт, один з наступних по тому, що вивіз моє село, їхав через Явожно.

* Магнітофонний запис здійснений Богданом Гуком 19 серпня 2003 р.

Недалеко від цього міста потяг якийсь час стояв. Одна жінка зварила зупи. Я цю зупу з'їв і, може, якби положився відпочивати, то нічого б не сталося. Ні, я пішов собі закурити. Ідуть два військові:

- Nazwisko?!
- Paślawski.
- Syn Jana?
- Tak.
- Chodź z nami¹⁶⁷.

Позабирали й інших, кого мали у списку. Загнали до Освенціма, до пивниці. Там нас били. Відчиняли двері, вишарпували одного, що стояв найближче від дверей, на коридорі збили й скопали, а потім так само витягали другого, третього. Пересиділи ми ніч. Уранці вигнали на огорожений пляц, звідки посадили на авта. Один сидів тісно другому поміж ногами, на кожному розі авта – стражник з автоматом.

І відкрилася перед нами брама з написом “Centralny Obóz Pracy”. “Ого, я пропав”, – подумав. До лазні. Зимна вода. Здати одяг у депозит і на бараки. Мій барак мав номер 15-ий. На причах – самі дошки. Цими дошками нас також били. Найбільше били на 12-тому бараці. Там було багато дошок, там містився цілий штаб бльокових. Як хтось провинився, то його в цей барак брали й “молотили”.

Табір був огорожений закривленими зверху стовпами, а на тих стовпах розтягнений був колючий дріт під електрикою. Ніхто не важився його діткнути. Може, якби хтось дістав кару смерти, то й пішов би на ті драти, але люди чулися невинними. Адже у таборі сиділи й старі жінки, вони ніяк не могли бути в партизанці! Тримали нас на трупів, і все!

Зрана пів літра кави й хліб, ми називали його “пайка”. На обід зупа, часом була в ній каша. Зараз потім давали

¹⁶⁷ Прізвище?! – Паславський. – Син Івана? – Так. – Ходи з нами.

згаданий хліб, який треба було тримати до ранку, але кожен, ковтнувши пів літра зупи, зараз з'їдав хліб. Отож уранці пив саму каву.

На кухні працювали німці. Часом ходив я туди чистити буряки на зупу. Як бльоковий казав занести горнець по зупі, то в'язні його вилизували ще по дорозі. Раз я і ще один напхали собі буряків під блюзи, але як верталися, то наші наглядачі (один, Ясьо Чорний, був від Сянока) зі страху перед стражником на брамі зараз кинулися нас перевіряти. І взяли на барак, і дошками били, а били так, що гудзи мав я більші від руки.

Брали нас розносити пісок, видобуваний з гори. Одні набирали, а інші носили. Як верталися, то переходили біля такого бараку, де мешкали бльокові з жінками. Часом котрась вилила щось у вікно, напр., стару зупу, де можна було знайти картоплину. Там варили також картоплю для свиней, що тримали бльокові. Одного разу ми йшли й почули запах картоплі, вареної для свиней у парнику. Як ми кинулися туди, то парник у повітрі ходив, так ми ту картоплю їли.

На початку нас, молодих, гнали вправляти. Був такий Бондар з Пашової, старший чоловік, трохи військовий, він нами вправляв: “марш”, “управо”, “уліво”.

Як прийшла неділя й бльокові не мали що робити, сходилися, виганяли нас перед бараки, а бараки закривали, і казали нам бігати навколо бараків. По рогах вони ставали з дошками. Ми бігали – вони били. На 14-му бараці були священики, вони швидше втомлювалися, отож їх також били дошками.

На слідстві був я тільки один раз, питали, чи знаю того, того, того. Питали про Петра Вовка, Ярослава Капанайка з Бережниць. Показували партизанів, але я їх не видав. Людей часом тягнули зі слідства як телят, бо не мали сили самі йти.

Люди вмирали. Я сам мертвих не бачив, але на апелях, як зголошували кількість в'язнів, можна було трохи додуматися.

Ми всі думали тільки про те, як наїстися. Чи я тоді думав, що буду женитися? що буду жити? Ні, аби тільки наїстися! Я не знав, як виглядаю, але як подивився при виході з табору на свою фотографію, то себе не пізнав. Важив 47 кілограмів. Як випустили додому, я не міг наїстися, усі дивувалися, що можу стільки з'їсти.

Микола МАЗУРИК
таборовий номер 823

*нар. 1908 р. в Брижаві Добромільського повіту,
ув'язнений від 22 травня 1947 р. до 17 січня 1948 р.**

Курва ваша мати, wstawać!

У нашому селі військо ловило й ловило людей, однак я все їм втікав. Врешті-решт прийшли й наказали людям готуватися в дорогу на Захід. Зварив я курку, а потім подумав піти до нареченої, щоб разом їхати. Вийшов надвір, а тут – куля наді мною. Дивлюся на жовніра, що стрілив: добре його знаю, він з Доброї-Шляхетської, де я столярував. Жовнір усміхнувся, але тут надійшов капітан. Запитався в жовніра, чи я це Михайло, якого вони шукали. Він відповів, що ні.

– То піс, weźmiemy go za Muchajła,¹⁶⁸ – сказав капітан, а потім наказав показати дорогу до Доброї, куди ми й пішли.

– Znaciele tego banderowca? – спитався там в одній хаті.

– Znamy, nie będzie tygodnia, jak u nas piec stawiał, okna robił,¹⁶⁹ – відповіла жінка.

І погнали мене на місце, де військо вже зігнало з 50 чоловіків. Надійшов знову капітан, звільнив половину з них додому, а решті наказав сідати на машини. Не знаю чому, але ворони літали так низько над нами, що майже задирали волосся.

* Спогад записаний Богданом Гуком у 1992 р.

¹⁶⁸ Нічого, візьмемо його за Михайла.

¹⁶⁹ Знаєте цього бандерівця? – Так, не минуло тижня, як поставив у нас піч, і вікна вставив.

В Улючі відбулося слідство, вів його якийсь Протока. Він, як і багато інших жовнірів, добре говорив українською мовою.

– Усе у вас добре, крім того, що, кажуть, знаєте про бандерівські бункери, – сказав Протока.

– Ні, не знаю, а пліток не буду робити, – сказав я.

– А ти з ними співпрацював!

– То дайте свідка.

Замість свідка казав мені лягати на стілець і стягати штани. Я не хотів, але трьох мене примусило це зробити, а потім змолотили мене грабівцями по д...

– Но і що? Де бандерівці бункери мають?

– Не знаю, уже казав.

Далі били.

– Говори!

– Я вже говорив!

Збили мене третій раз і перестали. Упав я на підлогу, злили мене водою. Однак устати своєю силою не зміг. “Помогли”, за порогом ще два рази один жовнір поправив попереднє буком. Інші мужчини також добре дістали.

У Сяноці списували, хто ким є, потім призначали до Явожна. У Явожні було так: на слідстві нічого проти мене не знайшли й жодного свідка проти мене не призначили.

Гінці за густішу зупу ганяли людей коло бараків і били. Робили з нас четвірки й ганяли, як військо, але в четвірці один був старий, а другий молодий, то старий через молодого не раз упав і був стоптаний. До всього, гнали нас “курвами” та іншими лайками. Часом ще не встигли ми лягти на ніч, як уже чули: “курва ваша мати, wstawać!” Така гостра муштра тривала три місяці. Потім зробилося легше.

Жили ми в бараках, але в них не могли ми ні лежати, ні спати, ні їсти. Навіть своєї потреби не давали по-людському зробити. На вежах сторожі з карабінами, усе дивилися й дивилися на нас, але куди б ми, такий голодний та змучений натовп, могли крізь дріт полетіти?.. Усе-таки, як ішли ми малими групами й гінці не гнали, то був наказ ходити поволі.

Одного разу саме так поволі пішов я з кількома іншими за потребу. Так насправді, то хотілося іти й довідатися, що діється надворі. Сів я на дошку, а дивлюся, один старший чоловік теж сидить зі спущеною головою. Аж надходить гонець і питається в старого, чи десь тут є гінці. Старий відповів, що тільки крикни, зараз прибіжать.

– То я вже прибіг, – сказав гонець.

Видко, він домовився вже раніше зі стражником, бо стражник казав старому схилитися, а гінцеві показати, як треба бити. Побив його так, що старець зомлів. Казали котромусь з нас бігти по воду. В'язень приніс у пригорщах і сипнув на карк. Старець досить скоро піднявся.

– Toś ty tak go bił!? – крикнув вояк з вежі. – Stary, bierz i bij go, bij i odprocywaj, żebyś dobrze zbił.¹⁷⁰

Старий бив добре, аж вояк наказав сам йому спочити. Потім приказав бити знову, гонець ще дістав, але потім вояк сказав старому:

– Spierdalaj!¹⁷¹

Одного разу прийшов до мене такий один зі слідчих і питається, чи я українець, чи поляк. Я сказав, що українець і в церкві хрещений. Він був цим задоволений, говорив українською мовою. І спитався, чи знаю, за що сиджу в таборі. Я сказав, що не знаю.

– Ваші вбили генерала, а то за нього треба ваших тисячу, – сказав.

Як муштра полегшала, скликали в'язнів-ремісників, а потім приділяли до праці. Я, змалку знаючи столярку, став за столяра. Перевели нас туди, де працювали німці, яких було з 50 мужчин. Півтора тижня разом з німцем політурував я шафи. Прийшов по праці на барак один в'язень-столяр з Перемишля й запитався, як я туди попав.

¹⁷⁰ То ти так його збив!? Старий, берися бити його ти, бий і відпочивай, щоб ти добре збив.

¹⁷¹ Дуй звідси!

– Слухай, як завтра будемо йти на роботу, ставай коло мене у четвірку, хоч тебе не викличуть, і дістанешся до праці, – порадив я.

Німець уранці запитався, як мені вдалося нового привести. А коли отримав відповідь, сказав, що “добра робота”, бо німці нам співчували. Отак політурував я меблі шість місяців.

Я знав, чому той з Перемишля просив мене дістатися на столярню: це був рятунок від смерти. Люди вмирали що два-три дні, виносили їх у лісок, близько від табору. Хто ж працював, не мав муштри й діставав трохи більше їсти.

– Впишімося до лікаря, що? – сказав я раз до того з Перемишля.

Лікарня – це була така будка, де в двох кімнатах зробили “лікарню”. Там працював один німець і один наш з Горлиць.¹⁷² Записатися до лікаря – це могло міцно погіршити стан здоров’я, тому що якби лікар не визнав в’язня хворим, симулянт отримував 25 ударів бичком. Тоді вже справді надавався б до лікарні або до ліску. Однак ми пішли. Дивимося: біля німецького лікаря маса людей, а коло нашого тільки трьох. Нам наказали ставати до того з Горлиць. Страх! Однак лікар знайшов червіньку й приписав на 14-ий барак, де сиділи священники й було трохи легше. Мій друг – так само. На 14-тці було вже файно, але сиділи ми там тільки тиждень, тому що почали видавати папери на звільнення з табору.

Воля то воля, це дуже добре, але не знав я, де моя родина. На дорогу дали нам півтора хліба й пів консерви. Кілька осіб від того, що відразу це з’їли, у дорозі вмерло. Я їв поволі, як ми приїхали до Ольштина, не з’їв навіть половини.

П’ятеро моїх друзів, між ними жінка з дитиною, також не знали адрес родини, але в одній управі поляки їх нам знайшли. Так доїхав я до села Ліси, де жили наші люди з Перемищини, й завдяки їм знайшов я своїх людей з Брижави.

¹⁷² Ідеться про Степана Шмигельського, лікаря з Горлиць, ув’язненого від 28. 07. 1947 р. до 2. 06. 1948 р.

Антін КОБЕЛЯК
таборовий номер 883

*нар. 1928 р. у Крапнній Ясельського повіту,
ув'язнений від 30 травня 1947 р. до 5 січня 1948 р.**

Номер 01340

Мене арештували разом з багатьма односельцями під час постою потяга з переселенцями на станції в Освенцімі. Узяли до якогось будинку на вступне слідство, якщо нелюдське биття-катування можна назвати слідством. Після того, як побили, кожного саджали в карцер. У маленькому приміщенні було нас з 30 осіб. Ми могли тільки стояти, і стояли цілу ніч без світла й води й можливості по-людському заспокоїти природні потреби.

Ранком загнали нас в автомашини й повезли в Явожно. Там чекали на нас нові тортури, тяжка праця і не для одного смерть. За брамою стягнули з нас у депозит особисті речі, а щоб ми усвідомили нашу ситуацію та майбутність, увесь час били. Загнали в лазню, де також били гумовими палицями по голому тілі, яке здригалось від навперемінно холодної і гарячої води. Потім обстригли й у тому одязі, в якому привезли, погнали на бараки.

Я сидів у 3-ій залі 12-го бараку, а коло мене зі 100–120 таких самих, як і я. Отримав місце на 3-поверховому ліжку, без сінника чи навіть купи соломи – голі дошки. Зальовим був наш

* Спомин записаний Михайлом Козаком 17 червня 1990 р.

виродок з-під Сянока, Іванів. Він будив нас уранці о 4-й годині, гнав на 2–3-годинний апель. Потім снідали чорною кавою й невеликим куснем хліба, а потім починалася муштра й нерозумна праця, наприклад, розкопувати гору й виносити землю поза огорожу. Перерва на обід (рідка зупа), потім праця, а ввечорі – кава.

Протягом трьох перших місяців безперервно тривали слідства, удень і вночі. Гінці голосно читали прізвища в'язнів, подавали кожному номер залі слідчого, в'язень сам ішов на свої тортури. Слідство було страшне, наприклад, підв'язували за ноги до стелі головою вниз і копали в голову, груди, живіт, били дошками й примушували нещасного говорити те, що самі хотіли почути. У протокол також вписували те, що їм подобалося. Якщо в'язень заперечував записане в протоколі, катування відновлювали.

Я був свідком, як у сусідній залі знущалися під час слідства над одним в'язнем з Сяніччини. Він сидів у таборі разом з сином, забрали їх з поля, де орали. Батька били так немилосердно, що він у певний, може, передсмертний, момент не витримав і крикнув:

– Україна ще буде аж по Горлиці!

Він у таборі й був убитий, чи, як сказали б слідчі, “poszedł na wolność”¹⁷³. Під час слідства вбитих було багато.

Одного разу привезли у табір Мацейчика, солтиса Крампної, з походження поляка. Він був неграмотний, на початку слідства заявив, що буде говорити тільки правду. І скільки б тої правди не говорив, його все били, тому що про правду слідчим не йшлося. Мав щастя, повернувся з табору живим.

Зі слідства далеко не всі могли вернутися на залю на власних ногах. Слідчі викидали їх тоді за поріг слідчого бараку, звідки по якомусь часі доволікалися до бараку самі або

¹⁷³ Пішов на волю.

приносили їх спів'язні. Не раз ставалося так: тільки-но така жертва лягла на своє ліжко, як слідчі викликали її на слідство ще раз і ще раз.

Слідства провадили підпоручники й поручники Польського Війська. Одного переслуховувало 2–3 слідчих, які переважно походили зі Східніх Кресів¹⁷⁴. Їх прізвищ не пам'ятаю, тому що вони нам не представлялися.

По всіх бараках табору ходив інспекційний, що ми звали його “Czarny Jasio”¹⁷⁵. То був кат, садист, умів покласти в'язня на лавці й для власної втіхи бити дошками. Жертва тільки здригалася, тому що один в'язень, з наказу “Яся”, сидів нещасному на голові, а другий на ногах, а “Ясьо” чи інший наглядч давали йому на тіло 25 ударів дошкою. Бувало, що “ненавмисне” помилявся в рахунку кількості ударів, і починав бити й рахувати заново. Не знаю, чи пережив катування молодий хлопець, часто битий за те, що мав на тілі татування у формі тризуба. Його сестра, також в'язень, часто приносила йому свій хліб, але так і не знаю, чи це допомогло йому пережити (мав одну руку нерухому).

По 3–4 місяцях я зголосився працювати у кравецькій робітні. У зв'язку з цим перейшов жити до 10-го бараку, тому що там жили кравці. Самі робітні знаходилися по жіночій стороні табору. Працював я там аж до звільнення.

У Святвечір зальовий забрав мене і ще двох в'язнів прибирати в робітнях. Після праці взяв на кухню і дав кожному зупи. Один з нас мав миску, два інші банки по консервах. Вертаючись, минали ми на брамі вартового. Він нас затримав, наказав стати під електричний дріт на огорожі, взяти посудини

¹⁷⁴ Східні Креси – назва східніх окраїн II Речіпосполитої, що становили політично підпорядковану їй етнічну територію України, Білорусії та Литви.

¹⁷⁵ Чорний Іван.

з зупою в зуби й так клякнути. Сам чекав, як довго витримаємо. Мої друзі не витримали, й їхня зупа пішла в землю.

Іншого разу поставили мене босоніж у сніг перед баракком. Стояв так з вечора до опівночі без жодної причини.

У 44-му бараці (колишній крематорій) знаходилася таборова туалета. Групами гнали до неї чоловіків або жінок. Одного вечора наглядачі зібрали біля неї всіх священиків і наказали співати релігійну пісню “О спомагай нас, Діво Маріє”, а самі їх били.

Страшну зустріч з батьком, отцем Мазяром, мав його син, також священик, висвячений у Римі. Він звідти приїхав у Явожно відвідати свого батька.

Одного разу на вечерю дали нам замість хліба по одному оселедцеві – давали прямо з бочки, а оселедці були солоні й надіпсуті. Заразом відрізали доступ до води. В’язні з розпачу пили червону воду з заіржавілих рур (труб), а потім багато повмирало.

Восени довго гнали в’язнів коло бараків “Ясьо Чарни” і Венгжин, головний пес табору. Помагали їм менші прислужники, били тих, хто впав, може й добивали, а всьому придивлявся прокурор з Кракова, підполковник Карлінер.

Трупів виносили за браму самі в’язні, часто на власних спинах. Не чекали на наказ, брали з місця смерті й несли в ліс біля табору, де й закопували – без домовини, хреста чи християнського похорону. Могилу кожного дня копали свіжу й кидали в неї стільки трупів, скільки того дня впало, від одного до кільканадцяти. При мені помер мій стрійко Михайло Константинович. Він спух з голоду, потім висох на кістяк, утратив свідомість і помер. До другого мого стрійка, Михайла Кобеляка, мене не пустили. Я побачив його тільки мертвим, як в’язні несли за браму. Він приїхав з Аргентини перед спалахом війни відвідати Лемківщину, і вже не зміг виїхати. Бачив також, як несли третю явожнянську жертву з мого села, Івана Федака.

З табору звільнили мене 5 січня 1948 р. У наш Святвечір групу звільнених в'язнів гнали від потяга до УБ вулицями Познання, кого босого, кого тільки в сорочці. Святвечір, а я в руці мав тільки кусень хліба... На УБ я і Филип Клименко цей хлібець спекли на печі, стерли й зробили собі "різдвяну" каву.

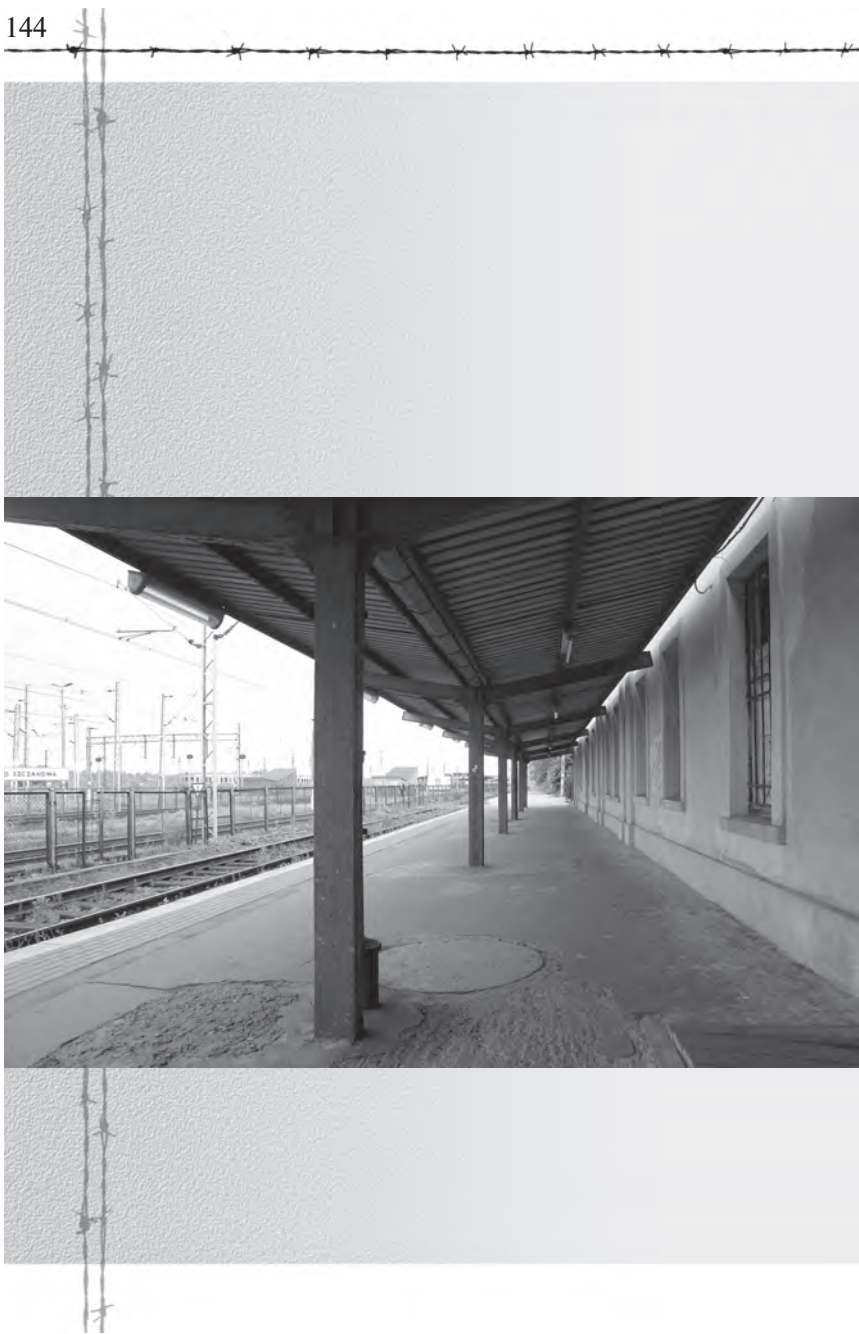
Ми ще не були на волі, трактували нас далі як в'язнів. Спіткали ми там одного німця, він спитався, хто ми. Як довідався, що українці, то сказав, що українців трактують тут найгірше.

На Різдво, по ночі на УБ, повезли нас на безпеку у Стшельцах-Краєнських і ще два дні робили слідство. Потім дали адресу до батька в недалекому П'ястові.

По таборі залишилася в мене посвідка про звільнення з підписом прокурора Карлінера, а в пам'яті мій таборовий номер 01340¹⁷⁶.

¹⁷⁶ У Головних книгах в'язнів А. Кобеляка вписано під номером 883.

Роман ПУЦЬ
таборовий номер 2958

*нар. 1928 р. у Манастирі Ярославського повіту,
ув'язнений від 19 липня 1947 р. до 5 січня 1948 р.**

Голод, воші, муштра і “Чорний Янек”

Моя мати була українка, з дому Мачуга, а батько поляк. Ходив я до церкви і до костьолу, тільки на науку релігії, разом з братом, – до костьолу. Сестри на релігію ходили до церкви. Сестри були українки, а ми поляки.

У 1947 р. записували нас до ОРМО¹⁷⁷ й кидали боротися проти банд. Я не хотів іти в ОРМО й утік у травні на Захід, під Вроцлав. Там працював трохи, тимчасом арештували за мене мого батька й пограбували хату, а потім вигнали їх під час акції “Вісла”. Батько міг вернутися, але волів їхати разом з усіма на Захід. Тільки молодша сестра Юлія приїхала до мене.

Однак у Манастирі залишилося наше засіяне поле. Подумав я поїхати на жнива. І поїхав. У нашому домі вже хтось мешкав, то я поселився у сусіда Мацини. Наступного дня по приїзді зголосив я свій приїзд на УБ у Ярославі. Отримав там

* Магнітофонний запис здійснений Богданом Гуком 26 серпня 2003 р.; переклад з польської мови.

¹⁷⁷ ОРМО (поль. ОРМО – Ochotnicza Rezerwa Milicji Obywatelskiej) – відповідник советських дружинників.

також дозвіл жати збіжжя. Вернувсь я з Ярослава, зайшов на обід до Мацини, але з'їсти нічого не встиг – появилось УБ. Арештували мене й сестру, привезли у Ярослав, далі не казали, чому арештували, однак відразу обстригли волосся, наче для ув'язнення. Я так сестрі й сказав.

По трьох днях забрали нас у Явожно. У лазні збили нас водою. Почався голод, воші, муштра, і всюди “Чорний Янек”. Як він бив!

На слідстві був я тільки раз. Питалися про Дмитра Скуратка, Ярослава Незнайка, партизанів, старших від мене хлопців, а до того лісових. Про мене самого не питалися й нічого мені не приписали.

Сиділи священники з-під Перемишля. Вони тільки молилися й робили з хліба вервиці й хрестики.

Раз Бохно з Молодича, який працював на кухні, приніс кілька картоплин. Я мав торбинку. У ній ми “скарб” сховали, думаючи, що якось спечемо, чи що. А вночі – ревізія. Знайшли. Я мусив признатися до торбинки, а Бохно до картоплі. Я дістав за кару 25 ударів на задницю й він 25 – аж кров капала.

Знайомий з мого ліжка, прийшовши зі слідства, плакав від болю. По трьох днях узяли його до Кракова.

Уночі вигнали нас на апель у сильний мороз. Стоїмо. Коло мене стояв один з Червоної Волі. Стояв-стояв, потім схилився, я його підтримав, щоб не впав, а він умирав. І там вмер.

Мав я раз нічну стійку в бараці. Прийшов убівець-поручник. Зголосив йому стан в'язнів. Він глянув і як не вгатить мене в голову! Я на стіну, а він пішов на інший барак. Обійшовши, вернувся до мене. Я знову зголосив йому стан в'язнів. Тепер тільки вилаяв мене, видно, був уже втомлений, бо, певно, кожен стійковий дістав від нього в морду.

Голод з'їдав усіх, а всі не мали що їсти. Ходили ми вечорами під кухню, де варили німці. Вони зливали залишки в один котел. Як котромусь з нас удалося загорнути щось на дні консервою – радість.

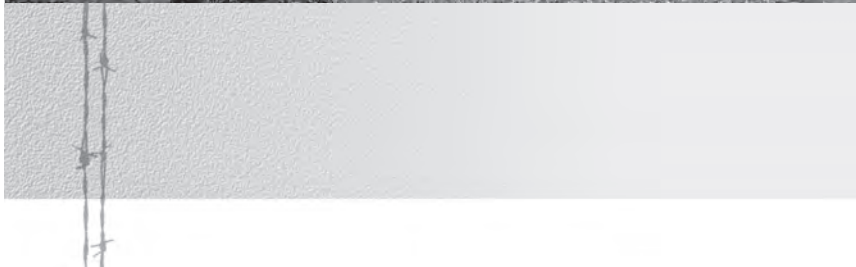
Як дістав я з дому два кілограми хліба, трохи цибулі й сала, то трохи з’їв зразу, а решту думав залишити на завтра. Поклав під голову, щоб інші не вкрали, й хотів заснути. Не засну – їжа й голод не дають. Мусив усе з’їсти й аж тоді заснув. Як дістав пачкою светр, продав його за п’ять літрів зупи. Купив його “Чорний Янек”. Разом мав я на один раз шість літрів зупи, але все відразу зміг з’їсти. І далі був голодний. Тим разом на другий день лежав уже в лікарні.

Випустили мене в березні 1948 р., місяць по сестрі Катерині (вона також сиділа). Приїхавши на волю у Скопи коло Гіжицька, не міг я сісти на стілець, тому що на сидницях мав сам струп. Раз прийшла дівчина, мати захотіла, щоб я її відпровадив, але мені тоді було в голові тільки вигоїти ці струпи. З мене був такий парубок, що важив 25 кілограмів!

Мати ховала переді мною харчі, але як вона чимось зайнялася, я сам брав що міг та й їв-їв. Ще трохи, й зробив би я родині Явожно, бо все з’їв би. Раз поїхав у Гданськ, у смітнику лежали риб’ячі голови – пішов та з’їв.

Одного разу, десь місяць після виходу з в’язниці, прийшов знайомий, який мав три сестри, і запросив до себе. Я пішов. Вони вечеряють. Я чую, що не витримаю й кинуся їсти. Встав і хутко попрощався, щоб не наробити собі встиду. Пішов додому їсти. Минув ще один місяць, і я ще раз мусив утікати з іншого дому. Аж згодом стало з голодом легше.

Владислав МИНДЗЬОХА

*нар. 1927 р. у Старгороді Сокальського повіту,
ув'язнений від 5 вересня 1947 р. до 17 січня 1948 р.**

Коли хліб був життям

Як убили Сверчевського, виникли великі облави й арешти. Мене й одну молоду дівчину арештували, завезли у Варяж. Списали персональні дані, ні про що не питалися. У Варяжі не ставало місця для арештованих, то перевезли нас – уже повне авто людей! – у Грубешів у казарми. Всюди повно води, напхали нас у келії один коло одного, жінок з чоловіками, сісти годі. Військовий сказав:

– I pierdolcie się tu, i ruchaјcie.¹⁷⁸

Слідство, але нім питати – били, міцно били.

Сидів також отець Микола Заяць, привезли його зо три дні по мені й дали на мою залю. Він отримував від жінки пачки, але зі спів'язнями не ділився.

Потім перевезли нас у Томашів, де також місця виявилось замало. Давай до Замостя. Там знову списали наші персональні дані й чимскоріше до Явожна. Ніякого слідства! Уважали нас “бандою УПА”. Навіть дітей, народжених у Явожні, уважали “бандою УПА”.

Сидів я у таборі в лихій сорочці й взутті, так, як мене й арештували. Одного разу о. Заяць, який працював у канцелярії,

* Магнітофонний запис здійснений Богданом Гуком 20 серпня 2003 р.

¹⁷⁸ I ї...тьсґ тут, і трахайте!

сказав мені про батьків лист до мене. Мені важлива була адреса батька, бо то була єдина можливість мати контакт з родиною. Він цю адресу дав. А потім, доставши пачку з дому, я поділився з ним куснем хліба, хоч він, священик, у Грубешеві зробив зі своїм хлібом і з нами інакше. Пачки не могли мати більше, ніж 3 кілограми.

Докучав страшний голод. За дві пайки хліба продав я халяви від своїх чобіт. У таборі грішми був хліб, за нього все мінялося, продавалося, хоч хліб був і чимось більшим від грошей – був життям.

Життя не рятувала лікарня, бо і там був голод або люди йшли туди тільки вмирати. Що варта лікарня без хліба?

Як хтось умирав, казали, що “пішов під сосни”, бо за табором з одного боку, за фольксдойчами, ріс сосновий ліс. Там хоронили померлих у таборі.

Гризли нас воші. Не можна сказати, що люди мали воші, навпаки – воші мали людей. Уже не можна було стерпіти, так гризли. Одного разу прийшли два військові, мені й ще двом казали надворі роздягнутися догола й бити воші. Ішлося їм не так про воші, а про те, що надворі був уже мороз. Дрижачими від холоду руками годі вошей бити. Як ми вже нібито відвошивилися, биттям погнали нас у лазню митися холодною водою. Ясна річ, дістав я запалення легенів.

Аж прийшов хтось із медичної служби й посипали все американським порошком так, що все зробилося в бараках білим. А наступного дня мій товариш з ліжка вмер. Зголосив я зальовому. Уранці апель. На апельі виявилось, що останньої ночі вмерли ще три особи. Мертвих, звичайно, завезли “під сосни”.

По апельі відбувалися примусові шпацери, аж до обіду. Ми дивилися тоді, як маються жінки. Їх трактували ще гірше.

Під час ув'язнення вивезли мене в серпні у Замостя, там перевіряли мої зізнання, а потім повернули у табір.

Під кінець року могли ми йти працювати. Я вибрав копальню вугілля. Не мав сили на таку працю, але там давали ліпше їсти. Возили нас до копальні кожного дня автом.

Не судили мене, а просто випустили. Не доказали моєї вини, не мали проти мене ніяких свідків. Мстилися за Сверчевського, хоч його Сталін раніше чи пізніше таки вбив би.

По таборі на мені залишилася шкіра й кість.

Пантелеймон МУЗИКА
таборовий номер 3215

*нар. 1931 р. у Василеві Томашівського повіту,
ув'язнений від 28 липня 1947 р. до 22 серпня 1948 р.**

Boże, co oni z tym dzieckiem zrobili?

Ніхто не знає, як тяжко повертатися мені назад до тих страшних днів. Однак час невблаганно мчить уперед, люди з мого покоління вмирають, і скоро ніхто навіть не згадає про те, крізь що ми пройшли. Нехай у цьому спогаді залишиться хоч маленький слід по наших великих муках і стражданнях.

Я народився в селі Василеві, гміна Потуржин на Холмщині. Село було невелике, нараховувало 125 номерів. Більшістю в селі були українці. Полякам ми були на заваді, бо не хотіли вихрещуватись на католиків, а трималися рідної православної віри. Тож почали поляки – як військові, так і звичайні озброєні банди – нападати на наші села. Різали, мордували людей, крали добро, а хати з димом пускали. Наші сусіди-поляки, які досі жили з нами в згоді, тепер гордовито нам заявляли, що нас потоплять у Бузі. Кожної ночі горіли холмські села, гинули невинні люди, а навіть малесенькі діти.

На наше село Василів поляки напали 2 квітня 1944 р. Кому пощастило, той втік, а решту вимордували. Усе наше майно згоріло. Мама встигла кинути одне-друге необхідне на підводу, і ми втекли із села. Поїхали аж до Гонятина, який ще не був спалений.

* Спогад записала Анна Назарович 20 лютого 2004 р.

Коли виганяли до Советського Союзу, то й нас загнали до Сокаля на станцію, але вночі батько вирішив вертати назад “додому”, тобто на Холмщину. Нам легко було втекти, бо ми нічого не мали – лише один віз і те, що на ньому. А на другу ніч наші партизани висадили станцію в повітря – і амінь.

Повернулися ми знову до Гонятина, де, хоч не мали родини, то було повно українців, і в них ми мали підпору. Коли в 1947 р. виселяли мешканців Гонятина, то й нас з ними виселили. Привезли нас до Долобичева, і на другий день раненько я погнав корівчину пасти на панське поле. Десять близько 9–10 ранку на пляц, де завезено виселенців, прийшло двох жовнірів і зразу до мами – де син? Мама злякалася, але каже:

– Та корову пасе.

Вони кинулися мене шукати і скоро знайшли. Не дозволили тої корови навіть до воза пригнати, але зразу взялися гостро за мене, поставили під дула карабінів та й погнали в сторону церкви.

Пригнали до хати Івана Гана, завели до кімнати, в якій спав низенький смаглявий капітан. Жовніри наказали:

– Siadać!

Я присів на краєчку лавки. Відомо, ми всі їх боялися. Коли розбудили капітана і він побачив, що я сиджу на лавці, то як не гаркне:

– Gdzieś siadł, skurwy synu? Na ziemię, bandzioro!¹⁷⁹

Я перелякався, бо зрозумів, що тут не жарти, а ще по дорозі бачив, як вели побитого Фєдьку Бурачука, хоч він воював у Червоній армії й визволяв їхню Польщу...

Коли “пан капітан” довів до ладу свій одяг, наказав мені йти до льоху. Там лежало вже готове топорище від сокири, він наказав мені лягти, а сам тим топорищем бив, поки не втомився. Біль був такий, що думав, не переживу.

Вибивши мене порядно, капітан розпочав допит. Закидав мені приналежність до УПА. Я, хоч і боявся нового биття, усе

¹⁷⁹ Сідати! – Де ти сів, скурвий сину? На землю, бандюго!

заперечував. Але вони знали своє, бо мене видав Попович з Ощева, який, вочевидь, не витримав биття і знущань і сказав їм, що один раз я носив грипс.¹⁸⁰

Що вони там з нами не виробляли! Як нас катували! Одно-го разу привели нас до хліва, де лежала пила, і наказали покласти голову на поріг, бо хочуть відпиляти. Не пам'ятаю нині, чим то закінчилося. Я найбільше боявся, коли мене підключали до електричного струму. Саджали дріт у зуби, а другим кінцем обкручували пальці, виливали на мене відро води і вмикали струм. Це для мене було найгіршою мукою. Щоб уникнути цього, я признавався до всього, що хотіли.

У хаті Івана Гана нас катували, а до церкви носили й кидали на холодний цемент, щоб ми доходили до себе, а тоді знову брали опритомнілих і знову били. Потім забрали частину з нас і погнали до Варяжа. Там також “привітали” нас катуванням. Мене поклали на лаву, один жовнір сів на ноги, другий тримав за голову, а третій бив. Я навіть не знаю, чим мене так лупцювали. Коли той, що бив, змучився аж спітнів, тоді наказали мені встати. Але я вже на мав сили і тільки скотився з лавки на землю. Тоді цих двох, що тримало мене за ноги й голову, взяло мене під руки та поставили, обперши об стіну і наказавши стояти, але я не мав сил і по цій стіні обсунувся знову на підлогу. Тоді поволокли мене непритомного й кинули в коридор, бо всі келії в'язниці були набиті нашими людьми. Недалеко лежав побитий Василь Мацієвич, який потім мені розказав, що там на варті стояв якийсь людяний жовнір і, дивлячись на мене, тільки зітхнув, пішов набрати води, якою облив мене і напоїв, шепочучи до себе:

– Boże, co oni z tym dzieckiem zrobili?¹⁸¹

А мені було тоді п'ятнадцять років...

Потім були не менш страшні катівні в Грубешеві та Томашеві, де знущався над нами, хто тільки мав на те охоту і

¹⁸⁰ Грипс – писана інформація, яку передавали ланки підпільної адміністрації або УПА посильними, штафетка.

¹⁸¹ Господи, що вони з тою дитиною зробили?

які тільки садистичні витівки не спали їм на думку. Часто думалося мені тоді, яка то мати їх породила? Чому хоч трішки серця не дала?

Врешті-решт загнали нас у товарні вагони і повезли до Явожна (тоді ми не знали, куди нас везуть). Хто пам'ятає літо 1947 р., той знає, яка тоді спека стояла надворі – а ми у щільно зачинених вагонах! Напхали нас, мов оселедців, так, що один поміж другого мусив ноги ставити, бо інакше не було місця. Вагонів ніхто не відчиняв, у потребі не виводили, то ж не мушу казати, який страшний сморід стояв у вагонах. Нам не давали ні їсти, ні пити, аж недалеко Явожна у наші вагони почали лити воду таким журавлем, яким подавали воду у паровози. Ми спершу думали, що нас хочуть у цих вагонах потопити, чи що?

Накінець доїхали до якоїсь станції, де наказали нам виходити. Поставили нас у колону й погнали. Нарешті ми могли дихати свіжим повітрям, і була маленька радість у цій всій біді.

До табору нас пригнали надвечір. Ми стояли на площі, а під стіною бараку лежав стіл, перекинений боком. Кожен з нас там входив, ноги мусив закласти за перехрестя і перехилитися через стіл. Ну й тоді починали нас “вітати” польські садисти. Реготалися й били. Мені запам'яталися Венгжин і “Ясьо” – вони були винятково жорстокі.

Коли отак усіх “привітали”, тоді погнали нас до лазні, нібито щоб помитися, а насправді, щоб ще й там нас катували інші садисти, щоб усі мали втіху. Багато хто вийшов з тої лазні з “вимитими” зубами та розбитими головами.

Мене приділили до 11-го бараку. Там були причі на три поверхи, а що я був наймолодший, то спав на найвищому. Серед ночі нас викликали “на допити”, а в дійсності кликали нас, коли якомусь садистові захотілося зігнати злість чи енергію. Тому це були не так допити, як найжорстокіші побой, яких нині годі навіть уявити молодим людям. В'язнів з цих “допитів” приносили на коцах з поламаними ребрами, руками, ногами. А зранку оті

скатовані люди мусили ставати на “апель”. Кожен барак мав свій “апель”, щоб ми не контактувалися.

Написав я “апель” в лапках, бо ж то не був такий апель, який знаємо з війська. На апелі в Явожні ми мусили бігати довкола барака і скакати “жабками”. Але як довго наскачеш? Я був молодий, тому мені було легше скакати, але найгірше мали старі люди, в яких не було вже сил. Стражники били їх дошками, вирваними просто з наших нар. Били куди попало, і то так, що дошки в їх руках ламалися на тріски. А потім ми мусили спати на дірявих нарах (ліжках), що також було великою мукою.

Таборові службовці мали свої помешкання біля муру. Коло хат мали городи, а в них росла всяка ярина. Посередині табірної площі була насипана велика гора піску (казали, що то в’язні його туди наносили), і цим піском нам казали посипати доріжки біля хат службовців. Ми були страшенно голодні, бо того, що нам давали, ніяк не назвеш їжею (навіть того було обмаль), тому одного разу я, посипаючи зігнутий піском доріжку, не витримав і зірвав один стручок гороху. Мені так хотілося їсти, що той горошок мені аж пахнув! Я, молодий, не знав, що вони нас так спеціально мучать і пильно стежать, хто не витримає спокуси. Мене зразу схопив наглядач, і за один стручок гороху мене так скатували, що потім довго не міг лягти на спину.

Отак собі били нас ні за цапову душу, аби лиш комусь заманулося нас бити. Одного дня приїхали до Явожна нові слідчі, і один з них розпізнав мене. Він був з Грубешева або з Томашева. Зараз мене покликав, і почався традиційний “допит”. Били всюди, але найбільше по п’ятах. “Били” – таке коротке слово, а скільки болю й горя воно містить у собі, знає лиш той, хто пройшов концтабір Явожно або Картузьку Березу.

Можливо, що в Явожні мене б і замучили, але, на мое “щастя”, мене мусили відвезти на суд у Ряшів, бо я признався “в приналежності до УПА”. Пишу це в лапках, бо так на правду, то я лиш той один раз заніс грипса до Ощева. А признатись...

Господи милий, люди признавалися до таких вчинків, що годі уявити! Коли тебе б'ють без кінця, то признаєшся до всього, аби лиш на хвилинку перестали знущатися. Згадувати мені те все, що пережив дитиною, дуже важко, бо переживаю усе наново. Від цих спогадів душа болить.

Судив мене військовий суд у Ряшеві і засудив мене, 15-літнього, на 15 років тюрми. Однак тому, що я був неповнолітній і признався на суді, що заніс грипс той один-однісінький раз, присуд зменшили до 6 років ув'язнення. Сидів я на Монтелюпіх у Кракові, в Штумі, а потім вислали нас до праці в копальні вугілля в Кнурові та Рокітниці. Упродовж довгих років моєї праці на шахтах ніхто не міняв нашого убрання, не прав. Від бруду воно стало тверде, мов бляха, і прямо таки стояло на нас.

Коли мене відпускали врешті на волю, то капітан наказав конвоїрові взяти з депозиту гроші, які я на шахтах заробив (а було цього аж ... 1000 злотих) і поїхати купити мені вбрання. Конвоїр зробив закуп, посадив мене у вагон, і я поїхав нарешті до батьків сам, без нагляду, але з тремтячим серцем і острахом в душі, чи не завернуть за хвилину і знову не заженуть у якусь тюрму. Бувало ж таке!

Може, мій спогад не є цікавий та привабливий, але час затирає в пам'яті багато з пережитого, а ще й ми самі, повернувшись з неволі, хотіли жити нормальним життям і силою волі старалися якнайскоріше викинути з пам'яті усі страхіття, крізь які ми пройшли.

Тепер однак знаю, що – як каже поет:

*Час минає невблаганно, –
Пам'ять мусить жити.
Бо ж не можна кривди наші
По вітру пустити.*

Тому й розказав я свій короткий спогад.

Павло НАКОНЕЧНИЙ
таборовий номер 1581

*нар. 1930 р. у Гребенному Рава-Руського повіту,
ув'язнений від 8 червня 1947 р. до 17 січня 1948 р.**

Я ще живу...

На два тижні перед виселенням – а Гребенне виселяли 22 червня 1947 р. – я разом з іншими пастухами пас корови в невеликій долині Грабині біля палацу. Прийшов до нас старий Харко й сказав:

– Хлопці, втікайте! На село йде польське військо!

– Ми пастухи, чого нам боятися? – відповів один з нас, і ми залишилися.

За хвилину я побачив, що вояки повели до гостинця Грицька Пизюра. Розстрільна підійшла також до нас, обминула й пішла далі, але незабаром надійшли інші військові. Вони закликали до себе Ганну Бондар, потім і нас, пастухів. Мали при собі список різних осіб. У неї запитали, чи знає Степана Божика “Дуная”, який був у нас станичним і вишкільником СКВ. Вона відповіла, що не знає. Так само відповів я і Михайло Самик. Тоді нас узяли й повели на край села, який звався Зарікою. Там біля дому Марковичів уже били Івана Дудака. Потім наказали йому копати собі яму за дорогою, тому що мають замір його вбити. Дудак уже й сам просився за це, не міг витримати знущань.

* Спомин записаний Михайлом Козаком 3 травня 1992 р.

Вояки взялися тепер так само за мене і Самика. Поваливши обох на землю, закрили рукою вуста й били дрючками. Я втратив притомність, але відлили мене водою та били далі. Підвели Івана Дудака. Він сам не міг іти, й нам наказали взяти його під руки. Потім наказали йти на куток Чернобаї в західній частині села. Там вояки тримали багато зловлених людей, десь 60 осіб. Сформували нас у колону, обступили й під зброєю повели до Белзця, віддаленого 15 кілометрів.

Сонце пекло того дня немилосердно. Перед Белцем колона затрималася. Після довгого чекання приїхало військове авто з дерев'яними бочками по оселедцях. Вояки увіпхали нас поміж ті бочки, потім ще самі скочили. Один наказав мені лягти, а сам сів на мене, й так поїхали ми до Горинця. По приїзді зігнали людей на землю й били всіх, кого тільки допали.

Увечорі вкинули нас у підвал будинку міліції. Треба було стояти цілу ніч. Людям дуже хотілося пити, просили стражників про воду, але не дістали ні краплини. Вояки, правда, облили нас кількома відрами, але тим можна було тільки змочити вуста. Потім відкрили вікно, і ми зловили в легені свіжого повітря.

У суботу вранці один військовий забрав мене і Григорія Пизюра до якогось господарства нарубати господині дров. Вона дала нам напитися, а як настав обід, також з'їсти горохової зупи. Попрацювали ми до вечора й під оком військового вернулися до будинку міліції. На ніч не заганяли до підвалу, але тримали надворі під високим муром. Наступного дня була неділя, ми далі сиділи під муром, так само наступну ніч.

У понеділок перевезли автом до Любачева на УБ. Дали з'їсти зупи. Дехто їв її з миски, дехто з консервної банки, дехто з пригорщі, а дехто не з'їв узагалі, бо не мав у що набрати. Потім почалося слідство. Питали про одного партизана, я не признавався до знайомства з ним – тоді били. Нарешті я впав на землю, але слідчі мене підняли й били далі. У той момент сходами йшов офіцер. Запитався в мене, чи я Наконечний. Я відповів, що так, а він дав мені пачку, кажучи, що вона від

матері. Мати передавала її Миколою Юрчаком, комуністом, якому, однак, ідеологічні погляди не допомогли, й він разом зі своїми дітьми Наталкою і Славком поїхав потім у Явожно.

У вівторок повезли нас автами на залізничну станцію. Потягом завезли під Варшаву, де в бараках тримали німецьких в'язнів. Моя група перебувала там два дні, перевіряли наш гігієнічно-санітарний стан, стригли й голили, а потім потягом перевезли до Щакової, звідки пішли погнали до Явожна.

Перейшли ми браму. Перед нами сиділи за друкарськими машинками на столах працівники табору, списували наші прізвища й інші дані. Казали роздягатися й здавати одяг у депозит. Як підійшов Василь Липчак, назвав себе поляком, сподіваючись, що це відкриє йому дорогу не в табір, а з табору. Помилився. Узяли його набік, на дерев'яні козли, поклали на одного й притиснули голову до дошки так, що не міг її вихопити, а далі стали так бити, що він утратив притомність. Ми бачили, як звивався з болю, коли катюги били залізними прутами по п'ятах.

Був я ув'язнений в 11-ому бараці. Скоро почався голод. Одного разу, отримавши від мами пачку, роздав трохи знайомим з села, але вночі хтось украв з-під моєї голови смалець з вишкварками. Знайомі сказали, що вкрав його Григорій Божик й відразу все з'їв. Бідолаха, спожив власну смерть, тому що його виголоджений шлунок не витримав надмірної кількості їжі.

По якомусь часі перекинули мене на 15-ий барак. На 10-ому сидів мій ровесник Павло Козак. Одного разу давали оселедці. Я домовився з ним, що перейду на його барак й дістану ще одного оселедця. Це нам удалося, ми вже мили руки в кориті, як бараківий виявив і доніс стражникові. Визначили мені кару. Дали оселедця в зуби, обвели по всіх бараках, і я мусив повторювати крізь зуби:

– Więcej nie będę podchodził do powtórnego pobierania przydziału¹⁸².

¹⁸² Більше не буду підходити, щоб удруге отримати порцію харчів.

Очевидно, при нагоді трохи мене побили.

Одного разу взяли мене прибирати маґазин. Там знайшов я сиру картоплину. Сховав її за пазуху, переніс через обшук і поклав у бараці в піч. Як спеклася, відкрив піч, але за чимось оглянувся, й картоплину встиг ухопити інший в'язень та відразу цілу з'їв.

До кухні підходили ми по черзі. Часто знаходилися в'язні, які співпрацювали з адміністрацією й діставали додаткові зупу й хліб, а коли ми стояли в черзі по зупу чи каву, били. І то били так, що деякі в'язні боялися їти по харч, переважно священики, але молоді й виголоднілі люди за зупу йшли на все.

За брудні ноги зганяли вночі з “ліжок” і били, так само за нерівно поставлені черевики, за брудні миски виганяли босоніж на сніг і мороз і гнали навколо бараків. Придумували все, аби тільки нищити в'язнів. Наприклад, коли на доріжці бараків знайшли сірника (часто вони самі його кидали), усі в'язні мусили з залі вийти, четверо брало коц та клали на нього сірника, а потім “церемоніяльно” виносили на смітник.

З-поміж моїх знайомих з Гребенного найгірше терпів Михайло Самик. Раз я бачив його, як вертався зі слідства: такий скривавлений і побитий, що аж з піною на вустах, з блудними очима. На тілі мав чиряки, порозбивані ударами дощок і палиць – одна рана. Нічого не знав, був замолодий, але, може, щось казав аби не мовчати, коли били, а вони хотіли все більше й більше, і тому били. Коли вже нічого не казав, били далі. І так у таборі й помер. Його маму зустрів я по виході з табору під Главою. Питалася, коли поверне її Михайло. Я відповів, що скоро поверне, але він ніколи не вернувся – не жив.

Гнали до праці. Удвох носили ми ношами цеглу. Наглядачі докладали все більше, у нас мліли руки, а тоді по спинах били гумами.

Одного разу я стояв на порозі свого бараку й побачив, як якась жінка хоче переповзти під дротом огорожі. А дрiт був підключений до електрики. Вона його торкнула й страшно

закричала. Знайомі казали, що та жінка хотіла перейти з жіночої зони до сина в чоловічій зоні.

Десь у грудні я кудись переходив від свого 15-ого бараку. Перед 12-им побачив на ношах чоловіка, який лежав і просив гінців:

– Nie wynoście mnie, ja jeszcze żyję¹⁸³...

Хотів устати, але вони притиснули його ногою до нош, чоловік на більше не мав сили і вони його винесли поза нашу зону.

Звільнили мене після Йордану, в січні. Перед звільненням наказували нікому не розповідати, де був, що говорив і що бачив. Разом з 10 іншими в'язнями відконвоювали до Ольштина до ПУР-у. Там дістали ми адреси наших родин. Моя мати жила біля Ілави, я щасливо її знайшов. Спогад про страхіття повторився по двох роках, коли запропонували мені співпрацю з МО, але я не погодився.

¹⁸³ Не виносить мене, я ще живу...

**Емілія ОКТАБА (дівоче прізвище Зубрицька)
таборовий номер 2367**

*нар. 5 жовтня 1929 р. у Рудках Рава-Руського
повіту; ув'язнена від 1 липня 1947 р. до 5 січня 1948 р.**

“To my teraz ciebie załatwimy”

У мене була старша сестра Марія, замужем Муц, жила вона у В'єлюні й мала двоє дітей. То мама сказала мені: “Їдь до Марисі, завези їй там трохи їсти”. Заїхала я до Белзця, тоді саме вивозили на Захід, у Белзці якраз ладували. Підійшов до мене один з колійової поліції й запитався, куди їду. Я кажу, що їду до сестри. Він нічого не сказав, а тільки велів іти за собою. Потримали мене трохи на станції, люди від'їхали. Узяли мене до потягу, але іншого, ніж той, що поїхали наші люди, і повезли мене до якоїсь місцевости біля Явожна.

Узяли мене на переслухання, питалися, до кого, нащо їду до В'єлюня. Я все їм повіла, а вони записали. Потім мене питаються, чи я належала “do bandy UPA”. Я кажу, як могла належати, коли я молода дівчина. Ще питали, чи я десь ходила, чи робила звідини. Я кажу, що про ці справи нічого не знаю, я по господарці все крутилася, що я вам можу сказати? Тільки, що ніц, кажу їм, що хочете від мене? “To my teraz ciebie załatwimy”¹⁸⁴, – сказав той, що переслуховував.

* Спомин записаний Богданом Гуком в серпні 2004 р.

¹⁸⁴ То ми тепер тебе влаштуємо.

Стражник привів мене до келії, а під вечір прийшов і сказав: “Ubieraj się, pojedziemy do Jaworzna”. Я сказала: “Za co mnie powiecie do tego Jaworzna? Ja nic nie jestem winna”. Він відказав: “Tam jest więcej ludzi, pojedziesz i ty”.¹⁸⁵

А я навіть не знала, що таке Явожно.

Привезли мене, списали, сказали: “Tu zostaniesz, będziesz chodźć na śledztwo”.¹⁸⁶ Замкнули в бараці, там сиділи жінки. Вони питають, звідки мене привезли, я їх питаю, звідки їх. Казали, що сидять уже й два місяці, а не знати, коли нас випустять, що ходять на слідство, що мучать їх за партизанів.

За два дні викликали на слідство. Подивилася по стінах – висить шнур, яким били електрикою, страх мене напав такий, що я задрижала.

– Co to będzie?

– Zobaczysz, co to będzie”.¹⁸⁷

А навколо людей б'ють, люди кричать. Мислю собі: “Боже, пришла-м сюди хіба по смерть”. Потріпали мене електрикою раз, другий, і виключили, пустили до бараку. Нерви мною б'ють. Сіла я і плачу. Підійшли жінки й кажуть: “Не плач, ми вже то переходили-сьмо, і ще будемо переходити, нема чого плакати, а треба молитися до Господа Бога о здоровля і що, може, дасть нам витримати”.

Потім кожного дня, кожного дня – усе на слідство. Клали на крісло, брали палки й тими палками – по мені. Сікли ноги аж по послідки¹⁸⁸, потім відливали водою, бо я тратила притомність. Побили, побили й пускали. Я верталася чорна. Годі сидіти, годі стояти. Одна жінка шмарувала мене трохи маслом, від того тіло трохи м'якло й відходило. Однак на другий день усе повторю-

¹⁸⁵ Одягайся, поїдемо до Явожна. – За що повезете мене до цього Явожна? Я нічим не провинилася. – Там є більше людей, то поїдеш і ти.

¹⁸⁶ Тут зостанешся. Будеш ходити на слідство.

¹⁸⁷ Що ж то буде? – Побачиш, що то буде.

¹⁸⁸ Сікли аж по послідки (діял.) – били аж по сідницю.

валосся: знову питають про УПА, про штафети, про зв'язки, хати, людей. Я нічого не знала, а вони думали, що я знаю, але не хочу повідати – і давай! По руках! По плечах! По ногах!

Я була слаба, вимучена. Їсти що вони давали? Буряки, брукву, обірки, сиру бульбу, чвертку хліба, каву-люру, зупу, якої в нас добрий господар собаці не давав. Як виганяли нас обирати бульбу на обід, то ми наїдалися хоч тими сирими обірками з картоплі, сирими буряками. І хворіли, боліли животи. Трохи ліпше давали їсти, як почали обіди варити німецькі кухарі, у зупі можна було знайти брукву чи картоплю, але нічого більше. Одна вода.

Як моя мама довідалася, що я там є, то зараз приїхала. Привезла мені булочок спечених, а як я стала їх їсти, мати каже: “Не їж так багато”. “Та я і очима би їла”, – кажу їй та їм далі. З'їла зі три-чотири, захворіла, але не вмерла. Мати ридала, як дивилася на мене. Вона так плакала, що не могли ми говорити. Мати пішла, потім казала, що ночувала простонеба, бо ніхто не хотів її в хату пустити.

Одного разу дивлюся на бараки мужчин – а звідти крізь вікно дивиться на мене мій брат! Ага, привезли і брата Славка¹⁸⁹, мав тоді з 17 років. Він якось їхав конем, його зловили – і до Явожна. Трохи ми поговорили, брат каже: “Я так хочу їсти, може, маєш хліб?” Я кажу, що маю, але як йому подати, на вежі ж стражник. Але брат так плакав, бідака, що я не мала вже серця дивитися, відкрила вікно й кинула йому хліба. Брат його зразу з'їв. Стражник побачив це і прийшов. Сказав, що мушу той хліб відсидіти. Запровадив мене до пивниці під баракком, налили там води й 24 години я в ній по рамена стояла.

Потім на spacerі спіткала я брата, кажу:

– Знаєш, брате, за той хліб сиділа я 24 години в воді.

¹⁸⁹ Братові авторки спогаду Станіславу Зубрицькому, 1932 р. н., було 15 років, коли повітове УБ з Томашева заслало його до Явожна. У таборі перебував від 8. 06. 1947 по 5. 01. 1948 р.

– Був би я знав, то би його не взяв, – відповів брат і спитав:

– Ходиш на слідство?

– Ходжу, б'ють.

Ми бачилися кожного дня, його міцно не били.

Так сиділа я і сиділа й кожного дня мала надію, що колись вийду на волю. Часом ходила на Службу Божу, відправляли наші отці в приміщенні. Як хтось умирав, збивали скриню й вивозили в ліс, без похорону. Я бачила, як люди вмирили. Вмирили навіть тоді, як хтось приїхав на відвідини й привіз ліпшої їжі.

Пильнувала нас жінка, також ув'язнена, часом добра, часом недобра. Жінки часом сварилися з нею й казали: “Ти така сама як ми, а над нами таку дисципліну тримаєш, би-сь ся стидала”. Але вона мала такий наказ. Вона спала на бараці, але в окремії зальці.

Були жінки і з дітьми, одна навіть там народила дитину, дівчинку. Вона, бідна, страшно плакала й казала: “Боже, хоч би я в тяжи не була, як я тут народжу? Хто дитинку відбере?” Але народила, потім десь її забрали.

Там сиділо багато людей – українці, німці, поляки, але кожен кожного боявся, бо не знали, хто ким є. А там була мордовня. Найгірше, як комусь приставили свідка. Тоді били й били. Люди верталися штивні, а потім ще мали муштру робити. То мала бути гімнастика на ноги, на хребет, але від неї тріщали нам і ноги, і хребти.

По восьми місяцях мене випустили. Мали вже списане слідство, зробили знімку на документ. Удома була я перед нашим Різдом. Мати так втішилася, що не знаю, як вона це пережила. Упала переді мною, цілувала ноги, цілувала мене цілу! “Мамо, я того не варта”, – сказала я, а мати відповіла: “Дитино, ти перейшла вже своє, ти всього варта”. Брат уже був удома. Свята минули нам між своїми, яка то була радість!

Часом собі тепер сиджу й думаю, що я те Явожно пережила, і ходжу, і живу, але часом то все бачу знову, воно вертається у снах. Буджуся, підношу збиту уві сні руку й думаю, чи дам нею раду рухати, чи ні.

Володимир ПАЙТАШ

*нар. 1927 р. у Перекопані Перемиського повіту,
ув'язнений від 20 травня 1947 р. до 30 грудня 1947 р.**

Хлібна вервиця

На початку травня 1947 р., щоб перечекаати акцію “Вісла”, попрощавсь я з батьками й виїхав до Кракова, до о. Миколи Денька, свого колишнього професора з Перемиської духовної семінарії. Він мешкав на вул. Вісльній¹⁹⁰. Прийняв до одної з кімнат. Там уже мешкала жінка якогось нашого партизана, мала при собі свою дитину. Мешкав я тиждень часу, думав знайти якусь роботу.

Дня 8 травня пішов на пошту надати листи до батьків і товаришів в Україні. Вертаючись, хотів зайти головними дверима до парафіяльної канцелярії. Як подзвонив до них дзвінком, двері відкрили два цивілі з пістолями й сказали:

– *Ręce do góry!*¹⁹¹

Обшукали мене, але нічого не знайшли. Наказали йти за собою до канцелярії, де застали двох інтересантів. Обох знав: перший – у цивільному – був сержантом, оженився з греко-католичкою, а другий був його тестем. Їх тримали тепер разом зі мною в “котлі”, до якого до вечора попало ще зо 20 осіб.

* Авторський спомин, написаний 2002 р.

¹⁹⁰ На вул. Вісльній у Кракові знаходиться греко-католицька церква.

¹⁹¹ Руки вгору!

Уночі автом перевезли нас до будинку безпеки, розділили й примістили в келіях у підвалі. Я попав до келії, де сиділи аківці й члени ВіН¹⁹².

Однієї ночі взяли мене на слідство. Питали про контакти з УПА. Нічого не довідалися. Слідчий запитав, чи знаю родину Б'єганів з моєї рідної Перекопані. Я притакнув і став перераховувати членів родини. Як дійшов до Юзефи, слідчий сказав:

– Та Józefa przyjdzie i dużo ci do oczu powie o twoich kontaktach z UPA¹⁹³.

Це була правда, вона трохи знала про мою працю в селі, однак до очей мені її не поставили¹⁹⁴.

Наступного дня, а було це 15 травня¹⁹⁵, вивезли десь 40 зловлених у “котлі” осіб до Явожна. В авті зустрів свою рідну сестру Ірину. Вона приїхала до мене до Кракова й також попала у бекам в руки.

На брамі табору прочитав я великий напис “Centralny Obóz Pracy Jaworzno”. Привели нас до якогось бараку, там містилася канцелярія, де треба було віддати в депозит наші приватні речі. Заходили ми по одному, а з-за дверей доносилися людські крики, бо там уже били людей. Не було ради, увійшов і я. Запитали про персональні дані, списали. Коло мене стояло кількох жовнірів, роздягнених до пояса, руки мали за спинами, а в руках тримали гумові й дерев'яні палиці. Раптом з усіх сторін посипалися на мене удари. Казали зігнутися й били де попало. Пам'яті я не втратив, але мало що тямив. Болю якось не відчу-

¹⁹² ВіН (поль. Wolność i Niezawisłość, укр. Воля і Незалежність) – польська антикомуністична підпільна організація, що виникла у вересні 1945 р., частково спираючись на кадри Армії Крайової.

¹⁹³ Ця Йосифа прийде й багато чого розповість тобі в очі про твої контакти з УПА.

¹⁹⁴ Не зробили очної ставки.

¹⁹⁵ У списку К. Мірошевського дата прибуття В. Пайташа до табору – 20 травня 1947 р.

вав, більше вражали самі дотики, як копали й били. Потім вивели мене бічними дверима на подвір'я, де вже стояли інші побиті. Повели нас до лазні. Казали роздягнутися й забрали одяг до парення, щоб дезинфікувати. Ми оглядали побиті місця на тілі. Я, мабуть, мав їх найбільше, бо підходить військовий і питає:

– Po co ty masz takie pasy czerwone?

– Nie wiem¹⁹⁶, – відповів я, тому що боявся, мав тоді не цілих 20 років.

Невдовзі відчув, як міцно опухла моя голова. Усіх обстригли, сформували арештованих у Кракові в окрему групу й повели до барака число 12, заля номер 36. У кожному бараці знаходилися три великі залі, а в кожній з них містилося 100–150 осіб, так що в одному бараці було нас близько 400 в'язнів. У моїй залі тримали понад 20 греко-католицьких священиків, учителів, фармацевта, одно слово – представників нашої інтелігенції.

Одного разу прийшов до нашого бараку офіцер з бльоковими й наказав апель. Усі в'язні вийшли з бараку, стали по 10 у ряд, щоб легше було їх рахувати. Я стояв останній у ряді, за мною було порожнє місце й барак ч. 11. Подали команду:

– Wszyscy księża wystap!¹⁹⁷

Усі священики команду виконали й знайшлися за мою спиною. Поставили їх по 4 у ряд й дали наступну команду:

– Biegiem marsz, padnij, czołgaj się, żabki!¹⁹⁸

По недовгому часі отець Гащак не міг піднятися, щоб далі бігти. Офіцер ударив його нагаєм по голові.

– Za co mnie bijecie? – спитався отець Гащак.

– Ty pytasz “za co”? A kto stworzył UPA?! – крикнув офіцер.

– My nie tworzyliśmy.

¹⁹⁶ Звідки в тебе ці червоні смуги? – Не знаю.

¹⁹⁷ Усі священики крок уперед!

¹⁹⁸ Бігом марш, лягай, повзи, “жабкою” стрибай!

– Co?! To wy jesteście przywódcami narodu, jak ten naród wychowujecie?! Marsz!¹⁹⁹ – офіцер ударив отця ще раз.

На добу давали нам чвертку хліба. На снідання пів літра чорної кави, на обід один черпак зупи з картоплі або з горохом, а на вечерю пів літра рідкої зупи. Після двох місяців в'язні вибивалися з сил, виглядали як ходячі кістяки. Я по двох таких місяцях уже не міг прямо йти, волочив ноги по землі. Як треба було ногу піднести, брав рукою ногувицю й підносив на ній ногу, бо інакше б її не підніс.

Біля бараків стояв кльозет. У своїй потребі в'язні вдень мушили ходити парами. Уночі ходили до баняків у залах, а ті баняки вдень ми виносили.

Між бараками було велике подвір'я. Ходили ним слідчі, бльокові й капусі. В'язні також мушили ходити тим подвір'ям, бо як слідчому чи військовому прийшла “фантазія”, то робив “вправи”: “Biegiem! marsz! czołgać się! radnij!” Хто не мав сили, “помагали” йому нагаями. Було й таке, що ми мушили бігати одинцем довкола бараку, а бльокові, не випускаючи нагаїв з рук, били де попало.

Слідство відбувалося в вільних бараках, звідкіля ми чули крики катованих. Бачив я перемишлянина Оленяка, як після слідства лежав на причі. Закладали перстені на пальці й тортували його електрикою, так що зі слідства принесли його в'язні на ношах.

Не всі люди витримували голод і катування – вмирали. Я бачив, як у коцах виносили трупів за мури табору й десь у лісах закопували.

Один слідчий поставив собі стіл на подвір'ї, бо було гаряче, і закликав мене. Я стояв і відповідав на питання.

¹⁹⁹ За що мене б'єте? – То ти питаєш “за що”? А хто створив УПА?! – Ми не творили. – Що?! Ви ж провідники народу! Як виховуєте цей народ?! Марш!

– Jak kontaktowałeś się z banderowcami? – спитався слідчий.

– Nie miałem z nimi nic wspólnego, dlatego że nasz dom stał niedaleko od posterunku policji kolejowej, więc upowcy nie mogli do nas przychodzić. Oni przebywają daleko, w lasach, znam tylko ich pseudonimy, – відповідав я найбільш наївно й переконливо, як тільки міг.

– Pseudonimy? Jakie? – зацікавився слідчий.

– “Burlaka”, “Chrin”, – назвав я найвідоміші псевдоніми наших партизанів.

– Skąd je znasz?!

– Przeczytałem w “Nowinach Rzeszowskich”...²⁰⁰

– A, to my wiemy,²⁰¹ – слідчий розчарувався.

Я так переконливо брехав, що він навіть мене не бив. Брехню я підписав, отож настав зі слідством кінець. Добре, що не питали про мене в Степана Пушинського чи в мого сусіда Гичкевича з Перекопані...

Одного разу зібрали нас понад 100 хлопців на подвір'ї. Зробили з нас відділ і наказали машерувати чвірками. Бльокові, переважно ж військові люди, приглядалися, як наші хлопці рівненько машерують, і казали: “Popatrz, jak ich banderowcy wuświczylі”²⁰². Я це чув, тому що йшов на чолі “компанії”. Раптом дали команду:

– Niech żyje wojsko polskie!

– Niech żyje! – відповіли ми, уже наперед “відповідно” навчені.

²⁰⁰ Щотижневе пресове видання, друковане в Ряшеві.

²⁰¹ Яким способом ти контактувався з бандерівцями? – У мене не було з ними ніякого зв'язку, тому що наша хата стояла поблизу станиці залізничної поліції, отож упівці не мали можливості заходити до нас. Вони перебувають далеко, у лісах, я знаю тільки їх псевдоніми. – Так? Які? – “Burlaka”, “Chrin”. – Звідки їх знаєш? – Прочитав у “Ряшівських вістях”. – А, і ми це знаємо.

²⁰² Подивися, який гарний вишкіл отримали в бандерівців.

- Precz z bandą UPA!
- Precz! precz! precz!²⁰³

Після тої муштри наказ “спочинь” був наче спасіння, тому що ми вже не мали сили не то що ходити, але стояти. Усі сіли на землю. Я тоді починав молитися на вервиці, зробленій з хліба й завішеній на нитці з сінника (зрештою, у ньому ніколи не було соломи). Навчилися вервиці й інші хлопці та молилися ми разом, щоб Мати Божа визволила нас від сатани.

Десь у жовтні в’язні мусили підписати проти самих себе звинувачення. Польський уряд звинувачував нас у тому, що ми хотіли відірвати південно-східні землі від Польщі та приєднати до України. Як котрийсь в’язень не хотів підписати, то бльокові так били, що врешті змушували до підпису.

Проминуло кілька місяців. Одного разу закликали мене й сестру та ще кілька осіб до брами відібрати свої пачки. То були пачки від батьків. Уперше міг я тоді також побачитися з сестрою.

– Як ти виглядаєш? Я не можу на тебе дивитися, сама шкіра й кості, – сестра відвернула лице й плакала. Віддала мені свою пачку.

Бльокові вибирали з-поміж в’язнів відповідних для себе на капо й донощиків. Вони діставали нагайку й мали можливість бити в’язнів та доносити на них. Один з бльокових запропонував і мені нагайку та роль капо. Коли я відмовився, почастивав мене нагайкою, і моя “функція” закінчилася. Серед капо найгіршими були Венгжин, Ягніщак, Муха й Федунь з Бірчі. Їди їм не бракувало, мали багато сили. Одного разу я побачив на подвір’ї вогнище. Запитався в одного в’язня, що воно таке, а він каже, що гріють у горшку пісок, щоб обкладати болі Венгжина. Він захворів, а захворів тому, що вчора бльокові закликали його до себе і запиталися:

- Czy nie chcesz wlać Niemcowi?

²⁰³ Хай живе польське військо! – Хай живе! – Геть банди УПА! – Геть! геть! геть!

– *Mogę własc²⁰⁴*, – погодився капуста.

Поляки тримали в карцері одного німця, він чимось перед ними провинився, й вони хотіли познущатися над ним. Венгжин узяв свою нагайку, бльокові ввіпхнули його до німця й закрили за ним двері. Виявилось, що німець був боксером, він відібрав у Венгжина нагайку й так його побив, що прислужника треба було в'язням винести на барак і обкладати гарячим піском.

За бараками знаходилися шевські, римарські й столярські майстерні. Там брали людей до праці. Шефом однієї майстерні був Оленяк, і він мене як односельця прийняв. Шив я халяви, за що діставав трохи більше на вечерю.

Одного разу Степан Пушинський сказав, що має подерті черевики, й попросив мене передати їх одному з шевців направити. Я взув його черевики й перейшов з робітниками через браму на майстерні й там віддав шевцеві, а сам сів і чекав босо. Побачив мене бльоковий та запитався, де моє взуття. Я пояснив, але він:

– *Czemu nie zgłosiłeś? Ty, Puszyński i szewc pójdziecie do karceru!*²⁰⁵

До рана передрімали ми на якихось дошках, але жаль було вечері та сніданку.

Одного разу з'їв я на обід капусту й разом з нею проковтнув камінець. Відразу відчув біль сліпої кишки. Дали мене до лікарні, звідки мало хто виходив живий, але під наглядом німецького лікаря через тиждень вернувся я до праці.

Пам'ятаю, був грудневий вечір. Стоїмо на апелі. Січе дощ зі снігом, під ногами розмоклий пісок. В'язні покорчилися від холоду й ждуть на бльокового, щоб прийняв апель і пустив нас у бараки пожитися на причах. Я стою останній у ряді, за спиною – колючий дріт, а далі жіночий барак. У якусь хвилину впав назад на дріт в'язень, що стояв праворуч від мене. “Чи

²⁰⁴ Хочеш побити німця? – Можу його побити.

²⁰⁵ Чому ти не повідомив? Ти, Пушинський і швець підете в карцер!

зможу його піднести, чи сам упаду?” – мигнуло в голові, яка ледве трималася на дрижачих в’язах. І відчуваю, що не маю сили піднести того в’язня, але чую в ту ж хвилину голос священика, мабуть, отця Дзюбини:

– Поможіть, людина впала!

Ми похилилися, й разом удалося піднести слабке і легке тіло в’язня. А якби ми його не підняли й не відвели у барак, поїхав би в лісок...

На щастя, під кінець грудня 1947 р. почалися звільнення, бо не знати, чи ми витримали б зиму. Приготували транспорт до Щецінського воєводства, тоді звільнили й мене. За працю не заплатили нічого. Їхало нас два або три вагони під наглядом міліції. Кілька днів побули в Щеціні, де пропонували нам співпрацю з безпекою. Ми сміялися, мовляв, по таких тортурах тепер ще співпраця?! Ніколи. Підсунули щось підписати, потім розділяли по повітах. Мене й кількох інших завезли до Члухова на УБ, де убеки ще примусили нас два дні носити до пивниці вугілля. До батьків, виселених у Пшехлево, привезли мене 5 січня 1948 р.

**Стефанія МИХАЛИК (дівоче прізвище Климко)
таборовий номер 2323**

*нар. 1930 р. у Верхраті Рава-Руського повіту,
ув'язнена від 1 липня 1947 р. до 23 жовтня 1947 р.**

Щоб не повторилось...

Світало. Народжувався новий день – 20 травня 1947 р. Сонце ще не встало. Усе потопало в солодкій травневій дрімоті, й тільки невидима тінь зла не спала, наближалась до села – то поляки оточували Верхрату.

І почалося...

Паніка, метушня, люди як очманілі від страху, не знають, що роблять; бабуні й дідусі плакали, лягали на землю на подвір'ї, казали, що нікуди не поїдуть, не залишать своїх рідних сторін, землі, з якою міцно пов'язане їх коріння, де споконвіку жили їхні діди-прадіди. Але це не помагало. Військові йшли від хати до хати й виганяли людей, підганяли швидше збиратися. Щоб спакуватися, дали тільки дві години. Люди клали на вози необхідне, залишали село і весь свій життєвий доробок.

Моя мама, я і дві молодші сестри взяли з собою тільки те, що на плечі, й одну корівчину. Так робили й інші, хто не мав воза. Погнали нас з Верхрати до Горинця. Колону вигнанців супроводжувало озброєне військо. Зігнали людей на великий вигін. Там застала нас ніч. Ночували проти відкритого неба.

* Передруковується за: Михалик С. “Щоб не повторилось”. “Наше Слово”. – Варшава, 2003, ч. 47. (До друку підготувала М. Паньків).

Уранці наступного дня, а було це 21 травня 1947 р., мене розбудив крик:

– Gdzie tu jest Stefania Klimko?!²⁰⁶

Мама теж це почула. Прикрила мене так, щоб не було видно, але хтось уже поспішив догодити тому воякові й показав, де я. Прийшло за мною трьох у військових мундирах. Стягнули плахту, якою була прикрита. Один з них крикнув:

– Wstawaj!²⁰⁷

Моя мама розплакалася. Жоден з вояків не звертав на це уваги. Забрали мене й трьох сестер Нагацьких. Вони були старші від мене. Відразу посадили у вантажну машину і завезли у Любачів на УБ. Тримали в слідчому арешті, допитували. Потім, 10 червня 1947 р., з Любачева повезли до Ряшева. Знову допитували, катували, але не замордували зовсім, бо ще приготували для мене й інших наших людей тяжку принизливу неволю – концтабір Явожно. Це сталося 3 липня 1947 р.²⁰⁸

Там було дуже трудно вижити, докучали голод, холод, муштра, зневага, жорстокі допити й безрадість. Коли вперше побачила барак, він був подібний, як для мене, до величезної дерев'яної шопи з двома чи трьома внутрішніми стінами-пергородками. Триповерхові залізні ліжка без матраців, без прикриття. Так голо й страшно, як тут вижити?

Найбільше запам'яталися “жабки” – скакання на присідки з цеглинами в руках. У той час коли я там була ув'язнена, часто йшли дощі, порозливалися калюжі. При найбільшій кричали до нас:

– Padnij!²⁰⁹

²⁰⁶ Де тут є Стефанія Климко?!

²⁰⁷ Вставай!

²⁰⁸ У Головній книзі в'язнів подана дата прибуття в табір 1 липня 1947 р.

²⁰⁹ Лягай!

І ми падали. І знов команда:

– Powstań!²¹⁰

Коли хтось не поспішав виконувати накази – діставав палкою по голові. Найбільше діставалося старшим. Їх били до того часу, аж, урешті, зібравши останні сили, вони підіймалися.

На слідство забирали переважно вночі. Я мала довгі коси. Вони сягали по край суконки. Слідчий дуже полюбив намотувати їх собі на руку, щоб я не втікала, і тоді бив усім, що йому в руки попало.

Був у концтаборі старий перукар. Пішла я до нього. Узяв він це волосся у руки й сказав:

– Dziecko, już 35 lat jestem fryzjerem, a takich włosów nie widziałem.²¹¹

Жаль йому було відтинати коси, але... Тепер слідчий уже не мав що накручувати на руку. Утікала від нього всюди: за шафи, за стіл, за стілець, шукаючи від ката порятунку.

Моє тіло було місцями зовсім чорне. Нас ввели до лазні, і санітар побачив, що на тілі в мене чиряки. Мені два рази стягали гній. І, якби цього було замало, ще й тиф причепився. Занесли мене в лікарню, поклали в коридорі, бо в залах не було місць. Давали щось пити, робили уколи й, дивно, але вилікували.

Протягом цих кількох місяців неволі в концтаборі в Явожні я завжди була голодна. Хліба ніколи не їла, бо зникав відразу – такий був голод. Давали переважно капусту, перемішану з хробаками. Навіть таку нечисть ми їли, аби тільки пережити, бо пережити – це була єдина ціль. Питали в нас, чи хтось хоче “repety”.²¹² Були охочі, однак, коли пішли, то діставали... гарпниками по голові.

Страшні були ночі: когось забирали на допит, когось приводили після допиту, у бараки заносився гавкіт псів. Як потім,

²¹⁰ Встань!

²¹¹ Дитино, я вже 35 років перукар, а такого волосся не бачив.

²¹² “Repety” (поль.) – докладка харчів.

на волі, надивилася фільмів про Освенцім, то в якійсь мірі те, що там діялося, нагадувало мені Явожно, з тією різницею, що тут газом нас не душили.

Так тривало до 5 вересня 1947 р., а потім мене разом з групою інших в'язнів повезли до Кракова в тюрму на Монтелюпіх. [...]

Роман ПЕТРИШИН
таборовий номер 1441

*нар. 1928 р. у Корнях Рава-Руського повіту,
ув'язнений від 10 червня 1947 р. до 6 вересня 1947 р.**

“Американка”

Була субота, 6 червня 1947 р. Попереднього дня Польське Військо облавою прийшло від Гребенова²¹³ виселяти Корні. Я вкрився в Назарів у стайні, де пересидів цілий день. Увечорі трохи затихло. Зайшов я додому, аж тут два польські вояки нагрянули й загнали на Ставище²¹⁴, бо там тримали вже інших арештованих. Уранці нас посортували: жінки до жінок, чоловіки до чоловіків. На Куті знайшли якраз наступну криївку. Прийшов вояк і взяв мене з двома іншими відкопувати її. Ми це зробили – криївка була порожня, хлопцям удалося вночі з неї втекти.

Зі Ставища частину людей звільнили, частину повезли автами до Любачева. Мене й решту чвірками повели на Махнів і на Журавці, де прийшли над вечір. Була нагода звільнитися, однак не мав я при собі ніякої посвідки. А інших, які якісь там папери при собі мали, полковник відпустив.

Таких, як я, знайшлося більше. Приїхав убек, поговорив з полковником, і всіх нас повезли автом у Чесанів. Цивілі кину-

* Магнітофонний запис здійснений Богданом Гуком 25 серпня 2003 р.

²¹³ Гребенів – місцева назва села Гребенне.

²¹⁴ Ставище – місцева назва частини села Корнів.

лися нас бити, але військові обступили нас колом й наказали їм відійти. Потім знайшлись ми в Любачеві. Почали нас списувати. Я признався, що українець, але один Вербовий назвав себе В'єжбовським, поляком. Поручник казав йому перехреститися. Новоспечений поляк перехрестився по-нашому.

– Ach ty skurwysynu! Toś ty taki Polak?!²¹⁵ – крикнув поручник і вдарив його револьвером у голову так, що Вербовий ударив лицем у стіну й залився кров'ю.

Запакували нас у келії, але по якомусь часі ключник перевів нас у залю, де лежали наші вбиті й партизани. Казали їх розпізнавати. Може, хтось з тих сторін, від Люблинця, звідки вони були, і всіх пізнав би, але одного ні: не мав голови. Убитих сфотографували, потім автом вивезли в ліси. Похоронили разом з убитими й одного непритомного від ран. У нього ще билося серце, але і його кинули серед мертвих та вивезли у ліс.

На слідстві питалися про форми співпраці або участі в УПА. Я сказав, що одного разу дав упівцеві хліба.

У понеділок підставили вагони, якими повезли нас у Явожно. Везли нас зі сотку чоловіків. Пильнували вояки з кулеметами. Зі станції Шакова пригнали нас у табір увечорі, що, може, було й добре – нас не били в лазні, а списавши наші дані, погнали швидко на барак. Я мав 11-й барак.

Відбулося слідство, яке залежало насамперед від того, чи хтось на когось наговорив, чи ні. Уже раніше мав записане за собою, що давав партизанові їсти. Не били мене, я подав-бо себе три роки молодшим. Матеріялів, щоб засудити, знайшли вдосталь, потім мав я суд у Кракові.

А поки що сидів у таборі. Гонець Терлецький любив стояти біля виходка, а виходок стояв відразу біля сторожової вежі. Як хтось ішов у потребі, стражник відразу до нього кричав “Daj mi paęę razy!²¹⁶”, а Терлецький радо виконував наказ.

²¹⁵ Ах ти, скурвий сину! То такий ти поляк?!

²¹⁶ Дай йому кілька разів!

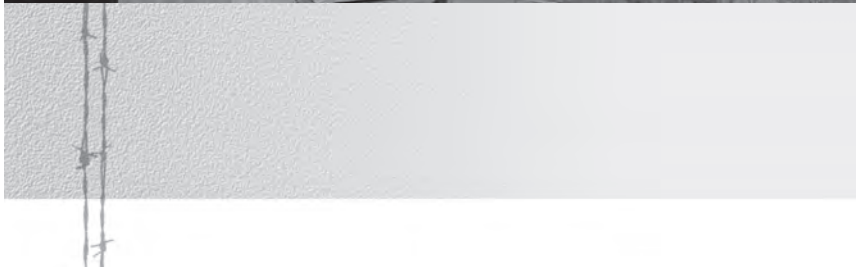
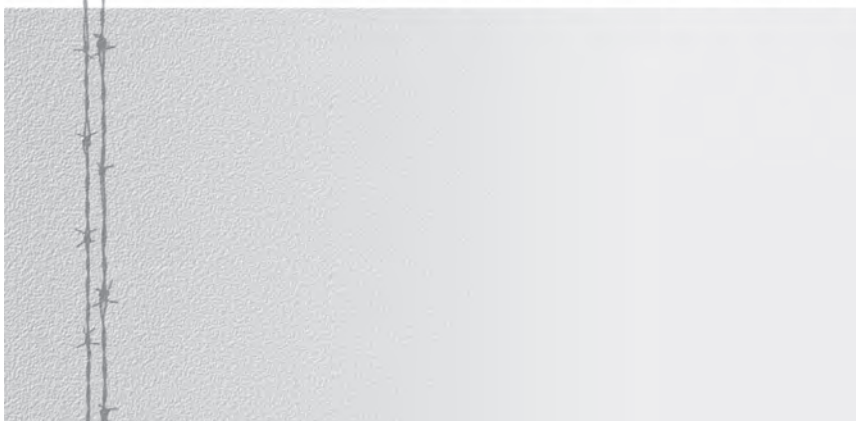
Надбараковим був “Чорний Ясьо”, в’язень з номером 110. Любив приходити вночі та перевіряти чистоту ніг. Прийшов, казав в’язневі встати з ліжка на землю, а на землі було чорне вугілля. Якщо в’язень устав – мав чорні ноги й був битий. Якщо б не встав, то не виконав би наказу й був би так само битий. Я спав на самій горі причі, мав легше, бо таких, як я, він не стягав, а тільки тих низу.

Випало свято нашого Петра і Павла. Наглядачі наказали всім з нашої залі зібратися надворі на апель. Гінці поставали на рогах з дошками й били, кого тільки досягли. Одному старому лемкові потемніло від утоми в очах, з цілого розгону вдарив головою в стовп й розтягнувся на землі як довгий. Гонець підійшов і бив його, аж зорієнтувався, що, може, б’є неживого. Тоді “свято” перервали.

Одного разу я захворів. Уранці не зміг вийти на апель. Пролежав я два тижні. Ліків ніяких не отримав, добре, що обійшлося також без тих “дошаних”.

Погано сталося з жінкою, яку ми звали в селі “Американка”. Вона мала батьків з Корнів, але народилася в Америці. Приїхала до Корнів на відвідини, аж тут акція “Вісла”. Виселили її на Захід. “Американка” старалася вирватися й приїхала до Корнів по свої американські документи. Тоді її зловили та затягнули до Явожна. Від неї я довідався про акцію “Вісла”, а вона через цю акцію довідалася, що таке Польща. Польща була така, що їй ніяка Америка не допомгла.

У таборі довго я не сидів. Повезли мене й інших судити до Кракова на Монтелюпіх. Присудили мені 13 років, з чого відсидів сім з половиною.

Михайло РАПАК
таборовий номер 539

*нар. 1928 р. у Вовковій Ліського повіту,
ув'язнений від 19 травня 1947 р. до 31 січня 1948 р.**

Я просив Бога про легку смерть

З-посеред усіх бід, які принесло мені життя, найглибше в мою пам'ять закарбувалося пережите в таборі Явожно. Записалося воно в мою пам'ять глибоко, врилося в мозок і залишиться там аж до смерти. Хоч відтоді минуло більше ніж 45 років, то по сьогоднішній день стоять мені перед очима образи з тих днів, докладно пам'ятаю прізвища, числа, події, а навіть діялоги. Пам'ятаю тому, що було це одне велике страхіття, терпіння, виснаження, голод. Вони доводили до того, що я втрачав усяку надію і просив Бога дати мені легку смерть, яка б визволила мене від усього цього. Дотепер не можу забути того, що стільки невинних людей так страшно терпіло без ніякої провини. Поводилися там з нами не так уже й по-іншому, ніж робили це гітлерівці у відомому на весь світ концтаборі Освенцім, хіба з тою різницею, що нас масово не мордували. Я і багато інших знайомих хлопців були зовсім невинними, а попали туди як грізні воєнні злочинці. Правду сказати, багатьох з нас було тоді ще дітьми.

Віддавна носився я з думкою розказати про те, що діялося в Явожні. Мені хотілося, щоб й інші люди довідалися про

* З польського рукопису переклав і до друку підготував Мирослав Іваник. Заголовок оригіналу “Явожно – табір терпінь бідного народу”. Повний текст рукопису зберігається в Українському Архіві у Варшаві.

Явжно, про терпіння багатьох невинних людей, відірваних від своїх родин.

[...]

Ранком поїзд зупинився на якійсь станції. Читаємо – на таблиці напис Освенцім. У дверях вагона стоїть мій батько, сестра і я. Дивимося – іде двох військових, зупиняються біля кожного вагона, а біля них топчуться дядьки – знайомі і незнайомі. Як дійшли до нашого вагона, то вже мали з собою більше 8 чоловіків. Підійшли ближче й кличуть нас. Батько питає, чи то його, а військовик каже ні, того малого. Я зіскочив з вагона й біжу, а батько навздогін нам: “Панове, а де ви мені його забираєте?” А вони: тільки принесе харчі й зараз верне.

Назбирали нас осіб 25, ведуть через рейки на станцію. Там долучили ще тих, кого тримали у пивниці. В коридорі на сходах стоїть військовик з автоматом і нас пильнує. Беруть нас до бюра по двох, там списують з паспортів персональні дані, а паспорти забирають. Посписували нас усіх і ведуть вниз до авта. Вантажівка була вже підставлена, така велика, без прикриття. Наказали входити наверх і сідати один одному між ногами. Коли ми посідали, чотирьох військовиків з автоматами стало по кутках і один остеріг нас, що коли б хтось втікав, то зразу будуть стріляти. Ми тільки головами покивали, що зрозуміли.

Їдемо, розглядаємося, куди нас везуть? Біля високого муру авто повернуло й затрималося перед самою брамою. Дивимося – над брамою напис “Centralny Obóz Pracy Jaworzno”. Прийшов якийсь військовик, відчинив ворота, і ми в’їхали досередини. Крик: “Злазити, ставати в ряд!”

Якась панянка принесла столик і стілець та почала записувати, де народжений, якої національності та все таке інше, навіть те, чи маємо усі зуби. Після цього військовик наказав віддати у депозит усе, що хто мав свого.

Завели нас парами у будинок, у коридорі наказали стати обличчям до стіни і стали викликати по одному до канцелярії.

Там один відбирав особисті речі, другий записував, а третій питав, хто ти є? Один каже: "Я українець", то поляк: "Kurwa ci mać, banderowcu!"²¹⁷ і валить його, аж страх. Другий каже, що він поляк, то військовик до нього: "Kurwa ci mać, co ty za Polak, że ty się tu dosta!?"²¹⁸ – і також його товче, аж куриться. І так кликали по одному, і однаково били й тих, хто казав, що він українець, і тих, хто називав себе поляком. І всі від болю аж ридали.

Стоїмо так у коридорі, обличчя при самій стіні, оглядатися не вільно, черга доходить вже до мене. Гарячково думаю, що сказати, щоб мене не били. Заходжу: віддавай, що маєш. А в мене багато не було: пулярес (але грошей в ньому не було), святий образок – от і все. Той, що там бив усіх, питає мене, хто я? А я кажу: "Змішаний". А він: "Co za mieszany? Jaki mieszany? Ściągaј kurtkę!"²¹⁹ Я куртку зняв, кинув на підлогу, а він тут же вхопив мене за шию, голову між ноги і як не вперіщить мене гумовою палицею по хребті! Я вирвався і давай утікати. А він за мною і знову палицею через хребет! І ще зо два рази! Але між ноги мене не дав уже ради взяти, тому з досади тільки гатнув мене рукою в бік так, що я аж сів на підлогу і в рев. А він тоді – забирай куртку і тікай звідси.

Збіг я сходами вниз плачучи, вивели нас на подвір'я і знову поставили обличчями до стіни. Усі побиті, стогнуть, ридають. Коли вже усіх побили, ведуть нас у лазню. Постригли волосся, наказують скидати одяг і роззуватися. Одяг віддали парити, нас під воду, а самі давай нишпорити по шкарпетках та взутті. В одного – Барчака Петра – знайшли гроші, яких він не віддав у депозит. Питають його, чи це його взуття? Він каже, так. Тоді вони йому: лягај на підлогу на ґрати, підніми ноги вгору – і як не почнуть періщити його по ступнях! Ох, як кричав і плакав він з болю!

А гроші забрали...

²¹⁷ Курва твоя мати, бандерівцю!

²¹⁸ Курва твоя мати, який ти поляк, коли сюди попав?!

²¹⁹ Що за змішаний! Який змішаний? Знімай куртку!

Після лазні ведуть нас на склад по коци. Дали коци такі, яких я в житті не бачив – наче зіткані з ниток для шиття. Після того повели нас до табору. Пройшли ще дві брами і ввели у барак. На залі не було ще нікого. Під стінами – триярусні ліжка, позбивані з дошок. Соломи на них не було, лише голі дошки. Десь близько четвертої години привезли нам вечерю: пів літра супу і пів літра гіркої житньої кави. Ми з'їли, каву випили й сидимо, розглядаємося. Прийшов якийсь чоловік і питає нас, чому не спимо? Поклалися ми на ці дошки, і хоч вони такі тверді і невідгідні, сяк-так передрімали ми до ранку.

Розбудив нас крик надворі. Ми кинулися до вікон, дивимося, а там вже марширують якісь люди без сорочок, хоч надворі було ще холодно, траплялися навіть приморозки. І співають. Військовик веде їх чвірками, кричить:

– Niech żyje wojsko polskie! – а вони відповідають:

– Niech żyje! Niech żyje!²²⁰

Військовик кричить:

– Śmierć banderowcom UPA! – а люди:

– Śmierć! Śmierć! Śmierć!²²¹

А були то наші люди з сусіднього села, яких вивезли попереднім транспортом...

Розглядаємося далі. На високому мурі що кілька метрів вишка, у кожній вояк. Варта стояла на вишках весь день, а вночі калатали калаталом кожні 15 хвилин за чергою кожна вишка, аж обійшло колом. Усе огорожено колючим дротом. Стовпи цементові, похилені в сторону табору, метрів 6 заввишки. Дроти йдуть один від одного дуже густо, а ще пущений ними електричний струм. Пізніше додали ще другу огорожу, на дерев'яних стовпах, але вже нижчу, метрів на чотири.

Людей стали привозити кожного дня, так що скоро усі залі заповнилися, а коли якісь були вільні, то ними користувалися слідчі для допитів. Декого там так били, що кров по стінах бризкала.

²²⁰ Хай живе польське військо! – Хай живе! Хай живе!

²²¹ Смерть бандерівцям з УПА! – Смерть! Смерть! Смерть!

Були в таборі й жінки, відгороджені від нас дротом, зразу за першою брамою. Одна мала там троє дітей.

Будили нас о 6-ій годині ранку. Сніданок о 7-ій. На сніданок було пів літра гіркої кави. Обід – о 12-ій. Давали три чверті літра зупи: якась капуста, зрідка попала картоплина чи дві. А як трапилося три, то було велике свято! Картоплі були з лушпинням, ложок не було, тож кожен зупу випив, картоплину згорнув рукою до рота – от і все. О другій давали хліб, десь 30 дкг. Хліб пекли в таборі, був чорний, а мука була грудками позбивана. Крім того, не був допечений. Одну хлібину ділили на чотири частини і той хліб мав вистачити до ранку до кави. Але всі його зразу з'їдали.

Після четвертої була вже вечерея: пів літра зупи з сушеної кукурудзи (“кінського зуба”) та пів літра гіркої кави. Після того треба було чекати аж 12-ої години наступного дня, щоб щонебудь з'їсти. Хіба що на сніданок пішов на сам кінець, то міг з дна котла дістати трохи фусів від кави і підкріпитися ними.

Кожного ранку була гімнастика. Виганяли нас без сорочок, хоч у травні надворі було ще холодно. Після вправ – апель і перевірка, чи всі присутні. Апель був також вечером і залежав він від чергового старшини: коли був добрий, то після перевірки казав йти на залі, а коли прикрій – то інколи треба було стояти аж до цапштику²²².

Після сніданку, десь о пів на восьму ранку, робили збір біля бараків і починали муштру. Ставили між людьми гінців з палицями і казали нам повзти навколо бараку. Гінці йшли та били: а ти зависоко задок підняв, а ти погано повзеш, а ти повзеш не так, як треба, і що там ще не придумали, щоб людей мордувати. І так аж до обіду. Другого дня – скакати “жабками”. І знову те саме: а ти задок випнув, а ти погано підскакуєш, а ти руки не так на бедра поклав! І так кожного дня – повзання, “жабки” і биття, биття аж до обіду. А після обіду йде 5 або й більше гінців, відчиняють двері до бараку й кричать: “Ставай негайно на збір перед баракон!” Люди кидаються до дверей, а

²²² Цапштик – відбій.

там стовп посередині, то й заклинуються тут же. А гінці лупцюють усіх по головах, по спинах! Аж вибігли, стали в дволаву. А гінці командують – назад у барак! Знову те саме. Натопв у дверях, гінці знову молотять усіх куди попало. Набили нас, намучили і пішли до другої залі робити те саме.

Пізніше придумали залями бігати навколо бараків. А на залі було десь 200 осіб. Гінці ставали на краях бараку з гумами, палками і дошками, взятими з ліжок, казали нам бігати навколо й молотили нас куди попало – по головах, по вухах, по спинах. Їх не турбувало, що з нами станеться.

Був там такий один, що звався Венгжин, він був надбараківим. Був також “Чорний Ясь”, який купив за свою частку хліба офіцерські чоботи, штани-райтки, блюзу, таку спортову – а все було чорне, тільки рогатівка²²³ інша. “Ясь” був найгіршим гінцем. Він як вбіг на залю, де були жінки, то звідти чути одне вищання.

Решта гінців то були есеси²²⁴, АК²²⁵. То були люди твердого серця. Але були між ними й інші. Закликали одного есеса (а вони мали на руках випалені номери) і почали його примушувати, щоб став гінцем. Він не хотів, але йому дали гумову палицю і він з нею так ходив півтора тижня, але нікого не вдарив. Тоді покликали його й питають, чи буде врешті-решт когось бити? Він сказав, що ні. Тоді казали йому лягти на землю і вліпили 25 гум. Той гонець був з нашої залі і все нам розказав. А ще сказав, чому я маю цей бідний народ бити, його біда б’є, ще б я над ним знущався?

Багато залежало від військового-інспекційного, який тримав даного дня службу. Коли був прикрий, то зараз збір, “жаб-

²²³ Рогатівка – убір на голову польських військових з характерним квадратним денцем.

²²⁴ Есеси – назва вояків німецьких збройних формувань СС.

²²⁵ АК – Армія Крайова, польська підпільна військова організація під час німецької окупації. Деякі її відділи вчинили багато злочинів проти українського населення на Холмщині і Волині. Члени АК були переслідувані польським комуністичним режимом.

ки”, бігання навколо бараку, повзання – завжди щось придумав. А як попало на кращу людину, то такий покликав гінця, зробив збір, усім сідати, поскидати сорочки й бити воші. Але як був прикрий – то не дай Боже...

Кожної ночі ми чергували – до півночі один, потім інший. Але всі боялися цього чергування, бо коли вночі на перевірку приходили інспекційний і гонець, то завжди били чергового.

Одного разу покликав мене зальовий і питає, чи не погоджуся за додаткову миску зупи чергувати за всю залю. Я погодився й інші пристали на це, щоб тільки мати спокій.

Однієї ночі чую, іде інспекційний і той “Чорний Ясьо” від залі до залі і в кожній залі чути плач і ридання. Прийшли на мою залю. Я засвітив світло, відступив на три кроки взад і доповідаю: “Obywatelu inspekcynjny, więzień Rapak melduje stan: śpiących stu sześćdziesięciu, jeden dyżuruje!”²²⁶ А той “Чорний Ясьо” поза моєю спиною ходить і викривляється “я, я, я”. Однак військовик дав йому знак, щоб мене не бив. Тоді він наказав мені знайти три брудні миски. Я йому на те, що в нас нема брудних мисок, але він пригрозив, що сам знайде. Пішов я шукати. Беру одну, а в’язень до мене шепоче, щоб її не чіпати. Аж тут вискочив з-поза ліжок Чорний Ясьо і до в’язня з криком: “Co, spania nie masz?!”²²⁷ Стягнув бідолаха з ліжка і давай його бити. Намолотив, скільки влізло, і пішов до іншої залі. А там знову биття і плач.

Тримав я цю службу зо два тижні, а пізніше кинув. Зальовий так ділив зупу, що мені залишалося мало що або й зовсім нічого, а кожної ночі я ж недосипляв. А на муштру треба було йти з усіма. Хоч, яке то було тепер спання – дощок ставало менше й менше, бо гінці їх на наших спинах поламали.

На роботу водили нас розсипати пісок. Біля військових бараків була велика гора піску, на якій росли сосни. Ми той

²²⁶ Громадяниніне інспекційний, в’язень Рапак зголошує стан: сплячих сто шістдесят, один черговий.

²²⁷ Що, тобі не спиться?!

пісок вибирали й ношами носили близько трьохсот метрів у велику яму, аж поки гора і яма не зрівнялися. А сосни попереверталися, коли з-під них повибирали пісок...

З цих бараків жовніри викидали недопалки. Ми їх призбирували, а жовніри з нас сміялися, як ми товчемося, бо кожен хотів зловити якнайбільше. Інколи мені пощастило вхопити навіть кільканадцять штук. Гінці на нас кричали, але військові казали нас не чіпати. А в бараках за одного недопалка можна було навіть на один палець хліба дістати.

Були там також німці й німкені. В одних на спині була літера “W”, а інші на грудях мали “J”. Вони також брали нас до роботи. В одного городника я працював кілька разів. Харч німці мали кращий за нас, їхня зупа була така густа, що як ложку в кашу вклав, то вона стояла. Нам варила та сама німецька кухня, і німецькі кухарі для нас тільки воду в котли наливали і нею нас годували.

Якось до табору навезли цегли з розвалених будівель, дали нам якісь залізні обломки і наказали ними обчищувати цеглу з цементної заправи. І так зранку до обіду, а інколи навіть до вечора, ми голими руками оббивали цей цемент. А коли не було праці, то зараз треба було йти на муштру.

Ходили від нас чоловіки також до копальні вугілля. Вони працювали за додаткову миску зупи. По них приїжджало о п'ятій ранку чотирьох гірників зі зброєю, а увечорі їх відвозили назад. Коли почалися з табору звільнення, стало бракувати охочих до копальні. Одного разу й я став у шеренгу з надією, що мене візьмуть. Став на пальцях, щоб видатися більшим, але мене робітник з шеренги вигнав, кажучи, що я ще замалий.

Ходив по таборі один такий високий, люди казали, що це капітан, але він завжди ходив у цивільному. Казали також, що це жид. Одного разу – було це в червні або липні – проходив він зі слідчими повз наш барак. Ми вже свій обід випили і чистили якраз миски. Він увійшов у барак і питається, чому тут такий крик? Зальовий відповів, що в бараку ніхто не кричить, всі зайняті

чищенням мисок. А той: нема крику? Ну то лягай, лягай, лягай! І так 16 чоловіків положив. А тоді наказав 16 іншим найсильнішим в'язням виступити з дошками з ліжок і бити – і бити порядно! Коли побачив, що один б'є залегко, то наказав: “Ти вставай, а ти лягай на його місце і бий! А як котрий крикне, то його тут же шляк трафить!”

Почали бити, і один застогнав. Капітан крикнув усім встати, вхопив дошку з ліжка і як не стане бідолаху періщити! Аж тріски з дошки летіли під стелю. Поламав її доценту і щойно тоді пішов геть. Але раніше наказав позамикати щільно двері й вікна. А надворі літо, спека, в залі більше ста людей – ми мало не подушилися в цій залі без повітря. Аж по двох годинах вернув він з обіду і дозволив відкрити двері й вікна.

Через годину приходять на нашу залю якісь військові й питають, як нам тут живеться, чому ми такі сумні, чи – бува – не б'ють нас тут? Усі мовчать. Тоді вони знову стали наполягати, щоб їм сказати правду, що вони з контролі й хочуть усе довідатися. Що приїхали вони з Кракова, що прислав їх сам прокурор, щоб вивідати, чи нас не б'ють, бо ж бити в'язнів заборонено.

Першим не витримав зальовий і сказав, що таки били нас. А тоді ще один, і ще один. А військові далі заохочують так ласкаво – ну, може, ще хтось? Ще когось били? Призналося ще кількох, а тоді військові: га, коли вас били – то лягайте ще раз, і ще раз будете биті. І почали знову їх молотити й питати: “Били вас? Били?” Били доти, поки котрийсь не здогадався в чому річ і не сказав, що ні, не били. Тоді військові наказали усім встати і повчили, що коли б хтось нас питав, чи нас били, маємо відповідати, що ні, не били.

А той бідолаха, побитий капітаном, лежав у нашому залі. Повідбиване тіло почало гнити. Мабуть, тижнів через два прийшло на нашу залю двох німців у білих халатах. Зняли його з ліжка, спустили штани, а його задниці були вже чорні, як вугілля. Поклали його стіл і один з німців такими закривленими ножицями вирізав йому аж до кості зогниле тіло. Посипали ще якимось порошком і пішли. В'язень поволі з того виклигався.

Якось осінню вузькоколійкою привезли до нашого табору картоплю й покликали в'язнів закопувати її в кіпці. Близько 8-ої вечора прийшла черга на нашу залю. Пильнувало нас кількох військових. То були дуже добрі хлопці, палили вогонь, грілися при ньому, а як пристали до них наші, то нічого не казали. Але по півтори годині їх замінили на інших. Ці взяли гумові палиці, почали бігати навколо й прати усіх, аж страх! Наказали також десятком в'язням запрягтися у віз і привезти соломи, щоб прикрити копець. Вони привезли соломи один раз і кажуть, що їх замало і щоб дати до воза більше. Але військовик, багато не мудруючи, крикнув: "Заміна! Десять до воза!" Прибігло, може, з двадцять в'язнів, він відрахував десять, а решту палицею по хребті й загнав назад носити картоплю.

Мені пощастило залишитися при возі. Віз великий, залізний, але випхали ми його якось під гору, наклали соломи, відпочили дещо й пхаємо його назад піщаною дорогою, скільки сил. Доїхали, солону скинули. Дивимось, військові бігають і б'ють усіх, мовби сказилися. Один в'язень при ношах упав, а другий чекає, щоб той піднявся. Підбіг військовик і давай його бити:

– Czemu, skurwy synu, nie nosisz, tylko stoisz?

– Z kim mam nieść, czy pan nie widzi, że moj współnik leży?

Військовик кинувся бити лежачого, кричачи:

– Wstawaj, skurwy synu, wstawaj!²²⁸

Але той вже не рухався...

Ми поїхали знову по солону, наклали і кажемо, що не відати, що там станеться з тими хлопцями, чи витримають до ранку? Потім подумали помолитися Богу, може, відверне від нас нещастя.

Возили ми так солону до білого дня. А зранку збір до бараку, поклали з десятків хлопців, що над ними всю ніч знущалися військовики, на віз і повезли їх у німецький шпиталь.

²²⁸ Чому, скурвий сину, не носиш, тільки стоїш? – З ким маю носити, хіба не бачите, що мій напарник лежить? – Вставай, скурвий сину, вставай!

[...]

Іншим разом привезли вузькоколією моркву. Наказали нашій залі знести її до підвалу, який був під німецьким шпиталем. Поставили навколо нас гінців, щоб ми її не їли. Як гонець побачив, що хтось взяв морквину, то зразу палкою по голові. Але коли добре стереглося, то можна було собі якусь одну-другу моркву з'їсти.

Носили ми моркву десь до першої ночі, а тоді наказали нам стати дволавою, і німецький керівник магазину наказав перевірити наші кишені, чи не приховали ми з собою моркви. Я сховав дві моркви, а що стояв перший у ряду, то гонець зразу їх знайшов, викинув, а мене поставив набік. Таких як я знайшлося четверо. Гінці запитали німця, що з нами зробити, а той наказав зачинити нас у карцер. Завів нас гонець у підвал, засвітив світло, наказав увійти до келії, зачинив на ключ двері і погасив світло. Стало зовсім темно.

У келії сиділо вже чотирьох. Були в одних сорочках і кальсонах. Бункер був цілий з цементу, посередині стояло відро-“параша”, лави ані ліжка ніякого не було. Сидіти треба було на цементній підлозі. Почали ми випитувати один одного, за що нас посадили. Один карався за те, що вдень сів на своє ліжко (дістав два дні); двох пекло картоплини, коли на кухні оббирали картоплю на обід, а за що посадили третього вже не пам'ятаю.

У келії було зимно, тому посідали ми на підлогу, пощупулися, притулилися один до одного, щоб хоч трохи зігрітися своїм теплом. І стали молитися. Нараз почувися кроки, засвітилося світло і увійшов черговий старшина. Порахував нас і пішов. Через кілька годин прийшов знову й крикнув виходити тим, що моркву крали. Ми вийшли наверх, а там вже ясне сонечко сяє, день. А в карцері – темно.

У таборі було три бункери. В одному – причі, на яких можна було сидіти, у другому – нічогісінько, тільки підлога та стіни (саме там ми сиділи), а в третьому – води по кістки.

Привезли до табору якихось бандерівців. Вони ходили по цілому таборі між в'язнями, папіроси курили. На другий день –

парад. Вони перед бараками сидять на стільцях, столи перед ними, папіроси, а ми 10 метрів від них переходимо на струнко, руки по швах, обличчям до них. Вони мали розпізнавати нас, а нам наказано доповідати, коли б розпізнали когось із них. Результату це не дало. По трьох днях бандерівців вивезли. Повторювалося це ще зо три рази, що мали ми їх, а вони нас розпізнавати, але за кожним разом безрезультатно.

[...]

Коли мова про слідство, то був я на ньому тільки один раз. Зайшов на нашу залю слідчий, який якраз вертав з обіду, і запитав, чи є тут Рапак Михайло. Я доповів, що є. Забрав мене з собою, завів до бараку, де велися слідства. Він сів за столом, а я стою перед ним на струнко. Почав випитувати мене, де і коли народжений, село, повіт, воєводство; чи батько-мати живі, чи є в мене сестри-брати, якого вони віку; якого віросповідання; хто був у банді, хто штафетки²²⁹ носив, чи банда часто навідувала село?

Я стою на струнко й відповідаю: народжений 27 жовтня 1928 р. у Вовковиї, повіт Лісько, воєводство Ряшів; батько живе, мати померла, братів не маю, лише дві сестри – всі ми римсько-католицького віросповідання, бо мати була римською католичкою. Тоді він запитує, якої віри є батько? Відповідаю, що батько – греко-католик. Тоді він на це: якщо мати була римською католичкою, тоді і сестри тої віри, а якщо батько греко-католик, то і я теж, бо дочки йдуть за матерями, а сини – за батьками. Далі кажу йому, що в банді з нашого села нікого не було, бо село було наполовину польське, а наполовину українське. В селі була волосна міліція, пошта, костьол, церква, чотирикласна школа, панський маєток. Українців вивезли до Советського Союзу.

²²⁹ Штафетки – система зв'язку, розвинута підпільною українською адміністрацією. Інформація передавалася зв'язковими мережею заздалегідь встановлених контактних пунктів.

Одного разу бандерівці напали на військо, яке розташувалося в нашому селі²³⁰. Під час стрілянини загорілися наші будинки, я коня вивів зі стайні, батько корів, сіли на коня та й втекли. Хата згоріла, а стрілянина була до білого дня. Слідчий питає, скільки загинуло бандерівців, а скільки війська? Кажу йому, що з обох сторін впало досить багато. Тоді він питає, хто носив штафетки? Відказую, що в нас таких не було. А він – а звідки тоді знаєш, що таке штафетки? А я йому – як не знати, адже військо і міліція не один раз арештували і до села привозили тих, хто носив бандерівцям їх пошту.

Він усе позаписував, наказав підписати протокола і звільнив до бараку.

Розказав я про все товаришам: що був на слідстві, а слідчий навіть не торкнув мене пальцем. Усі заявили, що попав я на доброго слідчого, що мене не вдарив. Бо на слідстві так били, що кров по стінах бризкала.

Розказували про одного, що кілька разів мав суд. Як його привели на суд і там питали, чи він це зробив, чи було воно так, як у протоколі, то він вставав і заявляв:

– Proszę wysokiego sądu! Ja tego nie zrobiłem, wcale to tak nie było, jak ja tam zeznałem, ale mnie mocno bili, to ja już zeznawałem na każde ich żądanie²³¹.

Його знову привели у наш табір, кличуть на слідство, знову б'ють, той знову признається до всього, знову на суд – а він там знову не признається, а каже, що його так бито, аж втратив свідомість і не пам'ятає, до чого признався. Повернули його до табору втретє.

²³⁰ Мова тут про відплатну акцію, яку 17. 07. 1946 р. провів відділ УПА “Ударник-3” під командуванням “Біра” на 36 Команду Відтинку ВОП (польських прикордонних військ) у Вовковії. За даними УПА, ворог мав 30 вбитих з ВОП, 45 з ОРМО та 25 ранених. Власні втрати – 2 вбитих і 5 ранених.

²³¹ Високий суде! Я того не зробив, було не так зовсім, як я зізнався, але мене так сильно били, що я вже потверджував кожне їх речення.

Після того приїхала до табору судова комісія з Кракова перевіряти, чи тут справді б'ють. Закиди побоїв в'язнів підтвердилися, і від того часу вже так тяжко не били.

Кинулися в таборі воші. Страшні воші. Лазили усюди і залазили всюди – вночі, коли поклалися спати, вони лізли до вуст, до очей, вух. Всю ніч тільки й робив, що з себе воші згортав. Врешті-решт начальство наказало забрати з заль усі свої речі та йти у лазню. Взяли ми з собою одяг, коци і пішли до лазні. Там – роздягатися, білизна і коци до парні, нас під воду. Помілися, одягнулися і вертаємо на залю. А там, перед баракком, працює електричний мотор, а заля вся обсипана білим порошком, начеб сніг впав. Обсипали порошком кожен щілину й наказали ще дві години до залі не заходити. Після того воші зникли.

Знущалися над нами, коли треба було йти у своїй потребі. Лятрини були біля бараків. То були звичайні дошки, з повіризуваними в них дірами. На один раз там могло бути двадцять чотири особи, але по обох сторонах, бо по другому боці було для жінок. Ходити до лятрини самому заборонялося; мусило йти принаймні п'ять осіб.

Біля лятрин стояла будка військовика, який звичайно прикликав собі на поміч гінця. І завжди знайшли щось, щоб причепитися: а то неправильно парами йдуть, а то один відстав, а то заповолі йдуть – і били, однаково чоловіків і жінок.

Одному в'язневі гонець наказав вкласти голову у проріз дошки, випнути задок і давай його бити. А при тому разом з військовиком ще сміялися з того бідного народу, якому навіть у потребі не вільно було піти.

Був у таборі один такий, що називався Венгжин. Він був надбараковий і всі гінці і зальові були йому підпорядковані. Черговий старшина давав наказ йому, а рештою займався саме він. Влітку ходив без сорочки, а відгодований був, аж страх.

Одного разу на нашій залі трапилась якась бійка між в'язнями. Обхопили один одного й б'ються. На це увійшов Венгжин, став і приглядається. Один зі спів'язнів кинувся розділяти тих,

що билися, промовляючи: “Хлопці, чого б’єтеся, тут вас біда б’є, а ще самі себе будете бити”.

Як побачив це Венгжин, як не кинувся на того, що розділяв, як не почне його бити – аж страх було дивитися. Той впав на землю, увесь залитий кров’ю, а Венгжин давай його душити, а тоді знову бити. Як вдарив його раз, той аж під стіну полетів. А той зловив його голову – і об стіну, і об стіну! Голова як м’яч від стіни відбивалася. Усе обличчя, штани, сорочка – усе було в крові. А все через те, що в’язнів розділював...

Одного дня видавали нам обід. Усі стали в чергу, зальовий лє по три чверті зупи, щоб кожному вистачило. Аж тут звідкись взявся черговий старшина. Крикнув:

– *Ukraińcy – wystap z szeregu!*²³²

Виступили священики і ще трохи в’язнів. Старшина вигнав їх на залю, а решті в’язнів наказав наливати по повній мисці. Що зосталося, наказав вилляти на сміття, а українцям не дав їсти. Усі залишилися без обіду. А найбільше потерпіли священики.

[...]

Однієї неділі загнали нас носити ношами пісок. Проходили ми повз німецький барак. Дивимося – сидять у дверях бараку три німкені й шваргочуть щось по-своєму, а біля них собака лежить. Мій напарник кладе ноші на землю й біжить до жінок. Щось їм крикнув, а тоді одна німкеня встала й подала йому миски, які лежали біля собаки. Він мерщій назад до мене, ну й поласували ми собі тим, чого німецький собака вже не хотів їсти. А німецької мій товариш навчився на примусових роботах у Німеччині...

[...]

Десь пізньою осінню чи зимою почали брати нас до канцелярії робити відбитки пальців з обох рук. Після кількох

²³² Українці – крок уперед!

днів стали робити нам фотографії – почалися звільнення. Але табором пішла чутка, що не на волю нас випускають, але переводять до іншого табору.

В одній з перших звільнених груп був мій товариш Гірняк Петро. Він сказав моїй рідні, що я сиджу в таборі Явожно, й щойно тоді-то я отримав перші пачки з харчами й одягом. Звільненим в'язням видавали одяг від спідньої білизни до плащів і черевиків, але на той час я мав уже все своє.

Покликали мене до канцелярії. Наказали підписати карту про звільнення. Тільки я похилився підписувати, а військовик як не вихопить з-за спини гумову палицю і як не вперщить мене по голові з криком:

– Kurwa wasza mać, banderowcy, już idziecie na wolność!²³³

Я схопився за голову, а кров струмочком між пальцями. Поляк крикнув “Геть мені звідси!” – і я побіг.

Через два дні покликали нас до депозиту забирати свої речі, дали також по півтора буханця хліба на дорогу і літрову консерву. Надвечір у табір приїхали два великі вантажні авта, прикриті брезентом, і військовик крикнув лізти туди. Ми посідали, перехрестилися, й вантажівки скоро рушили.

Авта затрималися перед станцією, нам наказали зійти і завели усередину. Наказали посідати на долівку й чекати. Ми роздобули десь ножа і повідкривали консерви. Усередині був горох, квасоля, морква, петрушка. Скоро з консерв нічого не зосталося.

Кожну групу військовик відводив до вагона. На поїзд до Ольштина лишилося нас близько 16-ти. Врешті-решт заповіли наш поїзд. Наказали нам збиратися, ми повкладали усе в мішечки, які нам дали на дорогу в таборі, і йдемо дволавою до вагону. У той час військовик каже:

– Wy wiecie, jak i co tu było. Broń Boże komu to powiedzieć. Jak my się dowiemy, to wy się znowu tu znajdziecie²³⁴.

²³³ Курва ваша мать, бандерівці, вже на волю йдете!

²³⁴ Ви знаєте, що і як тут було. Нехай вас Бог боронить про це комусь сказати. Коли б ми про це довідалися, ви знову тут опинитесь.

В Ольштині наварили для нас два котли зупи. Ми ходили по неї по два-три рази. На череві шкіра мало не тріснула, а їсти далі хочеться. З Ольштина поїхали ми до Гіжицька і там зразу пішли до ПУР-у. Звідти мали нас розвозити по волостях (гмінах). Приготували нам спання, зранку дали сніданок і почали розвозити по місцях. Мені треба було до Бань-Мазурських, а туди авто їхало щойно наступного дня, тому з Петром Барчаком ми пішли оглянути місто.

Походили по місті, а тоді Петро каже, що йому хочеться їсти. Зайшли ми до крамниці й питаємо, чи не дадуть нам їсти, бо ми вертаємо з табору і є голодні. Продавець тут же бере ніж, нарізає хліба, змащує його консервою й питає, за що ми попали до табору. Ми пояснюємо, що ми невинні, що нас забрали від батьків з поїзда, коли нас везли на Захід.

Вернули ми до ПУРу, а там інші сидять голодні. Один з них – називався Кудлак – каже, що можуть взяти його хліб. Питаємо його, чому він не їсть свого хліба? А він відповідає, що хворий і два місяці лежав у таборі на німецькій шпитальці. Він дуже добре знав німецьку, бо був у Берліні на роботах, де їздив автом. Отже він нам сказав, що німецькі лікарі в таборі йому говорили, ніби мають наказ не лікувати хворих, які приходили з наших бараків. Навіть навпаки, мали давати їм такі уколи, щоб хворі українці якнайскоріше викінчувалися. Йому ж сказали не боятися, що вони того йому не зроблять, але будуть його рятувати. Цей Кудлак півтора місяця після повернення з табору помер на туберкульоз, а його родина пізніше кудись виїхала.

На другий день приїхала вантажівка і забрала нас до Бань-Мазурських. Привезли під волосну управу, висадили та поїхали назад. Я закинув свій мішок на плече й пішов до управи прописатися й довідатися, де живе мій батько. Виявилось, що живе в Кульшах. Знайшлося двох, що йшли в ту сторону й показали мені дорогу. Я не йшов, а летів додому. Не чув, що під ногами, на що стаю, об що спотикаюся. Вбіг у хату – а тут

батько. Кинувся до мене, став цілувати у голову, по руках – та в плач. Плачу і я. А тут сестри прибігли. Також плачуть, цілують мене. Почала сходитися рідня, сусіди. Прийшов мій швагер Батор, який з посылками мені в табір ходив 28 км пішки на пошту у Венгожеві.

Почав я поволі звикати до життя. Ніяк не міг наїстися. Понад два місяці відчував голод. Живіт від їжі вже великий, а я далі голодний. Через якийсь час пішов обстригтися. Той, що стриг, питається, що то за рана в мене за вухом? А я не міг сказати, що то мене в таборі побито, тай сказав, от, спіткнувся об щось і голову покалічив.

Після якихось двох місяців на обох бедрах поробилися мені величезні чиряки. Як тріснули, три дні з них тік гній. То був результат спання в таборових ліжках, де не було ні соломи, ні сінників, але матраци фірми “голі дошки”.

[...]

Замість післяслова

Мого товариша Мельничука, з яким я сидів у Явожні, забрали служити до війська. Одного дня усією компанією (ротою) повезли їх до Освенціма показати колишній німецький концтабір. Як вернув, то розказував, що усе там було точно так, як у нас у Явожні: такі самі триярусні ліжка, такі самі миски, на стінах кров, як і в нас, а там, де вели слідство – усе збризане кров'ю. Але на голих дошках там не спали, бо були на ліжках сінники. А в нас навіть дощок бракувало, бо потрощили їх на наших спинах!

Лев СИЧ
таборовий номер 3436

*нар. 1930 р. в Селиських Березівського повіту,
ув'язнений від 31 серпня 1947 р. до 26 вересня 1947 р.**

Незакінчений рейд

Сотня²³⁵ маршувала територією Чехословаччини. Кожен думав лише про харчі. Один зі стійкових повідомив, що в лісі є черешні. Сотенний дозволив нам перейти на те місце. Справді, росло там кільканадцять черешневих дерев, рясно обліплених великими стиглими ягодами. То була велика радість! Старшини тримали службу, а вояцтво облягло дерева. Плоди були солодкі й мандрували в наші шлунки прямо з кістками.

Підкріпившись, сотня рушила далі й після двогодинного маршу зупинилася в ліску поблизу незнамого нам села. Розвідка пішла роздивитися за харчами. Люди поставилися до нас досить прихильно, говорили мовою, подібною до нашої, хоч було немало незрозумілих нам слів. Їсти дали те, що самі мали. Декотрі дали чорний хліб і сказали, що не будемо його їсти. А нам тільки давай.

Наступного вечора сільський учитель запросив до своєї хати цілий почет сотні. Відбулася дискусія на політичні теми, а

* Авторський спомин, надісланий до редакції в листопаді 2003 р.

²³⁵ Ідеться про сотню “Ударник-2” під командуванням М. Дуди “Громенка” з Перемиського куреня УПА, яка 17 червня 1947 р. перейшла з Закарзоння на територію Чехословаччини.

для нас також практичні, тому що хотіли ми роздобути мапи. Учитель сів на коня й за дві години привіз кільканадцять військових мап, яких у наших не було.

По трьох днях маршу на Захід знову треба було йти до якогось села по харчі. То було десь коло Гуменного. Пішов я і ще двох, однак тим разом щастя ми не мали – зловила нас словацька сторожа. Тримали мене тільки дві доби й передали до Польщі. Не переслуховували, не били, годували й дали хліба на дорогу. Зробили фотографію групі зловлених упістів, при тому збурили волосся на голові – видно, щоб виглядали ми страшніше, ніж насправді було.

Польське військо або УБ приїхало по нас до Гуменного. Закували в ланцюги й заладували на машину та повезли. Їхали ми тою дорогою, що на ній згинув генерал К. Сверчевський. Сиділи так тісно один при одному, що не можна було рухалися. Остерегли, що як котрийсь з нас ворухнеться, то будуть стріляти. Я шепнув нашим, що як будуть нас бити, то скочимо на них та згинемо ми й вони. Однак ми не рухалися, а вони нас не били.

Приїхали до Балигорода. Посадили в підвал. Хотілося їсти й пити, але не давали. Вийти у потребі також не пускали, а тому в куті підвалу вигребли ми в землі яму та вважали її за кльозет.

Сидів зі мною старший від мене Марко Фешанич, одягнений у польський мундир. Я кажу до нього, щоб перебрався, бо за той мундир дістане кару смерті. Послухав і вбрався в цивільний одяг (і дістав доживотку²³⁶).

Так пересиділи добу або дві, а потім повезли нас через Риманів до Сянока. У Риманові, де ми на хвилину затрималися, мешканці хотіли нас закаменувати, однак військо не дозволило. Найбільше розсердив їх один вояк з великою чорною бородою, казав хтось, що це був навіть сотенний. Тут його знали, бо він

²³⁶ Доживотка – довічне ув'язнення.

працював у Риманові за Німеччини в Українському Допомоговому Комітеті.

У Сяноці нас не прийняли – нема місця. То поїхали далі й завезли нас на УБ до Ряшева. У келії сиділо в великій тісноті зі 100 хлопців. Чи хтось лежав, чи сидів, то не можна було обернутися. Між нами був один родом з Павлокоми, якого батько був поляк, але він сам служив в УПА, тому що його батько видав на смерть свою жінку-українку, коли поляки вбивали Павлокому²³⁷. Мав мати псевдонім “Ожел”.

Уночі вкрали мені з-під голови хліб, привезений з Чехословаччини – такий був уже голод. Почався також мордобій. Уночі було чути крики катованих людей, тривали годинами через усю ніч. Доходили з келії над моєю келією – видно, там “переслуховували”. Хлопці верталися без кавалка небитого тіла, самі рани й синці.

Якось перенесли мене на келію з аківцями. Був я вже такий слабкий, що під час ранкового чи вечірнього апелів не вставав, а млів і падав на підлогу. Падав, як стяте дерево, два рази на день: уранці та ввечері, на апелях.

Одного разу викликали мене на слідство. Недалеко стояв смітник, а в шлунку лежав голод, і голод не мав страху, коли я побачив у смітнику обварену кінську голову. Сиділо на ній повно мух, але я скочив до смітника, узяв ту кінську голову й обірвав рештки м'яса біля очей. І був з цього дуже задоволений.

Бачив у Ряшеві священика “Кадила”²³⁸ з сотні “Громенка”. Їздив на ньому один в'язень з наших людей, чи не з Волі-Володзької.

²³⁷ У селі Павлокомі Березівського повіту 3. 03. 1945 р. відділ АК під командуванням Ю. Біса “Вацлава” вбив 366 українців.

²³⁸ “Кадило” – о. Василь Шевчук, нар. 12. 08. 1903 р., адміністратор с. П'яткова-Руська Бірчанського деканату. Від 1944 р. в УПА, де був курінним капеляном Перемиського куреня УПА. З сотнею командира “Громенка” йшов на Захід. Переданий словаками полякам, був засуджений на смертну кару. Присуд виконано 13. 09. 1948 р.

Пізніше перевели нас до в'язниці для скараних на смерть, де щоночі вішали тих скараних. Як їх брали, вони кричали “помстить нашу смерть!”, “слава Україні!”, “героям слава!” Так кінчав своє життя цвіт українського народу.

З Ряшева 31 серпня 1947 року привезли мене до табору в Явожні. Там знову відбувалося слідство, небезпечне через те, що могли приставити до очей свідків, а мали їх з усіх наших земель. Що пережив я в таборі смерті в Явожні, може уявити собі тільки той, хто був там сам. За маленьку провину, за брак привітання стражника, за будь-що посіпаки жорстоко знущалися над невинними. Били, чим хотіли, що знайшли під рукою: пістолетом, карабіном, дошкою, палкою... Один в'язень-капо, що звали його Чорний Ясьо, на прізвище Венгжин – він найбільше знущався над нами. Усім казали скакати “жабки” з піднесеними руками й морили голодом. Голод був найстрашніший, не заспокоювала його юшка, яку звали зупою й наливали ледве-ледве. Годували просто так, щоб душа заскоро не покинула знеможеного тіла. На обід тепла вода з зігнилою капустою та хробаками, часом сушеними яблуками, часом з сушеними буряками. Щоб хоч одна бульба в ній плавала, так ні. На вечерю трішки води й хліба, такого, що з нього, як з глини, можна було ліпити. Уранці – сама кава.

Ставилися до нас як до найлютіших ворогів. Раз у місяць вносили до лазні, а так то ми не милися, бо не було води. Спали на дощаних причах, по дві особи на причі.

І – тортури, тортури, тортури. Яких вони тортур не повидумували! Били кабелями по тілі, дротами по п'ятах, лили воду в ніс, ганяли кругом бараків, казали повзати, вставати-падати, і все – якнайскоріше, а як катам здавалося, що рухаємося заповолі, били дротами й усім, що мали. Я пам'ятаю двох дівчат, які не витримали пекла й пішли на дроти з електричним струмом. Обидві згинули, відразу їх спалило. Багато інших в'язнів також померло від голоду й тортур.

Я сидів там босий, без взуття, бо воно розпалося ще під час рейду по горах у Чехословаччині. Ноги мені поранилися й напухли, не міг я ходити, скакав на одній нозі, бо права була така покалічена.

Часто будили о 1-ій годині ночі, зганяли з тих голих дощок і гнали навколо бараків, як худобу, били гумовими палицями по головах аж гуло. Потім приходили перевіряти, у кого брудні ноги. А ноги в кожного, навіть по таких бігах, мали бути чисті. Як хтось мав брудні, діставав у бараці дошками.

На переслухання викликали ось так: “wieś Siedliska, powiat Brzozów, wychodzić!” Так було зі мною цілий час. Як ішов я на переслухання перший раз, ішов зі мною поляк з Селиськ Владислав Соболяк, арештований за співпрацю з УПА, а насправді він продавав у нас у крамниці. Після укладення договору АК–УПА на Гдичині²³⁹ наші заходили до цієї крамниці купувати сірники, сіль, нафту, батареї до ліхтариків. Того поляка я заміцно не боявся, тому що нас у Селиськах було двох братів однакових на зріст – старший і молодший, – а мешкали ми з поляком в інших кінцях села. Як він тепер запитався, де мій старший брат, я відповів, що я є старший брат, а молодший поїхав на Захід. У слідстві поляк сказав, що було нас удома тільки троє, за брата, замордованого в Березові, взагалі не згадав. Однак “своє” я дістав. Били страшно, а я мав щойно 17 років життя! Соболяка били трішки менше, бо він поляк, але він, маючи 40 років, був від мене сильніший, і не мав за собою такого рейду й голоду, як я. У якийсь момент наказали вийти перед барак і

²³⁹ Гдичиною звався панський двір у Селиськах, однак за спомином Мирона Фіцака з села Гута-Поруби (магнітофонний запис в архіві Богдана Гука) переговори відбулися в домі Михайла Цилюри, останньому в Порубах, що межував з колишнім панським двором Гдичиною у Селиськах. Сам двір під цю пору вже не існував: у грудні 1944 р. підпало його, найімовірніше, місцеве українське підпілля, щоб не став місцем квартирування відділів Війська Польського.

повзати по землі, а два убеки били згори дошками й кричали “masz samostijna Ukraïne”. Ледве вернувсь я на свій 11-й барак, відразу положився на причі, але на нижній, бо наверх не зміг вийти.

З Явожна вивезли мене до тюрми Монтелюпіх, а сталося це 26 вересня 1947 р. Там відбулася моя розправа. 7 жовтня районний військовий суд засудив мене на 5 років тюрми. Вирок був за те, що я українець, бо вони мені нічого не доказали й нічого не довідалися в мене.

Федір ТЕРЕФЕНКО
таборовий номер 317

*нар. 1932 р. у Безміговій-Горішній Лиського повіту,
ув'язнений від 14 травня 1947 р. до 17 січня 1948 р.**

З Явожна на Волинь далеко і дорога брехлива

За що взяли мене до Явожна – не знаю, тому що як польське військо вранці прийшло до нашого села, то не казало, чому арештує, а взяли десь 40 осіб. Я мав тоді 15 років. Перевезли нас до Сянока до в'язниці й тримали два тижні. Перед тим, як перевезти до Явожна, два рази вдень і два рази вночі брали мене на слідство, хоч воно тяжко слідчим давалося: обидва були цілком п'яні й навіть замісно мене не били.

Одного дня стали читати наші прізвища, на двох давали буханець хліба й потягом повезли до Явожна. Я думав, що там буде якась праця, а було тільки биття.

Начальник табору заохочував видавати знайомих ще на початку нашого перебування в таборі.

– Wy tu nie przyszli na dni ani na miesiące, ale na lata, – сказав. – Kto niewinny, wyjdzie na wolność, a jak ktoś coś wie, niech powie kto jest winny, wtedy wypuścimy go na wolność²⁴⁰.

* Магнітофонний запис здійснений Богданом Гуком 24 серпня 2003 р.

²⁴⁰ Ви прийшли сюди не на дні ані на місяці, ви будете тут роками. Хто невинний – вийде на волю, а як хтось щось знає, хай скаже хто винний, тоді вийде на волю.

Відразу кількох охочих до дурної свободи знайшлося, між іншим, з Монастиря Станислав Халявський. Він видав Вовка, який служив в УПА, Шевчика з Лукавиці за те саме, а потім свідчив проти них.

Уставали ми о п'ятій ранку, о шостій апель, о сьомій – сніданок: кава, а радше вода. На обід два місяці давали зварену на воді капусту з черв'яками. Дехто навіть дуже голодний не міг її їсти, бо так міцно смерділа. Увечері хліб на вісьмох і знову “кава”.

А так – слідство й муштра. На кожному кроці треба було по-військовому повідомляти баракового чи зальового про кожен крок. Як хтось не вмів, то гонець його бив. Якось так добрали з-поміж в'язнів тих гінців, що вони нас страшно били. Від Сянока з Вільхівців походив найгірший, ми звали його “Чорний Ясьо”. Він, так само як інші, бив нас за подвійну порцію зупи. Не йшов, а летів нас бити.

Зате слідство мав я дуже легке. Слідчий узяв Терепенків з мого села та Пашової, де Терепенків було найбільше й звідки взагалі всі Терепенки походять. Поручник був добра людина. Зібрав нас і сказав так:

– Dzisiaj jest sobota, a jutro niedziela, macie czas, to sobie dobrze pomyślcie, w poniedziałek macie śpiewać. Ja was przesłucham i wypuszczę²⁴¹.

У понеділок почали брати на слідство. А зі слідчого бараку – Боже! – крик: зв'язали одному руки назад, підвісили на шнурку й били, як колоду! Потім умер.

Узяв мене один поручник.

– Byłeś w banderowcach?! – спитав в мене грізно.

– Nie, – відказав я.

– Jeść do lasu nosiłeś?!

– Nie.

²⁴¹ Сьогодні субота, а завтра неділя, у вас є час добре подумати, щоб у понеділок співати. Я вас переслухаю та й випущу.

– Na zebrania chodziles?!
– Nie²⁴².

Слухав цього шеф табору, і бачив, як за кожною відповіддю я то стаю, то сідаю. Підійшов до нас.

– Byles w banderowcach?

– Nie.

– Widziales, do kogo przychodzili?

– Nie.

– Gospodarke mieliście?

– Tak.

– Coście mieli?

– Kozę.

– Jadles kielbase?

– Nie.

– Wodke piles?

– Nie.

– Uważaj na tego chłopaka, bo widać, że to chłopak z biednej rodziny,²⁴³ – сказав накінець до поручника й забрався геть.

Підписав я протокол. Усе.

Надійшов червень, потім липень – далі гнила капуста з хробаками. Укінці появився “кінський зуб”²⁴⁴, це найкраще нам смакувало, пів літра ввечорі.

Якось у грудні вночі пильнував я біля бараку надворі. Другий в’язень пильнував у бараці. Нарешті він сказав мені зайти в барак погрітися. Аж прибіг бльоковий. Казав тому в’язневі схопити мене за голову, а сам дав шість разів дошкою. І до ранку перетримав надворі на морозі.

²⁴² Був ти бандерівцем?! – Ні. – Носив у ліс їсти?! – Ні. – Брав участь у зборах?! – Ні.

²⁴³ Був ти бандерівцем? – Ні. – Бачив, до кого вони заходили? – Ні. – Було в тебе господарство? – Так. – Що ви мали? – Козу. – Ковбасу їв? – Ні. – Горілку пив? – Ні. – Обережно з цим хлопцем, видно, що він з бідної родини.

²⁴⁴ “Кінський зуб” – сушена кукурудза.

Кожного дня після обіду мусили ми десять разів оббігти навколо бараку.

– Brzuchy powypasali i nie chce im się biegać,²⁴⁵ – сміялися гінці й бльокові, чекаючи на рогах бараків з дошками в руках, аби когось ударити.

Уночі одного разу надійшли наглядачі, щоб й собі перевірити порядок у бараці. Один з них крикнув черговому в'язневі засвітити світло, а інші не давали цього зробити. Вийшло, що в'язень не підпорядкувався наказові – Господи! як вони його збили! Потім, уже по півночі, застали другого чергового. І він не зміг виконати наказу. Поклали драбинку на підлогу, казали йому лягти, а самі скакали по ньому, поламали його, бо то були великі мужчини. Обидва “непослушні” в'язні, Мельник Микола та Мельничок Микола, по двох днях умерли в лікарні. Оба походили з мого села.

Одного разу на кілька днів кинули у табір упівців. Їх гінці не зачіпали, вони ходили в мундирах, без ременів. Чув я розмову двох упівців.

– Служив я в польськiм війську, потім в руській армії, потім в УПА. Певно, заробив я з 15 років тюрми, – сказав один.

У жіночому бараку також була смерть, але жінки більше працювали й, може, легше переносили своє терпіння. Сиділа в таборі й моя сестра, арештована разом зі мною, переслуховувана в Сяноці й везена до табору в одному транспорті. Часом могли ми між собою порозмовляти. Катерина Капанайко з мого села вродила в таборі дочку.

Священики сиділи в першій залі 11-го бараку, мали недоброго зальового. Отець Заяць розповідав, що одного разу наказав їм попускати портки й пхати один одному палець у задницю. Більше було греко-католицьких священиків, але сиділи також православні.

²⁴⁵ Животи понапасали й бігати їм не хочеться.

Сиділи лемки, говорили смішною мовою. Вони дуже гарно між собою трималися. Один казав так:

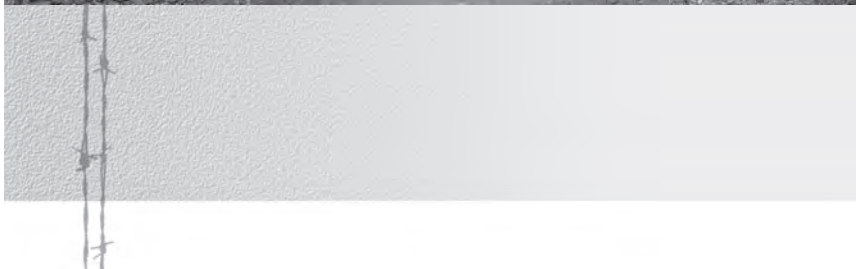
– Мій няньо посадив бандурку на березі й вирósла²⁴⁶.

Найбільше людей походило з Перемиського та Ліського повітів. Сяніцький повіт мав змішане населення. Одного разу слідчі вишикували нас за повітами. Самі хотіли переконатися, звідки мали найбільше в'язнів. Найбільше дав Ліський повіт.

Тяжко було пережити тих кілька місяців від травня до січня. Десь у другій половині ув'язнення у таборі почалися зміни, сторожа вже так не біла, а під кінець там усе обернулося по-іншому, на краще. По наших святах багато людей випустили, і мене з сестрою випустили разом з ними. Перед виходом ще наказали підписати мовчання про табір та тортури. Я не дотримав зобов'язання, розповів найближчим, як поляки відплачували нам за Волинь, хоч з Явожна на Волинь далеко й дорога брехлива.

²⁴⁶ Сміховий ефект виникає з різниці наголосів у місцевому відмінку слова “берег”, яка впливає на значення слів і дає можливість розуміти слово “на березі” як на дереві, замість як на краю поля.

**Зиновія ХОМА (дівоче прізвище Ткачук)
таборовий номер 3452**

*нар. 6 серпня 1930 р. у Варяжі Сокальського повіту,
ув'язнена від 31 серпня 1947 р. до 17 січня 1948 р.**

А я була гарна, висока, з кучерявим волоссям...

У Варяжі, в липні 47-го, поляки створили ґетто, куди звозили всіх українців з навколишніх сіл. А ми мали сусіда-поляка, він приходив до нас по молоко. І тоді прийшов сусід, нікого вдома не було, я налила йому молока до дзбанка, а він мене злапав і хотів поцілувати. Я його відіпхнула й сказала:

– Вуйку, ви що, здуріли?! Я скажу вашій Марійці!

– Чекай, я тобі дам Україну, – відповів “вуйко”.

Такий-то “солодкий” був у мене початок Явожна, тому що сусід пішов до війська й доніс про мої зв'язки з партизанкою. Прийшли військові й забрали мене до ґетта. Трохи я посиділа там під деревом, аж приходять і кажуть, що кличе мене поручник – до арешту. Він містився в колишньому будинку пошти й молочарні, коло костела. Там сиділа жінка з Переходова, що її два сини були в партизанці, один мав псевдонім “Кучерявий”, а другий “Чорний”.

* Магнітофонний запис здійснений Богданом Гуком 17 серпня 2003 р.

Уранці люди з гетта виїхали до Вербкович, а мене залишили в арешті. Прийшов знайомий поліціант, порадив нічого не підписувати на слідстві. І добре, бо слідство зараз почалося. Слідчий був товстий, коло нього сиділа його жінка. Я тільки сіла, а вона до мене:

– Kurwa twoja mać ukraińska!²⁴⁷

А я мала 16 років. Прийшов якийсь інший чоловік, запитався, чи я щось сказала. Слідчий відповів, що поки що нічого, то він порадив:

– Dajcie jej wody się napić²⁴⁸.

Поклали мене на лавці, поставили відро води, груди притисли коліном, відтягнули голову взад за коси й лили воду до носа. Потім били в п'яти і по ногах, і по цілім тілі. То було страшне! А він каже:

– Co, partyzantom dawałaś, a nam się boisz? Podnoś spódnicę!²⁴⁹

І нічого, написав, що була я в партизанці, мала псевдонім “Ластівка”, і сміявся, що буду літати під небом принаймні 20 років. А я до нічого не призналася.

Наступного дня знову слідство, а потім узяли мене й ту жінку з Переходова до військової кухні обирати картоплю. Прийшов якийсь офіцер, наказав мені йти з ним, бо треба поприбирати в нього вдома. Він квартирував біля костела. Однак один жовнір бачив, як він мене туди вів, знав, що може діятися, бо той офіцер зараз зачинив на ключ двері за нами, й не знати, що було б, якби у двері не застукав той жовнір і не сказав, що кличуть мене на слідство. Воно якраз закінчувалося, але я не хотіла підписати протокол, бо так порадив мені поліціант. Щоб зломити опір, слідчий ударив мене пістолетом по пальцях, середульший палець аж зломився. І я підписала.

²⁴⁷ Курва твоя українська мати!

²⁴⁸ Дайте їй напитися води.

²⁴⁹ Що, партизанам ти давала, а нам боїшся? Задирай спідницю!

По трьох днях завезли мене та жінку з Переходова до Грубешева, а звідти після нічлігу до Замостя. У Замості сиділо з 40 людей, у пивниці, а в тій пивниці були такі воші, що коли ми йшли, то вони тріщали під ногами, по стінах ходили, як павуки. Я ніколи б собі не подумала, що може бути стільки вошей! У вошивому товаристві була я 4 дні. На слідство мене не кликали.

Завели нас до вагонів. Завезли до Ряшева. Їхали ми 2 дні, бо вдень стояли, а трохи їхали ночами. Їхала я разом з 42 партизанами. Один був сотник, мав перестрілені легені. Не знаю, як він витримав, бо ми, здорові, не витримували, надворі було з 30 градусів спеки, на станціях старалися хоч трохи зловити повітря через трішки відсунені двері. На одній станції прийшов поручник і сказав: у кого є гроші, той може дати й жінки підуть на базар купити яблук. Ми дві пішли. Як верталися, один жовнір каже:

– Widzisz, takaś młoda, takaś ładna i będziesz siedziała 25 lat...²⁵⁰

Зате другий жовнір заперечив. А я справді була гарна, висока, з кучерявим волоссям.

Приїхали ми вночі до Ряшева, чекало на нас вантажне авто, у якому сідали ми один при одному поміж ногами. Заїхали на тюремне подвір'я, ключник розвів нас по келіях. По дорозі звернув увагу на раненого сотника. Жовнір сказав, що він ранений, але ключник все-таки гатнув сотника ключами по голові.

Рано викликав мене слідчий. Запитав про особисті дані й спитався, за що сиджу. Я відповіла: не за те, що написано, бо в Варяжі писали, що самі хотіли. Він докорив мені, що я підписала, а тоді я показала йому напухлу руку й зламаний палець. – *Woże mój, Woże, ja tam taką córkę...*²⁵¹ – сказав він.

²⁵⁰ Бачиш, ти така молода й гарна, а будеш сидіти 25 років...

²⁵¹ Господи мій, Господи, у мене така ж дочка.

Наступного дня – суд. Сидить трьох у військовому одязі. Питають, що їм скажу, а я кажу: нічого не скажу, а написано – неправда. То чому я підписала? Я мусила. Як то – мусила!? Я показала руку. То неправда, “takie dziecko by bili?”²⁵² Як неправда!? – я підняла сукенку й показала їм синю шкіру на ногах і плечах.

Вони подивилися один на другого, й суду не було.

У Ряшеві була я два тижні. Одного разу поручник узяв мене і ще одну жінку прибирати в нього вдома, і там зустріли ми жінку-німкеню, яка побула в Явожні, а в поручника була за кухарку. Казала, що в цьому таборі цілком добре, бо є майстерні, можна шити, можна ходити на свіжому повітрі.

По двох днях я вже туди їхала, хоч мене могли випустити. І випустили б, але не знали куди, тому що мої батьки поїхали з акцією “Вісла” на захід, а я лишилася в арешті у Варяжі. Адреси їхньої я не мала. Зате знайшла я родину в Явожні, велику родину в’язнів.

Викупали нас усіх, постригли жінкам довгі коси, завели на бараки. Прийшла одна й питається польською мовою, за що сиджу. Я відповіла: ні за що. Наказала лягти на підлогу. Узяла дошку з ліжка й дошкою по мені. Таке “привітання”. На слідство цілий тиждень мене не кликали, але бачила я страшно! О 8-й годині ранку вже йшли “божки”²⁵³. Було їх пару десятків. Мали два слідчі бараки. Там в’язнів били, закладали дрот на пальці й били струмом. Мене не били, бо вже було відомо, що не мають ніяких звинувачувальних матеріалів.

Настав смуток, а мені хотілося співати. Не з радости, а зі смутку і з прагнення молитися. Співали ми молебень до Матері Божої, а потім скакали за нього “жабки”, через які й досі не

²⁵² Таку дитину били б?

²⁵³ У таборовому жаргоні “бозькими” (іронічно: божественними, з поль. boscy) в’язні називали слідчих офіцерів МДБ, які вирішували їхню долю.

можу згинати ніг. Самі відправляли ми Службу Божу, в одній жінки був молитовник.

Записують тих, хто вміє шити. Я вміла. Шила сорочки 7 місяців у одному з бараків, військові мундири, сиві куртки для в'язнів. Як ми добре шили, давали “депозит” – помідори, цукор і що там. Шили ми на три зміни. Випросили ми одного нашого священика до нас, мав помагати замітати, але йшлося про те, щоб полегшити йому життя.

Одного разу мусили ми всі “гусаком” перейти перед вікном, звідки якийсь полонений партизан-зрадник пізнавав, кого знає. Іншого разу викликав мене слідчий та спитався, чи знаю вірші Тараса Шевченка. То написала йому цілу “Наймичку”, “Катерину” та інші вірші. Я знала майже цілий “Кобзар” напам'ять. Раз запитав, чи знаю, де моя родина. Я не знала. Тоді він порадив мені написати до когось знайомого у Варяж, бо, може, там знають уже адресу моїх батьків. Я написала, але відповіді не отримала. Аж потім дістала адресу за посередництвом однієї жінки з Ощева, до якої родина прислала пачку, а та родина жила недалеко моєї родини.

І мама тоді прислала пачку. Я по неї пішла. Стражник витягнув усе з полотняного мішка з написаною на ньому зворотною адресою й віддав без мішка. Аж той слідчий, який знав про це, мусив послати гінця, бо інакше ми б адреси й не знали.

Тоді вже мене давали до звільнення. Призначили спершу на Щецін, а тепер адреса показувала на Ольштин. Так потім сталося. Звільнили мене, Стефку Ткачук з Сулимова, якогось чоловіка. Він був такий слабкий, що стражники по дорозі щоразу його штурхали, думаючи, що вже помер, а він насправді був як труп. У Щеціні були ми три дні. Одні вийшли, бо мали добре призначення до родин, а нас жовнір привіз до Ольштина. В одному будинку містився ПУР, там дістали ми по 300 злотих на дальшу дорогу. Мали нам купити квитки до Бартошиць. Ждали ми 5 днів – ніхто їх не приносить. Я вирішила піти на УБ, хоч мене відраджували, боялися. Пішла. УБ містилося там, де тепер

суд. Поручник здивувався, почувши, і зараз сказав, що квитки невдовзі будуть.

До Бартошиць їхала я вже сама. Заїхала, мала йти до Діброви, а потім ще 7 кілометрів до Труміт. Ідучи, запиталася в одної жінки, як далеко до Труміт.

– А ти, може, від Ткачука? – запиталася та жінка. Узяла мене до свого дому, а наступного дня саньми поїхали ми до Труміт. А в нас удома того самого дня був ворожбит, сказав з карт, що нема вдома якоїсь близької особи і її ще довго не буде. Він вийшов, а ми зараз приїхали.

**Анна ШУМАДА (дівоче прізвище Мастикаш)
таборовий номер 1100**

*нар. 1927 р. у Любицькій Гуті Рава-Руського повіту,
ув'язнена від 7 червня 1947 р. до 10 вересня 1947 р.**

Польський хліб

Мене арештували 5 травня 1947 р. в Гуті. Моя родина виїхала вже на Україну, а другого вивозу, акції “Вісла”, ще не було. Уночі прийшло до нас польське військо. Застукали до дверей, сказали по-нашому “пустіть, бо ми з сотні”, а з сотні прийшли раніше по пошту, сиділи на горищі в хаті під лісом, чекали на зв'язкову. Наші стали сходити вниз, а поляки почали стріляти. Наші поранили одного поляка й втекли до лісу. Поляки стали казитися по селі. Саме тоді мене арештували. І відразу дуже побили.

Перевезли мене до Плазова, кинули до пивниці. Узяли на слідство й так били, що я втратила надію. Вливали воду й нафту до носа й били та били. У пивниці на підлозі лежало багато патикив. Я їх всі поламала – боялася, що ними будуть мене знову бити. Там був також якийсь гак, мабуть, вудили м'ясо, але я думала на ньому повіситися, бо вже не мала сили витримати знущання. Нікого не хотіла видати, а тут так страшно мене б'ють. Однак прийшла господиня того дому й принесла мені польську релігійну газету “Rycerz Niepokalanej”. Я цілий день

* Спомин записаний Богданом Гуком 20 серпня 2003 р.

його читала й трохи успокоїлася. Нічого, крім молитви й плачу, мені не залишилося. Я плакала й молилася, щоб витримати слідство й нікого не видати.

По двох днях перевезли мене до тюрми до Любачева. Я втішилася, що вже не є сама! Там сиділа Марійка Бондар з Горайця, якась Марійка з Лівчі, Катерина Пиріг з Дикова.

Там був такий випадок: як виносила я “кібель”²⁵⁴, ключник ударив мене ключами. Нібито легко, як на його міру. Бачила це Марійка Бондар, яка працювала в кухні й знала всіх відділових, і сказала до нього, чому він мене б’є? Таж вона така збита, що навіть лежати не може на спині, а тільки на животі. То ключник, хоч поляк, був потім такий добрий, що приніс мені ввечорі смальцю без соли, і Марійка мене шмарувала, й не було в мене ропи, а багато побитих мало від ударів під шкірою ропу.

Наприкінці травня й на початку червня почали привозити дівчат, арештованих під час вивозу з Верхрати, з Вербиці. Привезли й Несторака, нашого колишнього пропагандиста. Ми були на шпацері на подвір’ї, як це сталося. Він підбіг до нас, дівчат зі своїх сторін, і просив сказати, що він Гембаровський, а не Несторак²⁵⁵. Я досі ні слова про нього не сказала, а ще не знала, що він потім про мене скаже.

На початку червня відвезли нас до Явожна. То був довгий товаровий поїзд з закритими дверми й вікнами, самі арештантки, чоловіки й жінки, з різних сторін, але всі їхали в одному напрямку – на Явожно. Повітря доходило трохи на станціях, свої фізіологічні потреби заспокоювати треба було в вагоні.

²⁵⁴ “Кібель” – у таборовому жаргоні: відро або інша посудина для екскрементів.

²⁵⁵ У списку К. Мірошевського так і зазначено: Іван Несторак vel Владислав Гембаровський, нар. 25 лютого 1913 р. у Верхраті, римокатолик (? – Б. Г.), призначений до Явожна УБ з Любачева, у таборі перебував від 7 червня 1947 р. до 26 вересня 1947 р.; згодом засуджений у Кракові до 10 років ув’язнення.

Приїхали ми до Шакової, недалеко Явожна. Там польські обивателі почали в нас кидати камінням, парасольками, обзивали бандитами. Конвой, однак, охороняв нас добре, якийсь вояк сказав до них:

– Miejsce jest, proszę dołączyć²⁵⁶.

Тоді ті люди від нас забралися, а ми пішли пішки до Явожна. Як прочитали напис “Centralny Obóz Pracy”, я і не один інший подумали, що все буде гаразд, будемо працювати, та й усе. А тим часом уставили нас у ряди, уже там били, ще перед тим, як прогнали “шпалерою”, де били нас нагаями. Дісталися ми до лазні, раз під гарячу, раз під холодну воду. І перебрали нас у таборові спіднички та блюзки. Погнали на карантин. Він тривав кілька днів, приходив санітар, сипав порошком, а потім – до бараків.

Мій барак мав 14-ий номер. Сиділо в ньому 65 жінок на триповерхових ліжках, по дві на одному. Я спала з Марійкою Бондар. Там було так: як дотримуєшся таборового “порядку”, то не чіплялися, але як прийшли й справили, чи в усіх чисті ноги, то вміли бити, казати скакати “жабки” навколо бараків. На підлозі не могло бути соломинки з сінників. Як знайшлася, то треба було її брати в коц і виносити. А потім карна муштра!

Таборові “правила” наказували дбати за гігієну, але її там не могло бути! На 65 жінок у бараці ми ж не мали одного крана! Воду нам привозили в бочках, ми набирали її в миски, мили себе й свої речі. Раз на тиждень провадили до лазні.

Страшна була “туалета”. До неї провадили нас два рази на день. Це був барак з дощок, накритий дахом, на підлозі дошки з дірами, а під дірами повно, і несамовитий сморід.

Дівчата перестали мати місячну, почали робити крик, що сталося. Урешті на апелі сказали нам не робити паніки, бо

²⁵⁶ Місця вдосталь, ви можете приєднатися.

дістаємо такий порошок, який місячну затримує, а так то ми здорові й нема чого панікувати.

На сніданок діставали ми 250 грамів чорної глини-хліба, але діставали його завжди по обіді, мав вистачити до наступного дня по обіді. Ми, молоді дівчата, не витримували й з'їдали його ще того ж дня. Їли поволі, по крихітці, щоб не позбутися його відразу, але... уранці до хліба, якого вже не мали, діставали саму чорну каву. На обід зупа, у ній чорна сушена капуста, смердяча, сушені буряки. На вечір діставали ми якусь мамалигу.

На ліжку не можна було сидіти, треба було цілий час стояти біля нього або ходити по бараці чи пляці. Ліжка мусили бути застелені. На щастя, можна було говорити, і ми говорили – тихо, але по-нашому.

Сиділа з нами такі пані Саковська²⁵⁷, елегантська жінка, в оксамитовій суконці з квітами. Спала під нами. Мабуть, була акторкою, бо вечорами прекрасно деклямувала Шевченка, часто чули ми “Лічу в неволі дні і ночі”²⁵⁸. Вона якось не подавала себе за українку, але пам'ятаю, що зараз по переході на бараки, як нам сказали, що не будемо дарма їсти польського хліба, вона відповіла:

– *My nie jemy polskiego chleba, a ukraiński*²⁵⁹.

Наглядач відразу записав її прізвище. Її брали кожного вечора перед барак, там стояла з піднятими вгору руками, а відділова Марися, мабуть, полька, знущалася над нею.

²⁵⁷ Ідеться про Ірину Саківську, львів'янку, нар. 10. 03. 1919 р., призначену до Явожна УБ з Перемишля, у таборі перебувала від 7. 06. 1947 р. до 18. 02. 1948 р.

²⁵⁸ Початок вірша Т. Шевченка “Лічу в неволі дні і ночі”, написаного 1850 р. під час заслання в Оренбурзі.

²⁵⁹ Ми не їмо польського хліба, а український.

Наглядали за нами бльокові Марків²⁶⁰ та Паркоць Христина²⁶¹, вони були сестри, українки, походили з Кракова. У Христини залишилося в Кракові двоє дітей. Вона за ними тужила, а на одному бараці були жінки з дітьми, і вона там так часто заглядала... Врешті-решт вона збожеволіла, забрудилася в туалеті ціла-вся, бігала по бараці. По неї прийшли й забрали до лікарні. Пані Марків була для нас дуже добра, як мати, вона пильнувала порядку в нашій залі.

А от що вийшло з Нестораком-Гембаровським. На слідстві зустрівся зі слідчим “Мругайлом”, як ми його звали, бо моргав очима. Він разом з Нестораком був за окупації у Белзі на якомусь курсі. По тій зустрічі Несторак перестав бути Гембаровським... і “сипав” усіх!

По недовгому часі взяли й мене на слідство. Кожного дня приходило у табір з 20 цивілів, приходили елегантсько, з течками, а потім ставали нашими катами. У слідчому бараці стіни були збризані кров'ю! Там знущалися так, що людей приносили назад на коцах. Була така Аня Гишпан, не з мого бараку, її завжди так били, що приносили зі слідства на коці.

Мене на початку не кликали. Я подавала себе полькою. Однак арештували мого сусіда Данила Дідуха, він почав видавати. Я тоді працювала на швальні й попросила бригадирку Еву Смалюх дати мені папірця. Вона боялася, але дала, і я написала йому записку, що я казала на слідстві, щоб він казав так само. Кинула йому у вікно. Не допомогло – він говорив усе, що знав. З ним було так ще вдома: він щось провинився перед

²⁶⁰ У списку К. Мірошевського – під числом 2091 – як Ірина Марек, нар. 21 листопада 1918 р., проживала в Кракові, до Явожна призначена воєводським УБ у Кракові, ув'язнена від 20 травня 1947 р. до 18 червня 1948 р.

²⁶¹ Там же – під числом 2509 – як Христина Пархуць, нар. 11 квітня 1922 р., проживала в Кракові, призначена до Явожна воєводським УБ у Кракові, ув'язнена від 20 жовтня 1947 р., звільнена без зазначення дати.

нашими, ходила за ним боївка “Бориса”²⁶². Не вбили, бо випросила його сестра-зв’язкова. Дістав 100 буків. Мав тоді рацію наш Яремко²⁶³, як сказав: “не дай Боже, щоб арештували нашого Даня, бо він буде “сипати”. Так було, він сказав усе, ходив щоденно й говорив-говорив.

Нарешті взяли й мене. Знали все. Слідчий запитався, чи я полька. Я сказала, що так – дістала в лице, аж зорі мені засвітилися. Передав другому, який мене страшно збив. Бив, бо питав за брата Еміліяна, який був у боївці “Бориса”, мав псевдонім “Конар”. Підключали електричний струм, я втратила притомність. Як прийшла до себе, у волоссі мала повно вапна. Вони мене причесали, помили й випустили йти на барак, як би нічого не сталося.

Як мала можливість спіткатися з Даньком, він сказав, що били мене за брата, хотіли знати його адресу на Україні, бо він утік з родиною на Україну, але я не могла її повісти, бо його взяли б на Сибір. Потім били далі, били такими гулами, закінченими залізними гулями, рвалося тіло на плечах! Не видала я брата, ні однієї з дівчат, а сказала тільки про двох, про яких раніше сказав Дідух.

Він видав усіх з нашого села, а також з сусідніх сіл. Була така дівчина з Борисів²⁶⁴ Юлія Швед, польські документи мала на прізвище Дембїцька, а її брат мав прізвище Павлина. Як приходили брати її на слідство, казали:

– Szwed-Pawlyna-Dembicka na śledztwo!²⁶⁵

Її він видав також. З Кулайців²⁶⁶ походила Наталка Галич, яку називали “Гатала-патала”. Її так і вичитували на слідство.

²⁶² “Борис” – Михайло Погарський, районний провідник СБ V району II Округи ОУН Закарпатського Краю; загинув у 1945 р. у Верхраті в бою з військами НКВД.

²⁶³ Михайло Яремко, командир самооборони села Любичька Гута.

²⁶⁴ Бориси – присілок с. Верхрата Рава-Руського повіту.

²⁶⁵ Швед-Павлина-Дембїцька на допит!

²⁶⁶ Кулайці – присілок с. Верхрата.

З Руди-Журавецької походила Іванка Шумада, її вдома звали чогось “Танкетка”, у таборі так її й називали.

З тими прізвищами і прізвиськами був такий клопіт, що потім зібрали всіх з Томашівського повіту, випровадили перед слідчий барак, і там той Дідух показував, хто як пишеться, а як кличється. Тоді всіх кликали вже на прізвище.

Мені не все приписали, що сказав Дідух, бо я трохи перекидала на його сестру, яку забили в криївці разом з “Дубом”²⁶⁷. Її не було, їй пошкодити я не могла, але вона, мертва, могла допомогти мені, живій. Врешті-решт підписала протокол – мусила підписати. Тоді перестали бити. Зате повезли на Монтелюпіх до Кракова. Їхали зі мною також Даньо і його батько, брат і сестра... Батько ще сказав мені, що стид йому за сина – він сам, хоч старий, не видав нікого.

²⁶⁷ “Дуб” – Дмитро Трухан, старший вістун УПА, зв’язковий Команди Відтинку “Бастіон”, загинув разом зі зв’язковою Дідух в селі Дуби в червні 1947 р. в обляві, зорганізованій зрадником “Вишинським”.

Михайло ЩЕРБИК
таборовий номер 477

*нар. 1925 р. у Горянці Ліського повіту,
ув'язнений від 17 травня 1947 р. до 31 січня 1948 р.**

Вода й вода – раз звали її кавою, раз зупою

Арештували мене в вагоні в Освенцімі. Ще арештували з мого села 6 мужчин і 10 з Рибного. Людей, призначених до табору, мали списаних, однак у моєму вагоні їхав я та другий Михайло Щербик, мій старший за мене стрико, колишній вояк австрійської армії. Вирішили, що візьмуть молодшого, мене.

Слідчий питав-питав, я не знати чому щось сказав про “бандерівську ідею”, він мене ударив. Тоді я почав молитися по-польськи. Прийшов другий і спитався, чи мене б'ють. Я відповів, що так, а тоді давай бити мене обидва. Потім запиталися, чи я українець. Я сказав, що я греко-католик, але вони і так запевнили, що “віддадуть усім в'язням за Волинь”. Хоч і як слідили, то суду я не мав, бо не знайшли в мене ніякої вини. Казали так:

- Dawaleś jeść banderowcom.
- A co miałem robić, jak ich przyszło sto!?
- Nie miałeś siekiery?²⁶⁸

* Магнітофонний запис здійснений Богданом Гуком 22 серпня 2003 р.

²⁶⁸ Ти давав їсти бандерівцям. – А що мав робити, коли їх прийшла сотня!? – Не було в тебе сокири?

Усі слідчі були жиди, прокурор з Кракова також жид.

З нашого села 14 мужчин служило в Червоній Армії, а вернулося тільки 4, решта згинула. То за що я сидів у Явожні? Забрали нашу землю! І ще засадили до Явожна! А я ніколи нікого навіть в лице не вдарив.

По кількох місяцях попала мені в зупу картоплина. Я не з'їв її, а підніс показати друзям, бо то була сенсація! А так, то вода й вода, тільки раз називали її кавою, раз зупою. Як дістав хтось пачку й забагато з'їв – пухнув та вмирав. А як колись залишилося в котлі на дні кілька літрів зупи, в'язні кинулися з ложками, щоб щось дістати, але більше розбризкували, ніж їли. Надійшов Венгрин, як ударив одного залізною палкою в голову, то голову йому розбив, але в'язень і так старався щось дістати з котла. А Венгрин був свій, українець. У німецькій частині табору німець німця не вдарив, але їм так не хотілося їсти, як нам.

Люди вмирили, страшно вмирили. З мого села вмерло трьох. Умирили переважно старші, менш витривалі. Я схуд до 40 кілограмів.

Раз погнали нас у лазню, а один військовий кожного там бив. Казав, що відомшає за рану в боротьбі з УПА.

Одного разу навколо 11-го бараку гнали в'язнів і били дошками так, що аж ті дошки поламали. На ліжках знову було рідше, уже ми не спали, а висіли на двох-трьох дошках. Я корови ніколи так не вдарив, як нас там били.

Якось побачив я, як ішов контроль, і зараз сховався в бараці. А ховатися було заборонено. Прийшли до бараку, знайшли мене, й бараківий почав бити кантом дошки. Десять разів ударив, і я десять разів упав.

Муштру одного разу вела жінка, хотіла, щоб чоловіки повзли по болоті. А я сховався, бо не міг витримати того табору. Навіть за психіку почало мене брати. Зробивсь я якийсь не такий, аж побачив це товариш і вислав до лікаря. Лікар-німець

дав якийсь лік, і я пережив, але так насправді то Бог це дав, а не лікар.

Недобре було тим, що курили. Як десь пішли закурити, а побачив стражник з будки, зараз кричав бльоковим або зальовим дати такому й такому з десять кантів. Часом бралось бити й по двох, один з одного боку, другий з другого. Здавалось, що нас там заб'ють. Вони зробили нам пекло на тім світі! І казали, що будемо там сидіти до кінця життя!

Били й жінок, молодих дівчат! Одна жінка стратила розум і згинула від електрики на дроті.

Сиділи й священники; отець Заєць видавав на одному бараці зупу. Вони навіть відслужували Службу Божу. Годі ми дуже пильнувалися, виставляли пости.

Розмовляли ми між собою по-своєму.

Нарешті звільняють. Привезли нас до Ольштина. Там питають, чи знаю, за що сидів.

– Раніе poguczniku, ja nie wiem za co, – сказав я.

Перевезли нас у Лідзбарк, дали по 300 зл. Пішов я з грішми на ринок і купив хліб на два кілограми ваги. З'їв його на сухо! Узяла мене гарячка, але, на щастя, знайомий дав трішки горілки, й вона мене врятувала.

Переслідували наш народ, сам не знаю, чому той український народ мусив так перетерпіти. Поляки давали зброю малим хлопцям у Львові й казали стріляти – нині вони герої, а ми нічого не варті. Однак прийде такий час, що кожен буде жаліти й скаже: чому він не народився українцем?

Микола ГРИЦИК
таборовий номер 2745

*нар. 1918 р. у Цикові Перемиського повіту,
ув'язнений від 19 липня 1947 р. до 19 лютого 1948 р.**

Сон про волю

1938 р. я прибув до Франції, шукаючи там хліба, бо в санацийній Польщі для нашого народу не було праці. І там застала мене війна. Мобілізували й нас, українців, бо ми були громадянами Польщі. По програній французькій війні я попав у німецький полон і працював у Німеччині до 1945 р. Перед визволенням Червоною Армією ми, українці, підслуховували радіовісті про те, як ідуть події війни, слухали ми також, коли вже Польща була вільна, як поляки передавали по радіо заклики до земляків: “Rodacy! gdzie tylko się znajdujecie poza granicami kraju na tułaczce, jak najszybciej wracajcie do Ojczyzny, bo na was czeka wolna ziemia po obszarnikach. Dajemy ziemię za darmo, ile kto chce! Włagam, wracajcie!”²⁶⁹ І ще більше брехали.

Ми, українці, зійшлися й, поміркувавши над цим, рішили повертатися. Колись поїхали у Францію дещо заробити, хоч який морг поля купити, а тут дають землю даром і ще й хто скільки хоче – можливо, це інший уряд, інші обставини.

* Авторський спомин з 1995 р.

²⁶⁹ Земляки! Де б ви не перебували й скиталися поза межами країни, якнайшвидше вертайтеся на батьківщину, тому що жде на вас вільна земля по багатіях. Даємо землю даром, скільки хто бажає!

Приїхали... а тут зовсім не так, як по радіо казали. Моя ціла родина вивезена на Сибір, я не маю чого показуватися до москалів. Перебув у знайомих кілька днів, та ба, праці в Перемишлі нема. Так я пішов до знайомих до Германович. Незабаром найнявся до державного маєтку за книговода. Тут мені було добре. Але саме тоді почав спостерігати, як якась ворожа сила заповзялася переслідувати наш народ.

Одного разу приїхали представники УБ з Перемишля і під проводом місцевих дурнів почали випитувати про наших людей (котрих іще тоді було багато), і таких, яких хотіли, брали на так званий чорний список. Діялося це все щовечора в моїй конторі. Вони не знали, якої я національності, й мене у той список не записали. Тоді один представник УБ сказав, що лише наші люди не мають права голосувати в близьких виборах і що схочемо, те з тим мотлохом можемо зробити.

І так сталося. Наші люди не були вписані у списки виборців, а потім їх почали виселювати на Захід, масово арештувати й вивозити до табору в Явожні.

Старі люди, які були в 1915 р. на війні, а потім у полоні по різних краях, розказували, що такого ярма ніхто не видав, як зуміли поляки приготувати, головно на нас, бідний народ (якась частина “невигідних” поляків також була арештована). Арешти відбувалися ночами або вранці. Люди були перестрашені. Як тільки зачули машину, то втікали зі своїх хат. Тоді люди не знали, по кого їде вантажна машина.

Дуже рано, коли ще не засвітало, 1 липня 1947 р. заїхало тягарове авто, повискакувало з нього військо, обступило мій дім у Германовичах, де я тільки що оженився, й стало до нього добиватися. Мені й тестеві наказали показати документи. Переглянули. Я тоді мав військову книжку з війни у Франції. Поговорив зі мною капітан дуже прихильно гарненькими словами й казав нам обом зібратися, бо відвезуть нас на міліцію

з'ясувати одну справу. Доки настане день, мали відвезти нас додому. Ми знали – це все брехня.

Завезли нас на УБ за Сяном.²⁷⁰ Ми знали той дім, бо вже не одного туди відвезли й від того часу слід за ним застиг. Ми знали, що й самі тут діждемося такої долі.

Там наказали нам сісти й чекати. Дали сніданок, а було нас звезених коло 20 душ. Дали чорну каву і кусень хліба. Ми не хотіли їсти. Коли прийшла куховарка забрати горнятка, засміялася й сказала:

– Co? nie chcecie jeść? Jeszcze będziecie jeść i palce oblizywać. Myślicie, żeście przyjechali tu na wycieczkę?! Zobaczycie, poczekaјcie do ósmej godziny, przyjdą takie z gumami. Stąd już nikt nie wychodzi. Poszli do obozu, wy bandziory!”²⁷¹

Ми ні словом на це не відізвилися, знали: уже пропали. Восьма година. Прийшов до нас офіцер, мабуть, капітан. Покрутив головою і сказав з диявольською усмішкою:

– O, ładnie was tu jest. Będzie dobra dziś robota.²⁷²

І пішов. За хвилину почали викликати, кожного окремо. Приходив жовнір і вів на другий поверх, по дорозі попихав, примовляючи:

– Zobaczysz, bandziory, pożegnaj się już z tym światem, – і, вже в кабінеті слідчого: – przyprowadziłem bandytę, obywatelu kapitanie.

– Dziękuję, możecie odejść i przyprowadzić następnego.²⁷³

²⁷⁰ Ідеться про будинок Управління Безпеки в Перемишлі-Засянні на вул. Красінського.

²⁷¹ Що? не хочете їсти? Будете їсти, ще й пальці облизувати. Ви думаете, вам тут екскурсія? Побачите, зачекайте до восьмої години, як прийдуть такі з гумами. Звідси ніхто не виходить. Пішли в табір, бандюги!

²⁷² О, немало вас. Сьогодні буде добра робота.

²⁷³ Дивися, бандите, уже тобі прощатися зі світом. Товаришу капітане, я привів бандита. – Дякую, можете вернутися й привести наступного.

Капітан з єхидною посмішкою казав дати великий палець, потім вказівний, замочив у туш і прибав на якомусь документі. Порахував зуби й знаки на тілі, казав зняти ремінь і шнурівки, закликав ключника:

– Zabrać go!²⁷⁴

Ключник загнав мене у підвал, з цілої сили штовхнув у келію, і тільки ключ заскреготів.

У келії привітали мене раніше арештовані люди з мого села. Почали мене розраджувати, що на днях нас випустять, бо ми рільники, а тут жнива не за горами, то за що маємо тут сидіти, якщо ми невинні. За що? За що?

Пересиділи день, другий і не випускають, лише кличуть окремо нагору на переслухання. Хто вернув, нічого не казав, що там було.

Уночі над ранком снилося мені, що якийсь сильний голос до мене говорить: “Ти хочеш вийти на волю? і то так скоро? Ой, не вийдеш ти, мій друже. Вийдеш тоді, як уже впаде багато снігу! А як прийдеш додому, то своїй жінці будеш помагати попихати візок з дитятком”.

Голос зник, а тут кричить зальовий:

– Pobudka! apel!²⁷⁵

Як звичайно щорано й щовечора, у той день узяли мене на переслухання. За столом сидів “тайняк” у цивілю²⁷⁶ і переглядав мої документи, а я тільки дивлюся, хто внизу підписаний. Пізнав одну жінку, я їй нічим не провинився.

– Tu bandziorkie przeklęty! nastaw mordę! – крикнув слідчий та вдарив мене раз і другий в лице. – Tu u softysa pisafes bandziorkom zaświadczenia na dowody osobiste!²⁷⁷

²⁷⁴ Заберіть його!

²⁷⁵ Вставати! на збір!

²⁷⁶ “Тайняк” у цивілю – секретний працівник органів безпеки в неслужбовому одязі.

²⁷⁷ Бандите, підстав лице! Ти в солтиса писав бандюгам посвідки на паспорти!

А то в Германовичах солтис, що ледве вмів підписатися, мене просив помагати в уряді, і приходили різні люди, щоб їм таке чи інше написати. Я тих людей знав лише з вигляду, я ж не був з Германович родом. Солтис мені диктував, а я писав, потім солтис підписував, ставив печатку – от і все. Тепер це перекрутили так, нібито я писав для партизанів. На переслуханні я тому заперечив, казав, що я нетутешній, людей не знаю.

Тоді “тайняк” з криком:

– Wojtek! masz go!²⁷⁸

Войтек-кат казав мені лягти на табуретку й почав бити гумою. Я зомлів. Пробудився тоді, як мене обілляв водою. Мокрого, скривавленого загнав до тої самої келії. Там про хід слідства я нікому не сказав, як і мені ніхто не розповідав про своє.

У той день ми всі дістали посилки. Я їсти не міг, бо мав зрушену нижню щелепу.

Котрогось дня відвезли нас на вул. Чарнецького до в'язниці. Там очікували дальшої долі. Земля в Польщі виявилася для мене гіркою. Пожальів, що повірив пропаганді й покинув Францію.

Одного дня відвідував в'язнів сам начальник у справах в'язнів. Прийшов і на нашу келію, де нас було 38 осіб. З ним був начальник в'язниці й інші високі урядовці, разом прийшло 8 осіб. Запитував сам начальник, як нам тут живеться, чи не замало харчів, чи виходимо на шпацер, яка чистота та про всяке інше. Говорив дуже приязно, з усмішкою. Один старший чоловік, рільник, солтис якогось села, від імени всіх так почав говорити:

– Obywatelu naczelniku, ja i my wszyscy, co tu siedzimy, jesteśmy rolnicy wkoło Przemyśla. Jednego nie rozumiemy: za co nas to osadzili? A my w domu zostawili gospodarstwa, i tylko same

²⁷⁸ Войтеку! бери його!

kobiety w domu. W tej chwili szczyt żniw, a my siedzimy tu beczynnie. Prosimy naszą sprawę rozpatrzyć.²⁷⁹

Не дав йому начальник далі говорити, відповів коротко:

– Wy sami wiecie, za co tu jesteście. Nie będę rozpatrywać waszych skarg. Co do żniw, to my się o to nie martwimy, zboże na chleb da nam baćko Stalin.²⁸⁰

Уже ніхто не хотів брати слова. Невдовзі ми самі довідалися про наші “гріхи”.

Однієї п’ятниці чекаємо посилок (були тільки в п’ятниці), але крізь двері чуємо якийсь рух, скорі кроки у коридорі й притишену розмову. Так, уже знаємо, про що тут іде мова: будуть нас вивозити до Явожна (ми вже з попередніх арештів знали про Явожно). У сам полудень залю відкрили й ключник закричав:

– Wszyscy wychodzić, i to szybko!²⁸¹

Хтось з натовпу запитав:

– Czy idziemy do domu?

– Так, idziecie do domu,²⁸² – з насмішкою відповів ключник.

Усіх вигнали на площу для шпацерування. Нічого ніхто не говорив. Обставили нас військом. Брама відкрилася і казали виходити на вулицю. На вулиці, по двох сторонах, багато війська.

– Biegiem jeden za drugim w kierunku torów kolejowych!²⁸³ – крикнули.

²⁷⁹ Громадянине начальнику, я і всі, які тут сидять – хлібороби з околиці Перемишля. Ми залишили господарства й самих жінок на них. Тепер час жнивувати, а ми тут сидимо без діла. Розгляньте наше прохання.

²⁸⁰ Ви самі знаєте, за що тут сидите. Не буду розглядати ваших скарг. А щодо жнив, то ми не журимося, зерно на хліб дасть нам батько Сталін.

²⁸¹ Усі виходити, і щоб скоро!

²⁸² Ідемо додому? – Так, ідете додому.

²⁸³ Один за другим бігом у напрямку залізничних рейок!

До в'язниці – коло 150 метрів. При вулиці стояла висока кам'яниця, частинно розбита у війну. По вікнах і по дірах у мурах показалися наші жінки, матері та інші, що нині принесли нам пачки. Вони кричали:

– Wy mordercy! komuniści! ubeki! co chcecie od naszych mężów?! co chcecie od naszych dzieci?!²⁸⁴

Коли ми були вже на території залізниці, з тих мурів посипалося каміння, так що “вождь УБ” утік. Тільки до нас ще сказав жорстоко:

– Za wami pójdzie opinia o was.²⁸⁵

Ще хвилину було чути, як матері й жінки кричали “прощай, Василю!”, “ми здорові!” й інші подібні прощання.

А нас, як переляканих вовком ягнят, позамикали в худоб'ячі вагони. Паротяг засвистав так страшно, що кожен зляканий аж поблід, і так собі один до одного сказали: “Нехай ся діє воля Бога”.

Поїзд звільна покотився на захід. Прощай, рідна земле! Прощай, наш князівський Перемишлю! Нема надії тебе більше побачити! Але тут відзивався хтось зі старших мужів і скартав нас, що ми впали духом і не віримо в Божу опіку:

– Ми вже не одно і не один хрест переходили й перейшли, і Бог нам дав, що все минуло. І то минеться. Не вільно падати в розпуку.

Можна було домислитися, що то був голос священика.

Поїзд набрав швидкості. Задержався лише в місті Ярославі. Тут долучили, також під стражею, нових в'язнів, коло 50 осіб. Ми світу не бачили, жадного вікна, кілька шпар на цілий вагон. По дорозі ми питалися на станціях у кондукторів, куди їдемо, але вони не хотіли з нами говорити. Лише один сказав

²⁸⁴ Вбивці! комуністи! убеки! що хочете в наших чоловіків?! що хочете в наших дітей?!

²⁸⁵ Услід за вами піде опінія про вас.

обережно, обернений до нас спиною, що, мабуть, до табору до Явожна, й не знати, чи хтось з нас вийде звідти живим. Не сказав нам більше, бо його могли, як заявив, зачинити у вагон разом з нами. Ми вже нічого не говорили й нічого не ворожили – нехай діється воля Божа.

Під вечір, ще було сонце високо, як поїзд затуркотів на станцію Щакова. Тут з великим виляском почали відкриватися двері вагонів. На пероні стояла велика сила війська.

– *Ręce do góry i naprzód marsz!*²⁸⁶ – закомандували, як ми вийшли на перон.

По дорозі люди питали:

– *Co to za ludzie?*²⁸⁷

Відповідь була коротка:

– *To bandziory.*²⁸⁸

Було нас, приблизно, тисяча. Пішки йшли ми кілометрів п'ять. Прибули під високу залізну браму, небавом вона відкрилася, а потім зачинилася за нами. Ох, Боже ти наш, під Твою опіку віддаємося. Нехай ся діє воля Божа. Кожен молився, як хто вмів.

Гнали нас від головної брами до урядових будівель. Перед будинками столи, коло 10 штук. Сиділи за ними молоді дівчата. По лівому боці мали букву “W”. Це означало: в'язень. Наше сонце заходило за гору. Здавалося, що вже більше нам не засвітить. Ті дівчата були німкені, але говорили й писали польськи. Тут кожен мусив заповнити одну анкету – що питали, треба було відповідати. Було питання, між іншими, які хто знає чужі мови. Я сказав, що добре володію німецькою, французькою – гірше. Тоді секретарка тут ніби писала, а до мене по-німецьки мовила:

– Терпи, буде гірко пережити, тут жити страшно, але не вільно тобі заломлюватися психічно, як хтось заломиться, той

²⁸⁶ Руки вгору! уперед!

²⁸⁷ Що за люди?

²⁸⁸ Це бандюги.

тут вже зостане назавсідни, а хто буде собі байдужий, той переживе.

Не було як більше говорити у присутності військових стражів, а один навіть спитав, чому ми так довго говорили по-німецьки. Дівчина сказала, що мене екзаменувала, чи дійсно знаю німецьку мову.

Уже почало темніти, коли всі закінчили свої обов'язки. Поставили нас у ряди по 5 до лазні. Лазня була як лазня, але в ній діялися страшні речі. Насамперед постригли нас догола. У наступній кімнаті було кільканадцять сильних мужчин з нагайками. Кожного клали на лаву й били, де попало. Мені вдалося втекти, але один задержав мене за рукав. Я сильно шарпнув, і рукав зостався йому в руках, а я втік і змішався з тими, що виходили вже побиті.

Тепер наравду лазня. Коли вже всі були голі, пустили зимну воду з пожежного шлянгу. Дуже сильний удар води! Усі втікали досередини, мов оті ягнята перед вовком досередини отари. Така купіль тривала коло півгодини й більше. Але забави для посіпак було мало – пустили гарячу воду! Було зимно, що зуб на зуб не попадав, а тепер знову гаряче. І знову треба було втікати перед тою водою. Годі прийшло кількох з нагайками і почали нагаями заганяти під воду. Кричали всі в'язні. Один, що Бога не бояться, другі проклинали, інші казали себе добити. Одне слово – пекло.

Почали вбиратися. Тіла з набитими від нагайок і опіків пухирями. Ой, горе наше, горе! Боже наш, Боже, чи Тебе нема? Інші голоси проклинали себе й матір свою, що народилися, інші проклинали того, хто нас, українців, зробив такими нещасними.

Я ніколи не знав, що страх є таке нещастя. Потім той страх трохи ослаб, люди призвичаїлися до биття і навіть до забиття. Уже як хто забитий або зомлілий, то не було такого враження, як початком. Бо і як же інакше можна це розуміти? Вийшов в'язень з бараку, ішов до кльозету, наліз на якогось гінця і вже

дістав; ішов по зупу, щось там комусь не сподобалося, також дістав кілька гум. От як світ довго існує, такого ще ніхто не видав. Шкода, що такі християни-католики, а того не знають, що Бог сказав: Хто є подібний до чоловіка – без огляду на те, чи то білий, чи чорний або червоний – усі мають мати рівні права. Німець сказав: Deutschland, Deutschland über alles, що означає: Німеччина, Німеччина понад усе. І що сталося? Кожен знає. А так мудро й тверезо подумати: що то дало? Ненависть і ворожнечу! Хто цю війну виграв?

У таборі панував тиф. У котрій залі був тиф, та була ізольована. У такій залі було добре, бо ніхто там уже не заглядав, був спокій і вже без биття.

Хочу трохи написати за голод, моє нещастя й горе велике. Хліба на початку давали 1 кілограм на 8 чоловіків, потім на 6, а коли суд довідався про варварський порядок у Явожні, то дали 1 кілограм на 4 чоловіків. І так уже було до кінця.

Однієї неділі пополудні бачили ми, як кількох в'язнів обламувало листя на буряках. Видно, мали годувати кроликів, але тут вийшло що інше: не кроликам, а нам зварили зупу з дрібно посічених листків. Кожен дістав лише пів літра, але яка та зупа була нам смачна! По такій вечері ми жартувати, що як приїдемо додому, то скажемо жінкам варити таку зупу.

З такого голоду й бруду без води, бо вода йшла заіржавілими рурами смердюча та червона (хто напився, то збиралося блювання), кинулися воші та блохи. Зальові знали про велику пошесть вошей і бліх у таборі, але ніхто тим не зайнявся. Однієї неділі святої замість маршу, муштри чи “жабок” наказали:

– *Wszyscy siadać i bić wszy, kto zwinny, niech łapie pchły!*²⁸⁹

Кожний знімав свій брудний та подертий одяг, бив немилосердно, що знайшов. Для орієнтації я сам числив, скільки їх буде: начислив 285 штук великих і малих. Затягнув на себе

²⁸⁹ Усі сідають та б'ють вошей, а хто меткий, хай ловить бліх!

одяг, але все ж таки скоро щось полізло й почало кусатися. Видно, безперестанку з ячок вилягалися молоді.

У той же час кинулася сверблячка. Тоді вже ніхто не мовчав, скаржилися до лікаря. Лікар був нервовий, десь від Балигорода або Ясла. Кожний, хто мав недугу, мусив шмаруватися смердючою жовтою рідиною. За тиждень брали до лазні. Курація помогла. Ніхто справою б не займався, коли б таборова команда не боялася заразитися або щоб не перейшло на місто.

Згадав я за таборового лікаря. Був це також в'язень, чоловік нервовий, кожного вмів збештати. Найбільше було за те, що нещасні в'язні що знайшли, то їли, а з того бралися всякі хвороби: бігунка, червінка, тиф (він був тільки на однім бльоці, не можу собі пригадати котрім). По вечерях лікар ходив по залях і учив, як уберегтися від заразливої хвороби.

Був і старший фельдшер Петрик Михайло з Аксманич Перемиського повіту. Я сам маю велику вдячність для нього, бо він мене перетримував на залі хворих більше як місяць. З тої нужди, а головно зі страху, причепилася до мене падачка (епілепсія), на щастя, не сильна. Михайло призначив мені провідника, який би мене водив, а був то Нагач Юрко з Лядської Волі на Ярославщині.

У таборі весь час був гострий режим. Не вільно було на залі сидіти. Тому постановили ми: один стоїть на порозі й пильнує, щоб не появився бльоковий або зальовий, або ще інша зараза. Як ішов хтось непрошений, наш сторож давав знак, а тоді хто був, усі зіскакували з ліжок на землю. Але що нас було 500 чоловік, то зчинявся великий шум, так що той, хто йшов, зразу знав, що сталося. Не треба вже казати, що діялося далі. Нас виганяли надвір і ганяли навколо бараку так довго, як їм заманулося.

Увесь час гонили людей до праці. Були серед нас фахівці: шевці, пекарі, кравці, дахарі, мулярі. Ті останні мали багато

праці, бо мусили побудувати навколо табору високий мур. Цеглу привозили автами десь з-поза брами, там щось розбирали. Інші цеглу чистили і носили мулярам. І так поставили кількасот метрів муру. Крім муру, були засіки з дроту. До того, що якусь віддаль стояла вежа, де вартував день і ніч жовнір. Казали, що дріт електрифікований.

Кожен мусив працювати, а хто не мав фаху, того брали до копальні піску. Були там спеціальні ноші й по двох носили пісок з одного місця на друге. Треба було набирати повні ноші, а як бракувало, то дістав гумою. Пополудні прийшла інша зміна, і знову той пісок, що наносили до полудня, носила назад на те саме місце. І так було щодня: одну купку піску перекидали кільканадцять разів. Тут найгірше знущалися над нашими священиками. Також їм треба було носити той проклятий пісок без жодної потреби.

Буду закінчувати свою розповідь про наше горе в землі польській в провінції шлезькій, хоч ще мав би багато й багато що розказати, але не знаю, чи хто захоче цьому повірити, як людина людині спричинила таке страшне горе.

Я ще поминув з Германович Школу Володимира, який отримав від наших “побратимів” 25 літ тяжкої в’язниці. За що? За те, що прийшли до нас незнані люди і забрали в нього бика. Прошу добре подумати! 25 літ за свою шкоду!

Треба би ще згадати війта з Балигорода, якому посіпаки польські так посікли сідниці, що бідолаха вже не сів ані не ліг до відпочинку. За що? Бо то часи настали такі, що чоловік чоловікові став вовком. Що діється на цій юдолі плачу? Так, плачу, тільки плачу! Чи цю юдоль плачу²⁹⁰ дав Бог? Ні, мої приятелі, її створила сама людина під проводом сатани.

У тому таборі були й жінки та дівчата молоді, багатьом 15 років – і чим вони завинили? Тій дитині тільки жити, а то

²⁹⁰ Юдоль плачу – *padół płaczu*.

замкнули її за залізною брамою, за муром високим і дротом колючим! Що дитя завинило? За що воно скаче “жабки”? От було горе! Не тільки в Явожні, але на кожному місці був переслідуваний наш бідний народ український.

Уже досить того зла, уже нерви не хочуть його витримувати. Рознеслися чутки, що будуть звільняти всіх, хто є в таборі. Так і сталося. Проголосили, щоб в'язні з добрим і гарним письмом зголосилися до коменданта табору писати звільнення. Кликали в'язнів, випитували про останнє місце проживання, кого має в тім місці та ще про інші справи. Фотограф робив знімки. Кликали кожного окремо й казали, що не вільно буде ніколи виявляти ані нічого говорити, як було в таборі, що бачив, що чув і т. д. Життя в таборі поправилося, переслідування пригасло, їжі так само бракувало, але була ліпша.

Почалися звільнення. Приблизно 20–30 осіб щотижня, у вівторок. Мене у другім або третім тижні викликали також, але потім відсунули.

Чи пам'ятаєш, читачу, який я мав сон на УБ в Перемишлі? Сказано мені: тоді вийдеш, як впаде великий сніг. Тому сну я не дуже вірив, але тепер усе сповняється. Тут, у Явожні, долина, тепло цілу зиму, що впаде малий сніг, то до вечора вже нема. Тої зими ще не впав великий сніг, і тому моя воля ще не прийшла. З мене мої друзі почали глузувати, що я, мабуть, маю недобре в голові (того можна було сподіватися), бо все говорю про сніг. Нема великого снігу, то моєї волі також нема. Почала хором насміхатися ціла заля. Так то тривало довший час. І так з дня на день дождався я волі. Для мене її не було, бо не впав сніг, що був мені сниться в Перемишлі.

Аж тут одного ранку, 19 лютого 1948 р., будимося, а надворі повно снігу. Мені це сказало: оце твоя воля (бо сталося у вівторок), коли викликали й видавали паспорти. Майже ціла заля сміялася – де Рим, а де Крим, що має сніг до свободи?!

Має, має, побачите! Ще не перестали гомоніти й насміхатися, а тут кличе на площі табору:

– Kozioryński Andrzej! Hrycyk Mikołaj!²⁹¹

Ви всі з мене сміялися, а тепер я з вами правдиво попрощаюсь, бо нині вже напевно поїду додому. Всі товариші недолі один на другого подивилися й сказали, що дійсно, його сон був посланий від Бога.

Узяв, що мав, прийшов до бюро. Тут уже мене чекали з Червоного Хреста²⁹². Чи маєш у що одягнутися, бо надворі нині зимно? Дали мені якісь черевики, якусь стару куртку, а другий урядник дав щось їсти на дорогу. Було хліба доволі, кусень сала і ковбаси. Інший урядник видав мені посвідку про звільнення і квиток до Перемишля, а до Германович, каже, як не буде ніякого поїзда, то візьмеш той купон і даси замість заплати.

Приїхали тяжкі машини. Червоний Хрест нам помагав заладуватися, і рушили ми до станції Щакова. Подякували людям з Червоного Хреста за опіку й поїхали до Ряшева, але далі під ескортом. У Ряшеві на УБ ще відбулася з кожним мала бесіда. Мали ми їхати до Перемишля наступним поїздом. Від УБ до станції досить далеко, а серед нас були люди старші і дуже слабі, не могли іти. Був старець з жінкою, з Дарович, Скварко Михайло, що зіставили трое дітей малих і Бог знає, чи ці їхні діти ще живі. Я сам ледве міг іти, а тут треба було ще нести товариша недолі. По дорозі люди нас затримували й питали:

– Co za ludzie? skąd wy idziecie i dokąd, takie wynędzniałe!²⁹³

²⁹¹ Андрій Козьоринський! Микола Грицик!

²⁹² Червоний Хрест – міжнародня благодійна суспільна організація, створена в половині XIX ст. швейцарцем Г. Дюнантом з метою помагати пораненим під час війни воякам.

²⁹³ Що ви за люди? звідки й куди йдете, такі нужденні?!

Цілу дорогу на станцію так люди питали. Ми тільки трохи відзивалися, бо було заборонено нам говорити. Коли сіли на поїзд, так собі розмовляємо, між іншим про мій сон. Вийдеш, коли впаде перший добрий сніг, а коли прийдеш додому, то будеш помагати своїй жінці візок з дитиною попихати. Козьоринський каже, та ж то не брехня: якщо так усе точно сповнилося, то й то останнє буде правдою, напевно жде на тата син. На його слова мені сльози залили очі, аби тільки Бог сина дав.

Доїжджаємо до Перемишля. Тут уже цілком темно, а надворі великий сніг і мороз. Де ж ми подінемося? Начальник станції каже нам іти до якогось готелю, але до якого, де той готель? Краще підемо пішки. Помалу йдемо. Скварко зістав у місті. Добилися до Германович. Козьоринський пішов далі, ще де-не-де блимали маленькі світла.

У моєї хаті ще не спали. Думаю собі, мабуть, син на тата чекає. Крізь вікно подивився – була лише теща й сусід. Жінка лежала ще не роздягнена впоперек ліжка. Я ввійшов до хати. Зчинився великий крик і плач з великої радості. Теща питає за тата, кажу, що тато ще зістав. Я майже заслаб, сів тяжко на лавку, казав подати води. З жалю почав голосити: ой, за що я був у таких муках, хто був їх причиною?

Тоді сусід підняв мене на ноги й сказав:

– Тихо, тихо, бо стіни мають вуха, бо тії ще живуть, котрі нас переслідують. Ти, можливо, мав ще краще, ніж ми тут мали. Нас гонять до різних праць...

Пішов Іван додому, жінка подала трохи їсти, а потім почала про свою нужду розказувати. Горе велике перебули, коня й корову продали на адвокатів, які нічого не зробили.

– Але проминуло все це, добре, що хоч ти вдома, а завтра неділя і підемо обоє на хрестини до вуйни, бо має сина, а я прошена за куму.

От так мій сон сповнився.

Мій дорогий народє: не дай Боже ще коли-небудь таких часів тобі діждатися. Є надія на Бога, що все минеться, а наші вороги, що так страшно над нами знущалися, ще за свої гріхи відпокутують. А ми ще будемо жити кращим життям, бо Іван Франко сказав: ще і в наше віконце засяє ясне сонце!

**Іванна МАГОЛА (дівоче прізвище Лібович)
таборовий номер 3209**

*нар. 1931 р. у Перемишлі,
ув'язнена від 28 липня 1947 р. до 19 лютого 1948 р.**

Там не було Бога

Я вернулася пополудні зі школи й вдома застала незнайомих мені панів, які зчинили в нас немалий гармидер. Один перевертав у шафі мій скромний одяг, витягнув пістолет.

– Macie broń, – сказав, а потім крикнув: – Broń! broń! banderowcy!

– Chodź, pokaż, gdzie banderowcy się kryją, na pewno tu przychodzą!²⁹⁴ – крикнув до мене другий.

Завели мене за нашу хату, яка стояла під лісом. За сусідською хатою – лан нашої пшениці. Убивці щось кілька разів крикнули, а з пшениці вискочило й втекло кількох мужчин.

– O, proszę, banderowcy, banderowcy w waszym zbożu,²⁹⁵ – переможно подивилися на мене убівці.

Вони ще вернулися додому, стріляли в нашу єдину курку, останніми словами обзивали мою стару маму. Привели нас на

* Магнітофонний запис здійснений А. Вархолем 1990 р. для передачі на Польському радіо; до друку переданий з фондів Українського Архіву в Варшаві.

²⁹⁴ У вас є зброя. Зброя! Зброя! бандерівці! – Ходи, покажи, де ховаються бандерівці, напевно сюди приходять.

²⁹⁵ От, бачите, бандерівці, бандерівці у вашому збіжжі.

Красінського, де містилося УБ. Переслухання. Я майже нічого не могла сказати, тому що вони кричали: до вас приходять бандерівці, даєте їм їсти, співпрацюєте. Я не знала, що в нас удома зробили “котел”: ловили кожного, хто приходив. Їх арештували, навіть двох польок. А сусіди приходили питатися, що зі мною сталося. На УБ прибігла за мною моя сестра, якій не могли ані нічого пояснити, ані в чомусь звинуватити.

Увечорі на “безпеці” зробився шум. Почула я з убівських криків, що зловили й привезли одного упівця. Упівцем виявився ... наш бідний сусід-поляк, який прийшов до нас додому спитатися про мене. Як побачив удома убівців, не витримав нервами й кинувся втікати вікном. Пустили за ним кілька серій і вбили. Тепер він нічого не міг сказати й напевно вже був “бандерівцем”. По недовгому часі зорієнтувалися, що в “котел” ніщо не попадається, і вибралися з нашої хати геть.

Завели мене в підвал. Там уже якийсь час перебувала старша жінка, вона нами опікувалася, тому що молоді дівчата-українки, яких наарештували багато, між іншим і мою сестру, верталися зі слідства такі побиті, що не знали, що говорили як до мене, так на слідстві, а як щось підписували – не знали що.

Десь по двох тижнях вивезли мене в Ряшів. Сестру вивезли також, але окремо. На стінах моєї келії видно було якісь страшні ланцюги й сліди крові. Навіть ключник змилосердився на нами, приходив, сідав біля мене й питався, за що я сиджу. Підтримував мене, кажучи, що напевно мене випустять, тільки з сестрою може бути гірше. Разом зі мною сиділа жінка з АК, колишній в'язень німецького концентраційного табору (уночі страшенно кашляла). Вікно без шиб, на мені сама спідниця, на ній також, аж ключник уночі прийшов і приніс паперу, щоб її накрити. З-за дверей чути було страшний виск шурів у якомусь каналі, а також людей, яких до них кидали. Чула я, як тягнули за волосся одного старого лемка, як він кричав, а ключники сміялися, що зроблять йому гарну зачіску.

Відбулася низка нічних переслухань. Саме ті переслухання були мені найстрашніші. Били й ломили пальці в дверях. Аж одного разу побачили в мене на руках якісь плями, яких і я не знала. Спиталися, звідки це в мене, я відповіла, що не знаю, але дуже мене свербить. Перелякалися, що це свербіж або якась тифна хвороба, чи що, й казали відразу віднести мене на келію. Ключник відвів мене, але на іншу келію. З-за дверей чула я страшний допит:

– Mów! mów! mów! będziesz mówić!²⁹⁶

Якраз тоді ключник зорієнтувався, що завів мене не в мою келію, вивів на коридор, а з-за дверей слідчий наказував вкладати тій людині пальці між двері.

Увесь час одно й те саме: з ким мала ти контакти? хто приходив? кого знаєш? прізвища! псевдоніми! І били. Рятувала мене моя скромна сукенка, слабенька така, що як тільки слідчий хотів мене шарпнути, зараз розривалася. Однак від ударів гумою не захищала. Бив мене, стелив собі коц на підлогу й спав на ньому, а мені казав цілі ночі сидіти на стільці й чекати аж виспитья й буде мати силу для нового переслухання. Бив він та інші так, що я думала: за хвилину моя тонка шкіра трісне й висиплються на підлогу мої кістки.

Про сестру видумали, що була в лісі: мала ногу проколоту колючкою глоду, а для них мала ногу ранену від кулі. Били її за те, що не признається.

І повезли мене та інших у Явожно. По дорозі люди кидали за нами камінням і кричали найгірші слова.

– Tu już was nikt nie usłyszy, tu nie ma Boga,²⁹⁷ – сказали вояки, що нас ескортували, як ми дійшли під браму.

Пішли ми під лазню, мали роздягнутися, але роздягатися було соромно, тому що недалеко зібралася групка чоловіків і

²⁹⁶ Говори! говори! говори! будеш говорити!

²⁹⁷ Тут уже ніхто вас не почує, тут нема Бога.

жінок, дивилися на нас. Однак наглядка сказала, що якраз на те вони й прийшли, щоб бачити нас оголеними. Гаряча вода – холодна вода, гаряча – холодна. І на бараки. Темно, сінники з потертою соломою. Як у першу ніч лягла, думала, що то солома коле мене мільйонами колючок, а то не солома, то кусали воші. Їх не можна було вибити нічим і ніяк. Пам'ятаю, що перед візитом когось важливого одного разу дали нам простирадла й коци.

Найстрашніший був низький блондин: з'являвся й називав прізвиська людей до слідства. Про що будуть питати? Що я вже сказала, а чого ні? За що можуть зачепитися? Що сказали інші? Люди вили від болю, а кризь виття продирався глухий стогін від копняків у живіт.

– Chcesz skończyć tak samo? Chcesz iść do piachu²⁹⁸? – питався слідчий.

Я опускала голову вниз і мовчала. У Явожні треба було мовчати, ніде не дивитися, бо слідкували навіть за поглядом. І часто бувало так, що перед спущеними очима виростав буханець свіжого хліба. Здавалося, що можу з нього врізати стільки, скільки хочу, але напевно більше, ніж чвертку, бо чвертку отримували ми в таборі. Не хліба, а чогось чорного й мокрого. Я ділила свій хліб поміж себе та сестру, яка не витримувала голоду. Вона з'їдала вечірню порцію (по суті, добову) й просила в мене дати їй ще:

– Дай, дай хліба.

– А що будеш їсти завтра від ранку до вечора? – питала я в неї і лагідно, і суворо. – Витримай, витримай, сестро.

Ще гірше було чоловікам. Вони отримували таку саму порцію хліба, як і ми, а замалу навіть нам, жінкам. І не раз бачила я, що жінки чи сестри, чи діти різними способами передавали батькам, братам, чоловікам через дріт святий хліб.

²⁹⁸ Хочеш скінчити так само? Хочеш їти в пісок?

Страшно було дивитися на чоловіків, коли були одягнені, але ще страшніше було, як казали їм до пояса роздягнутися й стояти на струнко та дивитися в сонце. Їхні кості – саме наперед кості, а потім шкіра – біліли смугами крізь тонку шкіру. Ці трупи просилися дати їх працювати в копальню, тому що німецькі в'язні там працювали й отримували більше зупи й більше хліба. З німцями поляки взагалі поводитися краще, ніж з нами, хоч це був їхній окупант і зробив їм кривду правдиву, а не видуману, яку нібито зробили полякам ми, українці. Німці ходили чисто одягнені, мали добрий харч, ні сліду падіння духом, пополудні грали на акордеоні. Часто, ми це відчували, грали навмисне для нас. Хотіли нас розвеселити, але нам хотілося плакати, а не співати.

Слідства тривали.

– Więźniarka Janina Libowycz melduje się na rozkaz²⁹⁹, – казала я кожного разу.

Слідчий сидів, немов кат. Кричав признаватися, просив признаватися, обіцяв золоту гору – свободу. І нарешті бив. Переставав, відсилав у барак, попереджуючи, що за пів години вернуся на старе місце. Добре знав, що для мене значить ці пів години – час, призначений на душевну капітуляцію. Я верталася зі страшним шумом у голові. У слідчій кімнаті чекали, обв'язували голову шматом й казали лягати. Підготовлялися довго, аби дати час на зречення. І нарешті перший удар важкою гумовою палкою з металом усередині! Жахливий! Мозок хотів вибухнути, але по кількох наступних ударах тупів і непритомнів. А слідчі казали, що слабо б'ють, бо я молода...

Була з нами дівчина на ім'я Катерина, дуже гарна. На слідствах довели її до стану божевілля, ходила за слідчими, дрочилася, усміхалася дивно, їла навіть голови оселедців. Любила мене, приходила, обнімала за шию й казала:

– Я хочу додому, я хочу додому, коли мене випустять?

²⁹⁹ В'язень Лібович готова до наказу.

Вона ходила, блукала, слідчі обіцяли от-от випустити її, вона ще більше прагнула вийти на волю, аж одного разу вночі спробувала подолати дрiт. Може, й не знала, що він електричний. Стався алярм! Бльокові заборонили виходити з бараків. Однак ми відчули, що діється щось страшне, жінки вили з тривоги. Тимчасом ब्लюкові відривали тіло Катерини від дроту. Мала спалені ноги.

Бльокові били нас дошками. Одну звали ми “Czarny diabeł”³⁰⁰. Вона, Марися, казала на “чотирьох ногах” ходити в туалет, по дорозі мекати й бекати. По якомусь часі зробилася добрішою, але не аж так, щоб відмовитися від “жабок”. Як страшно виглядали старі жінки, примушувані до тих “жабок”!

Страшним місцем був бункер, повний води та щурів. Туди гнали нас голими на цілу добу. Одну жінку загнали туди, застала там трупа. Стояла коло нього цілу ніч і молилася. Одного разу на нічній зміні у швальні я не витримала болю голови й пішла у свій барак. Прийшов за мною стражник.

– Czy zdajesz sobie sprawę, że grozi ci za to bunkier? – запитав.

– Jestem chora³⁰¹, – відповіла я.

Мала я щастя, бо стражник ніде про мій відхід зі швальні не доповів. Однак з нервів дістала я бігунки. Лікар Шмігельський, українець, попередив, щоб я була обережна, бо тепер я справді хвора, але як мене перевірять і виявлять удавання, буде зі мною погано й він мене не врятує.

Одного разу побачила я молоду дівчину, десь 18-річну. Стояла перед баракком і не хотіла туди входити. Сказала мені, що приїхала до одного офіцера, а не щоб бути ув’язненою. Ходила так до вечора. Офіцер подав їй адресу й місце праці: Явожно. Брамун відкрили перед нею широко. Наперед побачила

³⁰⁰ “Чорний диявол”.

³⁰¹ Чи розумієш, що загрожує тобі за це бункер? – Я хвора.

гарні квіти перед бараками, а потім... бараки. Свого коханого не зустріла. Її ув'язнили. Сиділа за любов. Ми і плакали над нею, і сміялися. Вона не знала, що українкам заборонено було кохати. Називалася Оля. Звільнили її, однак, одною з перших.

Перед тим як почали нас випускати, приїхала якась комісія. Тоді в зупі появилися картоплі, на ліжках простирадла, а бльоків злагідніли. Членами комісії були цивільні та вояки. Я працювала тоді на швальні. Біля мене закликали когось з нагляду й заборонили мені тримати після праці нічне чергування.

– No proszę, – сказала Марися після відвідин тієї комісії.
– Niedługo wyjdziecie na wolność, pewne będzie mnie zabiły, gdy będzie spotkały na ulicy³⁰².

Моя сестра вже пішла під суд. Засудили її на основі... моїх зізнань! Таке навели проти неї під час суду. Я сказала, що наша родина годувала кожного, хто приходив, що ходили ми до сусідів – це все зараховано як “бандерівську діяльність”. Скільки разів я потім писала скарги й прохання в її справі! Не помагали – сестра сиділа сім років. Потім виїхала з Перемишля, тому що спомини з тих місць не давали їй жити.

Мало хто вірив, що вийдемо на волю. Відводив мене до потягу сам пан поручник. По дорозі пильнував, щоб я комусь не зробила найменшого знаку, попереджав і на волі нікому ні слова не казати про Явожно. Ціле щастя, що нас з причини хвороби батька з Перемишля в 1947 р. не виселили. Я вернулася до Перемишля, але довго на кожне питання про рік народження, місце проживання, ім'я чи прізвище реагувала панічним страхом. Донині не можу цього страху позбутися. Завжди здається мені: коли хтось довідається, що я українка, то якби довідався, що я не людина.

³⁰² От що, невдовзі вийдете на волю, тоді, певно, убили б мене, спіткавши на вулиці.

Іван КУПІЧ
таборовий номер 2397

*нар. 1930 р. у Журавцях Рава-Руського повіту,
ув'язнений від 1 липня 1947 р. до 6 вересня 1947 р.**

За те, що ти українець...

На початку липня 1947 року польське військо з Руди оточило Журавці, Руду, Нетребу й дало мешканцям наказ за дві години спакуватися, хати покинути й їхати на залізничну станцію в Белзці. Там ладували тих людей на вагони й повезли на Ольштин, Гданськ, Кошалін, у пегеери³⁰³, на чужину прокляту, де живуть – крім шести родин – донині без надії на повернення у рідний край.

На мене прийшов час 20 червня 1947 року. Арештувало мене ВП під час облави недалеко від рідної хати й завезло до казарми в Томашеві. Там кинули до підвалу, а раненько до схід сонця вже били мене дрючками й тонкими шпарунами офіцер та 8 жолдаків. Як тратив притомність – поливали водою, усе питаючи, кого знаю з УПА. Я відповідав, що не знаю нікого й нічого. Катували знову. Нічого не видобули, тож коло 11 години завели мене на УБ, де на бетоновій підлозі три дні приходив до себе.

* Передруковується за: “Закерзоння. Спомини вояків УПА”, том 5, під ред. Б. Гука. – Перемишль, 2004.

³⁰³ Пегеери – державні сільські колективні господарства, відповідають советським радгоспам.

Потім було переслухання. Офіцер з довгого списку вичитував прізвища та імена й при кожному питає, чи знаю. Я відповідав: “Я молодий, нікого не знаю”. Закликав убовець ще двох, узяли дрючки в ручки й знову били по голові, плечах, животі. Втратив притомність – полили водою. Спитали знову – я знову “нічого не знав”, то вони знову стали бити. Врешті-решт зв’язали руки, всадили під коліна дрючок й підвісили на ньому, сперши його на стіл і стілець. Я висів, а кати далі били. Вуста заткали папером, влили в ніс денатурату: нема чим дихати, очі вилазять наверх, душуся. Кат відкрив мені вуста й поставив своє питання, а я знову “не знаю”. Били півдня, потім кинули у підвал. Я кілька днів не міг устати на ноги.

По кількох днях мене й багатьох інших українців заладували на авто й повезли на белзьку станцію. Там загнали у вагони, усього 86 осіб, а серед них 6 жінок. По двох днях їзди приїхали ми до Явожна. Зігнали нас з вагонів, навколо стояло військо, яке кудись нас погнало. Ми ще не знали куди, хоч перед нами поволі відкривалося щось гірше від пекла. І не один раз побачив я там чорта.

Почалося тим, що в одній залі всім наказали роздягнутися, одяг передати вікном до парні, де мало подушитися все хробацтво, привезене з підвалів УБ. Воно лазило по нас, як по коровах мухи. Потім вишикували нас голих лицем до стіни. Посередині залі стояв стіл. Прийшов перший чорт. У руках тримав бамбукову палицю, закуту на кінці залізом. Узяв першого за рамено й наказав покластися на стіл. І почав його валити по голому тілі. Нарешті сказав “spierdalaj” та пішов по наступних. Бив, а як хтось не кричав, то він кричав, чому той не кричить:

– Co?! takiś twardy?³⁰⁴

³⁰⁴ Що?! такий ти твердий?

І бив. А коли хтось кричав, то чорт питався, чому кричить, і знову бив.

– Настępnу!³⁰⁵

Кожному сипав по 10–15 палиць, укладаючи в побої всю силу.

Я стояв під стіною зі своїм опухлим і синім від попереднього биття тілом, молився до Бога й Матері Божої та всіх святих: “Поможіть мені, щоб я нікого не видавав на такі муки й на смерть, і зла не чинив нікому”, бо бачив, що в тих муках прийдеться вмерти – моє опухле тіло розлетілося б від ударів на кавалки.

Стояв я десь сороковим у ряді. Вуха ловили стогін битих людей. До мене залишився ще один. Вислухала Мати Божа мою молитву, кат утомився й пішов або відпочити, або похмелитися. Я далі молився. Минуло півгодини й чорт з палкою в руках вернувся. Однак узявся тепер бити з другого боку нашого ряду.

– Настępnу!

– Настępnу!

– Настępnу...³⁰⁶

Черга знову наближалася до мене та моєї гарячої молитви, але нарешті не стало в ката сили – він втомлено вийшов з залі.

Загнали нас у лазню. Там били сильними струменями води, то гарячої, то холодної. Видали одяг та загнали в барак номер 10. Зальовим був Михайло Гаргай. Приділив мені дерев'яне ліжко з трьома дошками. Частина болючого тіла висіла, а частина лежала на них.

По трьох днях почало мені гнити тіло на задку. Дістав гарячки. Не міг власною силою дійти на апель, який був два рази на день: уранці та під вечір. Підійшов до мене сельчанин

³⁰⁵ Наступний!

³⁰⁶ Наступний! – Наступний! – Наступний...

Ромко Бакун (арештували його, хоч був вояком Червоної армії й визволяв Польщу). Я вже не відкривав очей, смерть була недалеко. Ромко це побачив і пішов до зального, аби той зголосив бльоковому, що один в'язень умирає (а це ж і був табір смерти...)

Наступного дня по апелю бльоковий наказав двом німцям узяти мене під руки й заволокти до шпитальки Червоного Хреста. Лікар, мабуть, фольксдойч, бо добре говорив польською мовою, відразу поклав мене на стіл. Разом з санітаром вивізав з 10 сантиметрів зігнилого тіла до самої кості.

Як по 5 днях вже видно було гоєння, то перевели мене зі шпитальки до бараку число 12, до другої залі. Там сидів мій батько. Як він радів, що побачив мене живого біля себе!

Я поволі зорієнтувався в пляні табору. З одного боку вулички стояли бараки 10, 11 та 12. По другій стороні туалет у бараці число 13 та бараки з номерами 14 і 15. Кожен барак мав три окремі залі, відділені дощаними стінами. В одному бараку містилося до 800 осіб. Володарем бараку був бараківий, а на залах зальові. Останніми були в'язні, поставлені надбльоковим, яким був сержант, жорстокий тип. Один барак від другого стояв за 50 метрів. За 12-м баракком – високий мур, а перед ним дуже густий пліт з колючого дроту. У цьому дроті йшла електрична напруга. Поміж муром і дротяним плотом ходила сторожа з автоматами на ременях. Крім того, на мурі, високо, стояла сторожова будка. Там сидів вартовий з кулеметом, якого цівка все була скерована в сторону бараків.

Сиділи в бараках і жінки, відділені від решти колючим дротом. На той дріт з електрикою кинулася одна з жінок – не змогла знести тортур.

Кожного дня інструктори (також в'язні, як і ми) збирали молодих на вправи, тобто мордували їх військовою муштрою на полі поміж бараками. Ми падали, бо були голодні й слабі. Так було кожного дня й цілими днями. Дуже часто надбльоковий (то вже зі стражників) також брався за муштру. Тоді ставив на

полі між бараками так званих гінців з дошками в руках. Гінці були в'язнями, але мусили виконувати накази. І били решту, яка мала наказ бігати між бараками. Як котрийсь з в'язнів падав від браку сили, гонець прибігав і бив до втрати притомности. Не одного старця виносили з того побойовища непритомного на залю.

Пригадую собі 12 липня, свято Петра і Павла (хоч у пеклі тих святих не повинні були б знати...). Був гарний день, сонце, але воно того дня не одному в'язневі світило останній раз у житті. Прийшов сам начальник табору, товстий бебехатий жид, а біля нього немало глибоко віруючих римсько-католицьких катів. Усім наказали вийти з бараків, стати при них лавою, порахуватися. Потім наказали бігати навколо бараків. На кожному розі бараку стояв гонець. Гінців пильнували сторожі, а то на те, щоб вони насмерть валили дошками кожного, куди попало.

Подем бігало 4 тисячі людей. Їх били гінці. Молоді втікали перед ударами, але сторожа казала валити, і гінці валили, щоб отримати більше кукурудзяної юшки. Бігали ми, як грішні душі в пеклі поміж чортами. Ми падали, по нас бігали, ми вставали, але по якомусь часі вже деякі лишалися лежати. Нарешті почувся тваринний рик тисяч людей. Кати зрозуміли, що то вже край муки. Наказали живим бігти до бараків, а на полі залишилося багато вмираючих або вже й неживих людей. Я прибіг, уліз на своє верхнє ліжко, віддихався, але мій сусід з нижнього ліжка не прибіг відпочити вже ніколи. То був 70-річний старець, походив з-під Кракова, називав себе українцем, але про УПА нічого не знав і не чув.

Командиром гінців був в'язень-запроданець Венгрин. Другого називали "Чорний Ясьо". Відданими катами були також Володимир Шпаківський³⁰⁷ і Станислав Хмужинсь-

³⁰⁷ Володимир Шпаківський, нар. 1928 р. у Тиряві-Волоській Добромільського повіту, ув'язнений від 14. 05. 1947 р. до 26. 09. 1947 р.

кий³⁰⁸ та не один інший. Журавчанам найбільш болючим був наш земляк, з одного села людина, Іван Предко.

Порядок дня був такий. Будили нас о 6-ій годині. На полі перед бараком робили ми збірку в рядах по 10 осіб. Кожна зала зі своїм зальовим. Приходив бараківий. Ішла команда “baczność! odlicz!”³⁰⁹. Стражник записував кількість в’язнів та йшов до інших бараків. Потім був “сніданок”: кава з каштанів та хліб, на якому була тільки шкірка, а всередині вода. Узагалі не знати, як вдавалося тим чортам обпікати воду шкіркою. Як стиснути шкірку зубами, з решти витікало водянисте неспечене тісто. Ще не доходячи бараку, кожен з’їдав-випивав той хліб та був щасливий, як на дні миски з кавою знайшов одного каштана. Не вдавалося знайти бараболі, буряка чи брукви також в обідній зупі. Пили ми саму юшку, давали її десь три чверті літра. Вечеряли півлітром такої ж юшки.

До туалету не можна було ходити окремо. Найменше 10 в’язнів. Ставалося в ряди і маршем до туалету. Стояли там бочки з водою, а вода стікала ринвами з даху. Іншої води в таборі не було. Нам води пити не хотілося – мали її аж забагато в “хлібі”, “юшці” та “каві”.

Одного разу зібрали багато в’язнів носити цеглу на будову частини муру в огорожі табору. Гнали нас через німецьку частину. Там у малих домиках жили німці цілими родинами. Потім вивозили їх у Німеччину. Звернув я увагу на чорного пса, прив’язаного при одній такій хаті. Пес їв борщ, була там кістка, шкірка хліба й бараболя. Я бачив це виразно, думав, як би у пса таку прекрасну їжу забрати, але ще більше боявся стражників.

Одного разу на 2-й залі у 12-му бараці православний священник увечорі сперся на двері та молився. Побачив це

³⁰⁸ Станислав Хмужинський, нар. 1921 р. у Сурмачівці Ярославського повіту, ув’язнений від 7. 06. 1947 р. до 30. 12. 1947 р.

³⁰⁹ Струнко! Відрахуй!

стражник з-за дроту і крикнув на гінця. Той прибіг, тримаючи дошку наготові (зрештою, було це згідно з заведеним порядком). Стражник показав, про кого йдеться. За хвилину старенький священник лежав на лавці перед баракком, а гонець бив його так, що старець тільки здригував ногами.

У цій залі сиділи разом усі священники: 11 греко-католицьких та 2 православні. Їх тортурували так само, як інших в'язнів, а принижували ще більше. І робили це ті самі стражники, які щоденно вранці співали побожну римсько-католицьку пісню “Kiedy ranne wstają zorze”³¹⁰.

У табір щоразу довозили нових людей. Побачив я колег Романа Бакуна, Тадея Гуза, Євгена Купича, Семена Біду, Івана Сулима, Павла Предка, Володимира Купича, Івана Предка, старого П'ятночка, Володимира Назаровця, Петра Жеруха та інших.

Узяли мене на переслухання. Відразу скатували й сказали, що мав я зброю та належав до УПА. Я знову не признався: був молодий і не знав нічого. Заклали мені кабелі на пальці й закрутили корбкою – зуби мені затяло, трясся. Перестали крутити й запитали про приналежність до УПА, а я далі своєї. Почали бити дрюками по всьому тілі. Потім поклали на стілець, а один бив дрюком по спині. Молода ще після попереднього катування шкіра тріснула, кров замазала мене цілого, стікала в штани. Утратив я притомність. Злили водою. Стали копати й бити. Нарешті втомилися – “spierdalaj!”³¹¹

Я ледве поліз до баракку, а по дорозі думав, що інші можуть казати про мене. Наступного дня знову взялися за мене. Поставили поки що під стіною баракку. Чую звідти стогін та плач інших, не одного, бо переслуховували по кількох. Випала

³¹⁰ “Коли на ранок благословиться” – популярна польська релігійна пісня.

³¹¹ Дуй звідси!

моя черга. У залі стояли 4 столи. При кожному на стільці сидів один або два слідчі. Той з трьома зірками на мундирі поставив ті ж питання, що раніше. Я знову не признавався. Наказав покласти руки на стіл. Сам витягнув шпильку і запхав під нігтя. Від болю я вирвав руку. Він покликав іншого, але і той не дав ради втримати, коли перший знову став пхати свою шпильку. Збили мене. Один наказав зняти чоботи й стати на порозі, а другий причинив двері. Пальці притисло до порога – біль! Я впав, пальці тріснули, кров.

– Mów! Przyznaj się!³¹²

Я сказав, що нічого не знаю. Віднесли мене до бараку.

По двох днях викликав мене той сам офіцер, що ламав пальці. Сидів за столом, на столі “тететка”,³¹³ казав і мені сісти. Запитався, де я ходив до школи, а коли я назвав Раву-Руську, розпитував про назви вулиць. Він усі знав. Запитав про науку, чого вчивсь я з української мови. Я став деклямувати вірш Шевченка “Заповіт”, але як дійшов до “на Україні милій”, він ухопив за пістолю і мене люфою прямо в ніс! Ніс зломився, потекла кров на груди, зачервонила всю сорочку. Побачивши це, слідчий сказав їхнє звичне “spierdalaj”. Слово було гидке, але тоді воно втішало всіх, бо означало кінець переслухання.

У 12-му бараці на 2-й залі сиділи Петро Жеруха і Володимир Назаровець. Мені треба було конче з ними перемовити, щоб знати про свою дальшу поведінку на слідстві. Розмови між в’язнями в бараці були заборонені під карою тортур (не можна було входити до іншої залі чи бараку). Однак уранці після апелю, як тримав я каву й хлібець у руці, підійшов до мене Володимир Назаровець і шепнув:

³¹² Говори! Признайся!

³¹³ “Тететка” – розмовна назва пістолета ТТ (Токарева) російського виробництва.

– На слідстві в Томашеві я сказав, що ти мені наказав збирати яйця і хліб для УПА та що бачив тебе зі зброєю.

Я відразу оцінив, як можна це все-таки використати, і відповів:

– Тепер кажи, що то був Іван Купич, але син Онишка.

Той Іван був уже рік тому арештований, дістав 15 років, сидів у Любліні в тюрмі.

– Я буду казати далі, що нічого не знаю, може, видержу ці тортури, – доказав ще я, а потім подивився на той хлібець, що тримав у руці, але ніяк не мав ні сили, ні апетиту, ні можливості його з'їсти.

По сніданку покликали на слідство Володимира. Я денерувався, чи він скаже те, що я просив. По якомусь часі він, побитий, зі спущеною головою, вернувся на залю. Я страшенно хотів довідатися, що він сказав, але не було як, бо він сидів на другій залі.

Пополудні взяли мене. Ті самі, але і я той сам. Спитали, чи знаю Володимира Назаровця. Хоч і як було підозріло, бо досі “не знав” нікого, я таки сказав, що пас з ним корови. Слідчий спитав, чи тільки корови. Я кажу, що тільки корови, бо то такий близький сусід, ну, на 500 метрів. Тепер слідчий сказав мені те саме, що я вже почув від Володимира про слідство в Томашеві. Я відповів, що воно неправда й такого не може бути, але, може, то був Іван Купич, син Онишка. А слідчий читає з паперу про мене все! Я далі всьому заперечую.

– *Będziesz mówił*,³¹⁴ – сказав ззаду слідчий.

Він витягнув стільця, закликав помічника. Наказав лягти, а вони разом стали бити. Били дошками щосили. За кожним ударом кров бризкала!

Утратив притомність. Як опритомнів, побачив на підлозі калюжу крові. Стікала з мене вода, яку кат щойно вилив на мене. Я вже не знав, де знаходжуся і що зі мною діється. Однак

³¹⁴ Будеш говорити.

і катюги змучені. Я потроху отямився. Вони стали заново питати про те саме. Чи бачив я бандерівців? Так. Про що мене питали? Чи було польське військо. І що ти сказав? Що було. Він записав, “udzielał banderowcom informacji o ruchach wojsk”³¹⁵. По цьому записі почув я звичайний сигнал кінця слідства:

– Spierdalaj.

Лежачи вночі на причі думав собі, що робити далі, бо видно було, що Володимир не змінив своїх слів про мене так, як у його просив. Була небезпека, що щось скажуть й інші односельці, бо йшлося про те, щоб чужою кров'ю захистити власну кров.

По двох днях – закликали. Навели Владкове зізнання про зброю, яйця, хліб для УПА. Запитав, де маю карабін. Я відповів, що не маю. Підійшов і вдарив у лице (найбільше я боявся, однак, луплення на стільці дошками). Отже, треба було щось про той карабін сказати. То сказав про те, як одного разу в крамниці купляв сіль, а був там також бандерівець, що купував папіроси, і попросив мене на хвилину потримати карабін, і я його хвилинку потримав. Слідчий записав: “przechowywał banderowski karabin”³¹⁶. Переслухання закінчилося.

Катували й мого батька. Старець не витримав і признався, що возив упівців саньми й давав їсти, бо вони так казали.

Повезли нас 25 вересня у Краків під суд, групу 30 в'язнів. У в'язниці на вул. Монтелюпіх посадили нас у залю номер 137, де вже було коло 100 чоловік, запідозрених у співпраці з УПА, між іншим, і мій батько.

Пізнав я там старшого чоловіка з Тернопільщини Василя Конрада. Він сказав мені:

– Ти ще молодий, усе переживеш. А як вийдеш колись на волю, повідом моїх двох синів, що тут, у Кракові, закінчилася дорога мого життя. Я так хотів до них вернутися, але арештували мене в Гребенному.

³¹⁵ Інформував бандерівців про пересування військ.

³¹⁶ Зберігав бандерівського карабіна.

Він сказав також, що дезертирував з Червоної Армії та в Гребенному вступив до УПА, щоб перейти потім через кордон на Захід. Якийсь час служив у верхратському куші, брав участь у бою з ВП, яке мало станицю в гуральні в Гребенному. Він добре передчував – по кількох днях забрали його, приреченого на кару смерти, виконати присуд. Високий і добре збудований, він кинувся на конвоїрів, бився, але врешті виломили йому руки й повели на страту.

Мене судили 30 вересня 1947 року й дали 10 років в'язниці. Батька судили 27 вересня – 10 років в'язниці. Судили мене разом з Владиславом Вербовим і одним поляком. Суд був військовий. Першого судили Вербового. Донині пам'ятаю слова судді до нього:

– Za długoletnią przynależność do UPA – kara śmierci.³¹⁷

Відразу приступили конвоїри, схопили його за обшивку та повели з залі.

З поляком водилися довше. Пригадували йому, як одного дня вбив двох руських офіцерів, а іншим разом ще одного, і ще одного. Так нарахували йому сімох офіцерів. Прирекли його на 15 років в'язниці (не пам'ятаю, до якої організації належав).

Моя справа тривала зо дві хвилини.

– Za współpracę z bandami UPA, artykuł 85, 10 lat pozbawienia wolności. Co masz do powiedzenia? – звернувся до мене суддя за останнім словом.

– Wysoki sądzie, za co dostałem taki wysoki wyrok? – спитавсь я.

– Za to, żeś Ukrainiec,³¹⁸ – відрізав правдою суддя.

³¹⁷ За багаторічне членство в УПА – кара смерти.

³¹⁸ За співпрацю з бандами УПА, 85-та стаття, 10 років позбавлення волі. Що хочеш сказати? – Високий суде! За що отримав я такий високий присуд? – За те, що ти українець.

ДОДАТКИ

*Репродуковані фотографії та документи походять
з Українського Архіву у Варшаві та з приватних архівів.*

*Анна Шумада,
в'язень Явожна № 1100*

Один з бараків у концтаборі в Явожні

Катерина Константинович,
в'язень Явожна № 3318

To zdjęcie jest robione w Jankowicach
przed wyjściem do domu, jedyną fotografię
z Olsztyna do Gierzka, to jeden z nielicznych
że z nich rozprawy szesnastki najdługo
przeglądany ja.

Onaj kolega Michalski który siedział
w tej Jankowicach. A został przeniesiony do
służby normalnej, raz zabił rozprawy Jankowice
do przetrwania swego Olsztynskiego, to śmierć
że to była, nie ma być żadnej zmiany, to samo
Jankowice który powiedział, wni po sesjach to samo
was nie bronił, a ponieważ gdzie się pali
śledztwa, to całe śledztwo obciążone było, iński
je same, ale śmierć że oni nie byłoby
deszczu nie spali, że były na tożkach śliski.
a przez to jeszcze jeden brzochny, które
zostały że brzochny na brzochny!!!
Rpb

Wojskowa Prokuratura
Rejonowa
w Krakowie
dnia 31. 7. 1948. ZA

Zaświadczam:
Moc

urodz. 22
został w
z dyspoz
w Krakowie
mie:

Rapak Michał
Kotłowski

Michało Рапак – рукопис спомену

Роман Петришин,
в'язень Яворозна № 1441

Wziesienie w Janowcu Data 26 VII 1952 r.
 Nr akt sprawy P. Ry. 1882/47
 Nr kategi więźniou 1652/57 Świadectwo zwolnienia
 więźnia żarnego
 Wziesia Syca Lion urodz. 1912-09-29
 z Syowa powiatu Janowca
 skazany wyroku Sąd S. Ry. Krakowie
 z dnia 7 października 1951 r. na 5 (pięć)
lat więzienia za wandalizm w U.P.
 zwolniony został z dnia 26 VII 1952 r. z kary. Podczas pobytu w wie-
 zieniu sprawował prace i obowiązany
 do pracy w Pracowni
 nie później, jak do dnia 26 VII 1952 r.
 NACELNIK WIEZIENIA
verte

U. W. Wzies. Nr. 26. Świadectwo o sposobie spędzenia w więzieniu
 P. Nr. 147/51 IV/47 Dziennik Nr. 3

Лев Сич – посвідка про звільнення з в'язниці

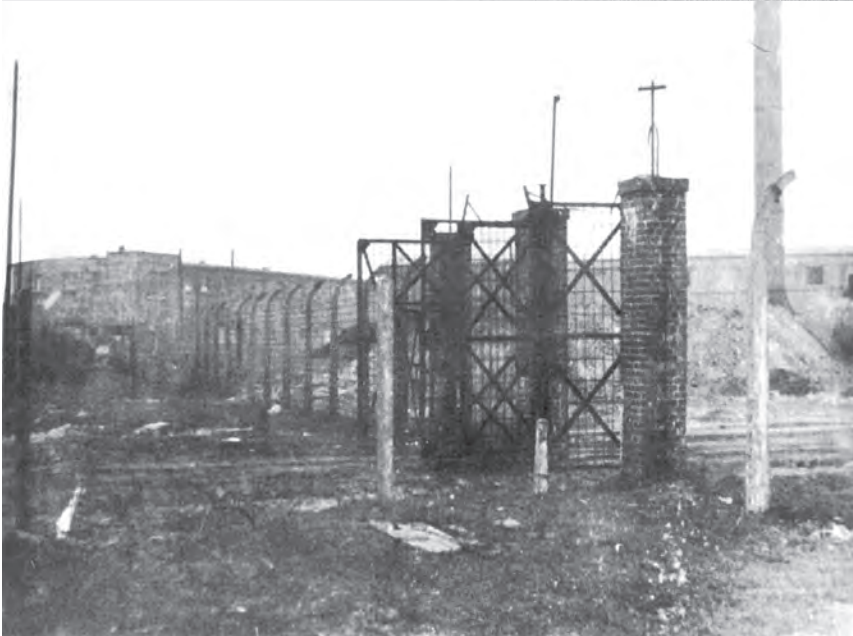
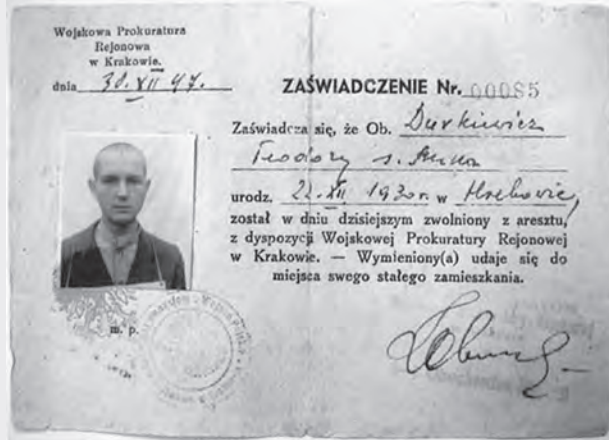

*Антін Кобеляк,
в'язень Явожсна № 883*

*Залишки муру
та огорожі,
якими оточений
був концтабір
в Явожні*

Федір Дуркевич –
 посвідка
 про звільнення
 з табору

Залишки вхідної брами у концтабір в Явожні

Зиновія
Ткачук –
посвідка про
звільнення
з табору

Wojskowa Prokuratura
Rejonowa
w Krakowie.

dnia 1.9.48.

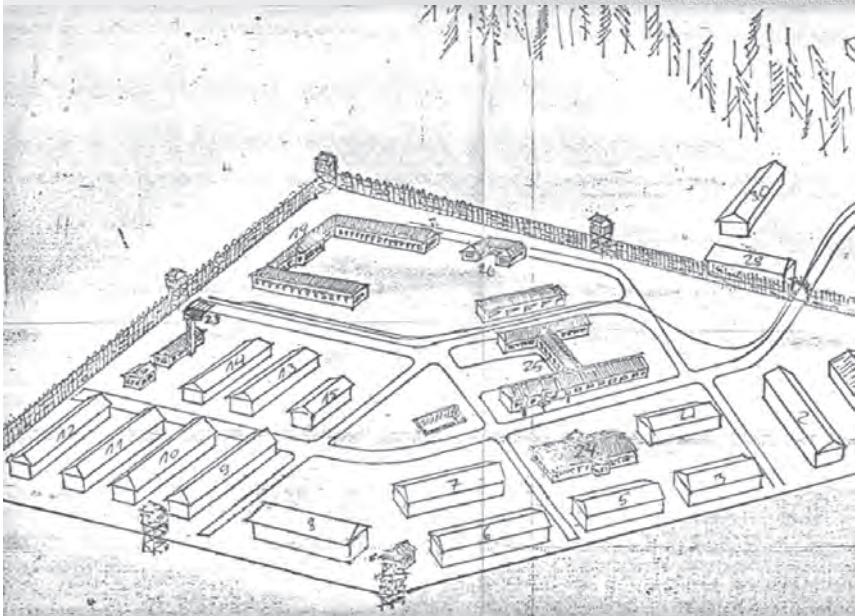
01692

ZA WIADCZENIE Nr. _____

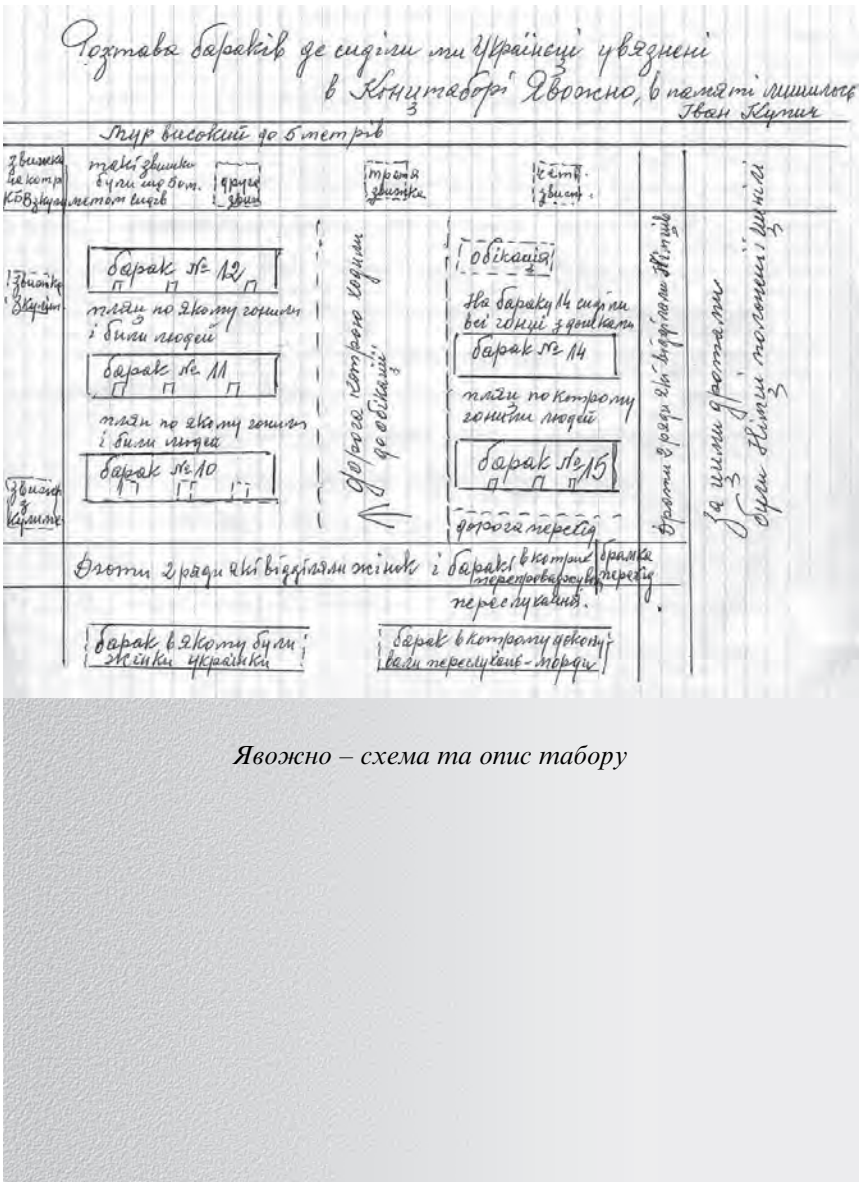
Zaświadcza się, że Ob. Tkaczuk
Zemowia c. Jasia
urodz. 6. VII. 1930 w Karczym
został w dniu dzisiejszym zwolniony z aresztu,
z dyspozycji Wojskowej Prokuratury Rejonowej
w Krakowie. — Wymieniony(a) udaje się do
miejsca swego stałego zamieszkania.

Prokurator [Signature]
Karlinoz pplk.

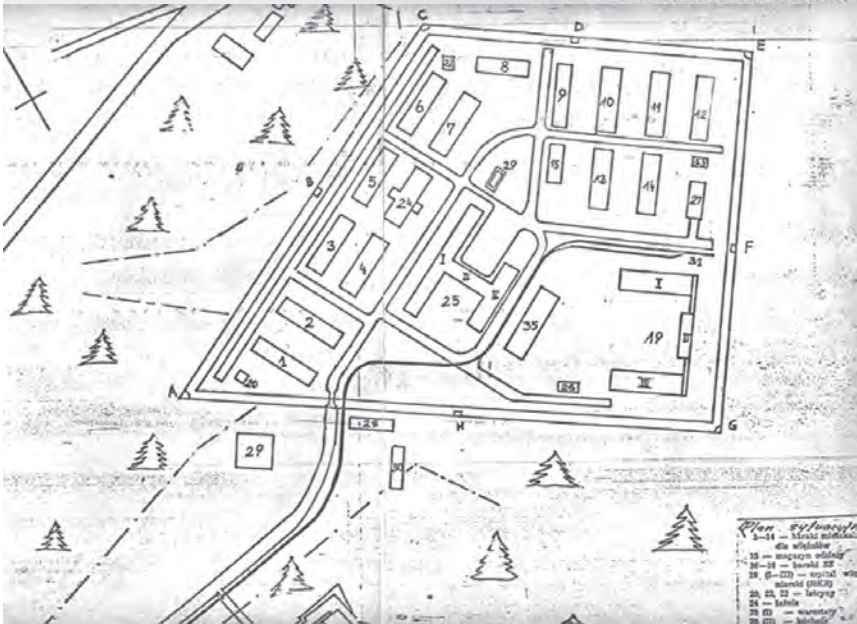
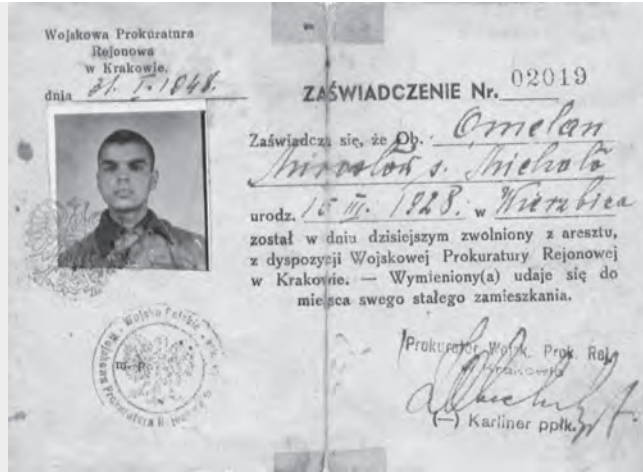

Явожно – схема табору

Явожно – схема та опис табору

Мирослав
Омелян –
посвідка про
звільнення
з табору

Явожно – схема табору

Євген МІСИЛО

Українці в концентраційному таборі в Явожні в 1947–1949 рр.

28 березня 1947 р. у Карпатах, біля містечка Балигорода Ліського повіту на Лемківщині (на південному сході Польщі) загинув віце-міністр національної оборони Польщі, генерал Кароль Свєрчевський “Вальтер”. Обставини смерти були доволі таємничі, а вбивці неznані, однак кільканадцять годин пізніше Політбюро Центрального Комітету Польської Робітничої Партії ухвалило: у рамках відплатної акції виселити всіх українців з Краківського, Ряшівського та Люблинського воєводств. Докладно місяць від смерти ген. “Вальтера”, 28 квітня 1947 р. о 4-ій годині ранку понад 17 тис. вояків Війська Польського, що входили до складу Оперативної Групи “Вісла” під командуванням ген. Стефана Моссора, почали депортацію 150 тис. українців у північні та західні воєводства Польщі.

23 квітня 1947 р., тобто за п'ять днів до початку Акції “Вісла”, Політбюро прийняло наступне, не менш трагічне своїми наслідками, рішення: створити т. зв. “пересильний табір праці для запідозрених українців”³¹⁹. Невдовзі за дротом Централь-

³¹⁹ Акція “Вісла”. Документи. Впорядкування і редакція Євгена Місила, Львів – Нью Йорк, 1997, стор. 171, док. 69. Питанню призначення українців у табори присвячена була 5, остання, точка денного порядку засідання Політбюро ЦК Польської Робітничої Партії. Згідно з протоколом її зміст такий: “5. Обговорено справи перехідного табору для

ного Табору Праці в Явожні опинилися майже 4 тис. осіб української національності, серед них кількасот жінок і кільканадцятьоро дітей. Ув'язнення в цьому колишньому гітлерівському концентраційному таборі українців, переслідування їх і фізичне знущання над ними, хвороби і вбивства, скоєні службовцями Управління Державної Безпеки (УВР) й таборовою сторожею, смерть у висліді цього понад 160 осіб – усе це перетворило табір у Явожні на один з трагічних символів післявоєнної політики Польської держави щодо національних меншин.

Чому Явожно?

Явожно – шахтарське містечко тодішнього Краківського воєводства. Концентраційний табір у ньому Міністерство Державної Безпеки створило на зламі січня-лютого 1945 р. (докладна дата невідома) на місці гітлерівського концентраційного табору SS-Lager Dachsrube – філії табору в Аушвіці-Освенцімі³²⁰. То була мініатюра класичного великого концентраційного табору. Привезені з Освенціма в'язні збудували відповідні табірні бараки, лазні, сторожові вишки, подвійну огорожу з колючого дроту, прикріпленого до бетонних стовпів та з'єданого з генератором струму високої напруги. Не було

підозрілих українців і постановлено порозумітися з Радянським Союзом щодо можливості врегулювання справи українців”. Див. Архів Нових Актів (далі: АНА), ЦК ПРП, 295/V/-3, а. 16, протокол з 7 засідання Політбюро ЦК ПРП.

³²⁰ Табір створено 15 червня 1943 р. з ініціативи німецького акціонерного товариства Energieversorgung Oberschlesien Aktiengesellschaft з осідком у Катовицях, заснованого з метою будови нової електростанції “Вільгельм”, розбудови старої та добування вугілля в трьох шахтах на терені Явожна. У різний час перебувало в ньому від 2000 до 3600 в'язнів, здебільшого жидів та поляків. У німецьких документах цей табір функціонував під різними назвами, м. ін., KL Auschwitz – Neu-Dachs, Arbeitslager Neu-Dachs; Див. *Освенцімські зошити*.

тільки газових камер та крематорія, тому виснажених до краю непосильною працею в'язнів вивозили до табору Аушвіц II і там убивали. Трагічний зв'язок між табором у Явожні й табором у Освенцімі тривав також по війні.

Коли Явожно визволило совітське військо (19 січня 1945 р.), табір перебрало у своє розпорядження Міністерство Державної Безпеки й використовувало спершу як місце ув'язнення німецьких полонених та польських громадян, що признали за собою під час окупації німецьке національне походження – фольксдойчів та інших груп польських громадян, які могли бути ув'язнені в таборах силою декрету від 4 листопада 1944 р. про запобіжні заходи щодо зрадників польського народу та закону від 6 травня 1945 р. про вилучення з польського суспільства ворожого елемента³²¹. Під цю пору відновлено також колишні гітлерівські табори на цьому терені, м. ін., у Хрустах, Лібйонжі, Бобрку, Кшесимові, Макошовому, М'еленціні, Мисловицях, Забжі й табори при кількадесятьох шахтах Верхньої Сілезії. 10 лютого 1945 р., тобто три тижні після втечі німецької кадри й визволення Освенціма, заново заповнилася в'язнями частина колишнього концентраційного табору Аушвіц³²².

Навесні 1947 р., коли тривало приготування до Акції “Вісла”, табір у Явожні призначено місцем для ув'язнення депортованого українського цивільного населення. Від 1949 р., після звільнення українців та німецьких військовополонених, табір у Явожні поступово був перетворений на центр примусової праці для малолітніх в'язнів та осіб з невеликими термінами

³²¹ *Збірник законів Речіпосполитої Польської*, ч. 11, ст. 5 та 36. зак. Р. П. ч. 17, ст. 96 разом з пізнішими змінами. За щоденною газетою *Річпосполита*, ч. 280 від 11 жовтня 1947 р., у трьох таборах: Явожно, Потулиці й Сікава перебувало 37 тис. фольксдойчів.

³²² Державний Архів у Кракові (далі: ДА Краків), Воєводське Управління Державної Безпеки в Кракові, Департамент В'язниць і Таборів (далі: ВУДБ), 15.

ув'язнення. Під цю пору ув'язнювали там насамперед вояків Армії Крайової³²³. Опинилося там також кількадесят наймолодших вояків Української Повстанської Армії, переданих туди з в'язниць після відбуття частини присуду. Табір перестав існувати в 1956 р. на хвилі ліквідації такого роду закладів у Польщі.

Табір у Явожні як місце ув'язнення українців вибрано не випадково. Адже під цю пору існували інші табори, здатні одноразово прийняти кілька тисяч осіб, як от Центральний Табір Праці в Потулицях біля Бидгощі, якому підпорядковувалося кільканадцять таборів у Поморському, Гданському та Західно-поморському воєводствах, табір у Сікаві біля Лодзі, ЦТП у Ламбіновицях в Опольському воєводстві, створений на терені колишнього гітлерівського табору Ламсдорф (від лютого 1945 р. там були ув'язнені сілезці, зігнані з навколишніх опольських сіл). Існували також два дуже великі табори у Варшаві: німецьких полонених на Мокотовських Полях та Центральний Табір Праці для відбудови Варшави на вул. Генсій, куди під час Акції "Вісла" помилково спрямовано транспорт ч. 140 з українцями з арешту Повітового Управління Безпеки в Любачеві. По кількох днях, 8 червня 1947 р., відіслали їх до табору в Явожні.

Весною 1947 р. закінчилася ліквідація залишків сталінського табору в Освенцімі, зорганізованого МДБ на місці частини колишнього гітлерівського концентраційного табору Аушвіц. Рішення зліквідувати табір в Освенцімі, прийняте 17 квітня 1946 р., впливало не з браку в'язнів, тому що їхня кількість усе збільшувалася, але пов'язане було з проектом створити на території табору музей увічнення пам'яті про загибель ув'язнених там під час гітлерівської окупації людей. Однак насправді відбулася тільки зміна обліку: в'язнів з табору в Освенцімі переведено в облік команди Центрального Табору Праці в

³²³ K. Szwagrzyk, *Jaworzno. Historia więzienia dla młodocianych więźniów politycznych 1951–1955*. Wrocław 1999.

Явожні (до речі, йому підпорядковувалося вже кільканадцять інших менших підтаборів, розташованих недалеко від великих промислових центрів у південно-східній Польщі). В'язні ще рівно рік перебували в Освенцімі, куди, як записано в таборових книгах в'язнів, призначено їх з метою “відбудувати Музей в Освенцімі”. Остання група в'язнів табору в Освенцімі з транспорту ч. 206 прибула до Явожна 17 квітня 1947 р.³²⁴, тобто один день після того, як 16 квітня 1947 р. на терені колишнього табору Аушвіц відбулася прилюдна страта на шибениці його першого коменданта Рудольфа Гесса (1900–1947).

Два місяці пізніше, 2 червня 1947 р., саме тоді, коли в Явожні від голоду й тортур гинули перші українські в'язні, польський Сейм схвалив закон “Про увічнення мучеництва Польського Народу та інших народів в Освенцімі”³²⁵.

Вплив на вибір табору в Явожні як місця ув'язнення українців мала насамперед безпосередня його близькість з містом Освенцімом, що під час Акції “Вісла” функціонувало як розподільний центр ешелонів з депортованим українським населенням – він прикривався тоді назвою “Годувально-санітарний

³²⁴ Ці в'язні прибули 14 квітня 1947 р. транспортом Т-458 і транспортом Т-459 дня 17 квітня 1947 р. Див. *Головна книга підслідних в'язнів ЦТП Явожно, 1947 р.*

З записок у цій книжці випливає, що 9 квітня 1947 р. з табору у Явожні до табору в Освенцімі вивезено 16 осіб, звідки по трьох місяцях вони були перевезені у ЦТП у Потулицях. Питання табору в Освенцімі заново появилось 1948 р. після того, як Міжнародний Червоний Хрест поінформував начальника Департаменту В'язниць і Таборів МДБ полк. Пізло про “акти сваволі” щодо в'язнів цього табору. Голова Відділу В'язниць і Таборів Воєводського Управління Державної Безпеки в Кракові, якому був підпорядкований табір в Освенцімі, 25 серпня 1948 р. написав до полковника: “Я здійснив інспекцію табору “полонених” при Музеї Мучеництва в Освенцімі й констатував, що положення щодо “полонених” дотримуються”. Див. Архів Нових Актів, МДБ, 1/50, арк. 149–150.

³²⁵ *Збірник законів РП*, ч. 52, ст. 265.

центр у Катовицях”. Слово “Освенцім” наводило погані асоціації, було словом табуйованим, призначеним тодішньою пропагандою виключно для жертв гітлерівського геноциду. Нині відомо: на залізничній станції в Освенцімі замість годувати й доглядати хворих здійснювали незвичайно строгу “селекцію”, яка для кількох сотень людей закінчилася трагічно – ув’язненням за дротом концентраційного табору в Явожні.

Саме через Освенцім, хоч він розташований осторонь головного комунікаційного шляху зі сходу на захід та північ країни, спрямовувалися майже всі транспорти з українцями, спершу також і ті, що везли депортованих з Холмщини в Ольштинське воєводство. Уможлиблювала це розбудована під час війни система залізничних гілок, здатна приймати на селекцію та відправляти з неї кілька ешелонів нараз. В Освенцімі командири військових відділів ескорту відкривали конверти з шифрованими назвами станцій прикінцевого призначення. Згідно з таємними інструкціями Генерального Штабу Війська Польського й Оперативної Групи “Вісла”, мешканці однієї місцевості депортувалися розділені на кілька транспортів, які саме з Освенціма прямували в різні місцевості в північній та західній Польщі, часто віддалені одна від одної на кількисот кілометрів³²⁶. І саме в Освенцімі спеціальна слідча група МДБ перевіряла персональні дані депортованих осіб. Це відбувалося нібито як санітарний огляд, проте кожен піддавався просто жорстокому допитові.

За неповними даними, від 1 травня 1947 р. до 27 липня 1947 р. через Освенцім перекотилося 269 транспортів, з чого 121 спрямовано на Помор’я, 74 на Нижню Сілезію, 37 на північ до Ольштина, 31 до Познаня та 6 до Любліна³²⁷. Майже з

³²⁶ Акція “Вісла”, стор. 139–143, док. 53 та 54, стор. 166–168, док. 65 та 66.

³²⁷ ДА Краків, Державне Репатріаційне Управління, 25, арк. 197–213.

кожного транспорту знімали та призначали до Явожна від кількох до кількадесяти осіб. Саме з Освенціма 9 травня 1947 р. прибув у Явожно перший транспорт 17 українців³²⁸, 13 травня 1947 р. привезено звідти наступних 67 осіб, а днем пізніше прибув транспорт в'язнів зі слідчого арешту Повітового Управління Безпеки в Сяноці: 258 чоловіків і 49 жінок, українців з Ліського та Сяницького повітів, арештованих уже першого дня Акції "Вісла". В'язнів, привезених у вагонах для тварин на станцію в Щаковій, пішки гнали під сильним ескортом вояків Корпусу Внутрішньої Безпеки. Дорогою їх били й психічно знущалися над ними, напр., удаючи збірний розстріл. Місцеве населення кидало у них камінням, тому що поширено вістку, нібито ведуть у табір бандерівців та гітлерівців, відповідальних за вбивство ген. К. Сверчевського.

Проблема законної підстави для ув'язнення українців у таборі

На відміну від німців, фольксдойчів або інших категорій в'язнів польських таборів з часу після 1945 р., які потрапляли туди на підставі спеціального законодавства, кілька тисяч українців опинилося за дротом Явожна лише силою рішення Політбюро ЦК ПРП. То було незаконне, суто політичне рішення.

Ув'язнення у таборі українського населення становило один з трьох основних елементів плану Акції "Вісла", що передбачав:

1) повну й насильну депортацію українців, а також польсько-українських сімей, з південно-східніх окраїн держави на так звані Повернуті Землі, де мали жити на якомога більшій відстані одні від одних та остаточно, не маючи права вертатися,

³²⁸ В'язнем ч. 1 була 18-річна Марія Баран, дочка Петра і Анни з села Лукового Ліського повіту.

заснати атомізації сімейних і суспільних зв'язків, у висліді чого мала відбутися їх денационалізація й повна польонізація;

2) фізичну ліквідацію українського підпілля;

3) ізоляцію шляхом призначення в табір інтелігенції, греко-католицьких і православних священників, сімей членів підпілля та всіх тих, чия дотеперішня постава або позиція серед української суспільності не давали, на погляд польської влади, гарантії збереження ними лояльності в ситуації, що мала скластися в результаті запланованої депортації українців.

Акція “Вісла”, у супереч поширеним поглядам, не почалася від масового удару по відділах УПА та виселення українських мешканців. Попередили її започатковані 24 квітня 1947 р. масові арешти серед української інтелігенції, духовенства та осіб, занесених у проскрипційні списки. Згодом, уже в ході Акції “Вісла”, з огляду на швидкий темп депортацій, арешти відбувалися також на залізничних завантажувальних станціях. Виселенці підпадали під докладну селекцію, перевіряння персональних даних, визначення рівня лояльності окремих сімей та осіб³²⁹.

Удруге селекція та арешти мали місце в Освенцімі, звідки багатьох осіб, визнаних підозрілими, знімали з ешелонів та вивозили до табору в Явожні.

24 квітня 1947 р. командир Оперативної Групи “Вісла” ген. Моссор дав командирам дивізій та полків наказ “разом з місцевими органами безпеки і громадської адміністрації здійснити в терміні 24–25 поточного місяця арешти осіб,

³²⁹ Рівень лояльності визначався за трьома категоріями, означеними літерами: А (небезпечний, відомий УБ), Б (підозрілий, відомий військовій розвідці), В (відомий командирові депортаційного відділу або його “активові”). Згідно з положеннями Оперативної Групи “Вісла”, кожна з цих літер становила символ категорії людей, що слід її елімінувати як підозрілу. Див. *Акція “Вісла”*, стор. 177–181, док. 73, 74 та 75.

названих у доданому списку”³³⁰. Ці списки були нічим іншим як задалегідь підготованими проскрипційними зведеннями даних. Наприклад, у Горлицькому повіті на Лемківщині існували принаймні два такі списки: один, підготований 39-ою Командою прикордонних військ, і другий, авторства Повітового Управління Державної Безпеки в Горлицях. Занесено у ці списки майже всіх місцевих греко-католицьких та православних священиків, членів їхніх сімей, учителів, свідомих лемків; напр., учителька Ірина Шмигельська з Горлиць попала у Явожно разом з чоловіком Степаном, відомим місцевим лікарем, за те, що під час окупації була керівником української школи. Сімох лемків з Гладішева звинуватили в тому, що вони “небезпечні для Польщі українські націоналісти, двічі записувалися на виїзд до Росії, проте не виїхали”³³¹.

Якщо таких списків не було, командири військових депортаційних відділів були зобов’язані негайно їх підготувати. Так, м. ін., зробив командир 7 ДП полк. Кобилянський, який у своєму наказі ще того самого дня, тобто 24 квітня 1947 р., писав:

“Г) негайно підготувати списки української інтелігенції та почати розпрацьовувати її, особливу увагу приділяючи греко-католицькому духовенству як стрижневі українського підпілля;

Строго виявляти українців, що видають себе за поляків;

д) здійснити секретний перепис людности у своїх районах відповідальности, тісно співпрацюючи тут з місцевими УБ та МО”³³².

³³⁰ Акція “Вісла”, стор. 185, док. 79.

³³¹ Центральний Архів Міністерства Внутрішніх Справ і Адміністрації (далі: ЦА МВСіА), Кабінет міністра, 17/09/140, арк. 228–232, Список осіб, запідозрених у співпраці з бандою УПА в Горлицькому повіті, посланий 2. 05. 1947 р. кап. Монтерисом командуванню ОГ “Вісла”; там же, 17/09/140, арк. 167–170, Список осіб, запідозрених у співпраці з бандою УПА в Горлицькому повіті з 18. 10. 1946 р.

³³² Акція “Вісла”, стор. 186–187, док. 81. Спеціальний наказ ч. 002 з 24. 04. 1947 р.

У табір відправляли українців не тільки з територій, охоплених діями Оперативної Групи “Вісла” – 12 травня 1947 р. спецгрупа МДБ здійснила арешти українців у Кракові, влаштуваючи т. зв. “котел” у приходському будинку та греко-католицькій церкві св. Норберта при вул. Вісльній та в приватному помешканні при вул. Уейського. Арештовано принаймні 35 осіб, які, хоч і не доказано їм співпраці з підпіллям, по кількох днях слідства, 20 травня 1947 р., були вивезені до табору в Явожні³³³. Адміністратор парафії о. д-р Степан Граб після кількомісячного слідства, яке вело МДБ, був переданий НКВД і засланий у сибірський табір. Такі ж самі арешти відбулися серед українців у Лодзі, Познані, Варшаві, Закопаному та Гданську.

Розповіді колишніх в’язнів та збережені документи підтверджують, що в усіх випадках українців, які попалися відділам ОГ “Вісла”, передавано в розпорядження повітових управлінь державної безпеки, де протягом принаймні двох тижнів вони проходили слідство, що велося незвичайно грубими методами. Осіб, яким довели приналежність до підпілля або які призналися до цього під тортурами, передавали у розпорядження Військового Суду Оперативної Групи “Вісла”. Решту арештованих відсиляли збірними ешелонами до табору в Явожні, де частина з них заново опинялася під слідством.

Під час Акції “Вісла” всі рішення, пов’язані з призначенням арештованих українців у табір, особисто приймав віце-міністр державної безпеки полк. Г. Корчинський, під цю пору заступник командира ОГ “Вісла” у справах безпеки. Він схвалював кожен т. зв. “Список осіб призначених у табір”, де знаходилися персональні дані та характеристики арештованих українців. Після того, як ОГ “Вісла” була розпущена, рішення про призначення в табір приймали начальники повітових

³³³ Розповіді о. М. Денька, С. Смеречняк, Х. Пархуць, М. Шеремети та М. Сквіртнянського в зібраннях автора.

управліннь державної безпеки³³⁴. Стався також один випадок, коли список українців, посланих збірним ешеленом у табір в Явожні, схвалив голова Воеводського Управління Державної Безпеки полк. Теодор Дуда³³⁵. Рішення звільнити українців з табору приймав заступник міністра державної безпеки полк. М. М'єнтковський³³⁶.

Задум спрямувати частину українського мирного населення в концентраційний табір не був у тодішній політичній ситуації чимось новим і шокуючим. Зараз після війни, а на два роки до Акції “Вісла”, за таборовий дріт попало кількадесят тисяч німців, сілезців, мазурів, а насамперед польських громадян, які під час війни записалися у списки фольксдойчів.

30 березня 1947 р., тобто два дні після смерти ген. Сверчевського, члени Воеводського Комітету Безпеки в Ряшеві в строго секретному звіті для Державної Комісії Безпеки визнали, що, крім депортації українського населення та “мішаних” польсько-українських сімей, запровадження військово-польових судів, знищення у безлюдних селах усього, що могло б знадобитися воякам УПА, заселення поляками українських земель, обов'язково треба також створити концентраційні табори для українців, які діють на шкоду державі”³³⁷.

До речі, це не було особливе рішення. На погляд команди розташованої в Ряшівському воєводстві 9 ДП полк. І. Величка (офіцера ВП від листопада 1918 р., як і ген. Моссор),

³³⁴ Архів представництва Управління Охорони Держави в Кракові, 1853/III, Постанова голови ПУДБ в Новому Санчі з 20. 07. 1947 р. про “передачу до ЦТП у Явожні” Степана Льорчака з села Шавника.

³³⁵ Архів Управління Охорони Держави в Варшаві (далі: АУОД), Транспортні списки українців, призначених у табір в Явожні (від 12 травня до 28 серпня 1947 р.).

³³⁶ АУОД, Нормативні акти МДБ, том 6, арк. 177, Розпорядження ч. 56 МДБ з 5. 12. 1947 р.

³³⁷ Акція “Вісла”, стор. 75–78, док. 22. Див. ЦВА, IV.111, т. 471, а. 1439–1438, Звіт ч. 22 з засідання ВКБ в Ряшеві з 30 березня 1947 р.

однією з основних передумов результативнішої боротьби з українським підпіллям у цьому воєводстві мало бути “створення концентраційних таборів для тих українців, яким буде доведено антидержавну діяльність”³³⁸.

Найжорстокіший за змістом наказ дав 19 липня 1947 р. командир 7 ДП полк. Бобровський: “усіх виселених українців, що появляються на терені дій дивізії з метою жнивувати – арештувати й передавати УБ, щоб призначено їх у концентраційні табори”³³⁹.

Ув’язнені в таборі українці – хто вони?

У першій стадії Акції “Вісла” у результаті безпідставних звинувачень та численних доносів у табір попало 22 греко-католицьких та 5 православних священників, 21 учитель, 2 лікарі, 2 інженери, керівник копальні нафти в Ропенці разом з усіма працівниками української національності з Ропенки й Пашової. Серед арештованих були українці – водії фіякрів з Криниці та Гданська. Особливо трагічним було те, що загнано в табір українців – колишніх вояків ВП, учасників оборони Польщі у вересні 1939 р., колишніх в’язнів гітлерівських і совітських таборів військовополонених, лемків – демобілізованих добровільних вояків Червоної Армії. За дротом опинилися навіть колишні в’язні гітлерівських концентраційних таборів, м. ін., Аушвіцу, як і українці, ув’язнені 1939 р. в польському таборі в Картузькій Березі.

Однак основна таборова маса – то були українські селяни. З деяких сіл, згідно з широко використовуваною в ході Акції “Вісла” засадою збірної відповідальності, вивезли в табір по кількадесят осіб, часто цілі сім’ї разом з жінками та дітьми, напр.,

³³⁸ Акція “Вісла”, с. 76.

³³⁹ Там само, стор. 372–373, док. 215. Наказ ч. 063 ком. 7 ДП полк. З. Бобровського.

з сіл Гребенне та Вербиця післявоєнного Томашівського повіту за колючу огорожу попали 164 особи (серед них 24 жінки); з Бортного на Лемківщині – 28 осіб.

22 травня 1948 р. привезли у Явожно та ізолювали від інших в'язнів у окремі частині табору 112 вояків Української Повстанської Армії, полонених на території Чехословаччини й депортованих у Польщу. По двох днях перевезли їх у в'язницю Монтелюпіх у Кракові, а згодом передали у розпорядження військових районних судів у Ряшеві та Перемишлі, де багатьох було приречено до страти й страчено.

У липні 1947 р. у табір стали звозити українців, які з місць депортації вернулися в рідний край узяти втрачене майно або жнивувати. Під час Акції “Вісла”, коли депортація відбувалася протягом 2–3 годин, переселенці не могли брати з собою всього господарського устаткування та зерна, а потім долали значну відстань від завантажувальних станцій та їхали довгий час на західні землі, більшість сімей не змогла заpastися харчами, достатніми для перезимування в колишніх німецьких знищених господарствах серед пустиря: багатьом заглянув в очі голод. Командування ОГ “Вісла” усвідомлювало, що така ситуація примушує українців вертатися на батьківщину косити збіжжя, адже поля були засіяні напередодні депортації. Усе-таки воно визнало, що потурання таким поверненням “уможливить організувати розвідку, відбудувати мережу зв'язку, а навіть формувати нові банди”³⁴⁰. З метою запобігти такій можливості, 16 липня 1947 р. командир ОГ “Вісла” ген. Моссор секретно наказав своїм відділам “арештувати та передавати станицям Управління Державної Безпеки українців, що були виселені та незаконно вернулися”, натомість названі органи мали “згідно з отриманими вказівками спрямовувати цих осіб у табір праці в

³⁴⁰ Акція “Вісла”, стор. 369–370, док. 213, наказ ч. 0010 з 16. 07. 1947 р. З таборних книг випливає, що на основі названих наказів арештовано й відправлено в табір 156 осіб.

Явожні”³⁴¹. Подібного змісту накази видали командири всіх дивізій у складі ОГ “Вісла” та генеральний директор Центрального Державного Репатріяційного Управління³⁴².

Скільки українців ув’язнено в Явожні?

Аналіз щомісячних “Рапортів про стан заселення ЦТП Явожно” за 1945–1947 рр. дозволяє констатувати, що українці перебували в цьому таборі вже від травня 1945 р. Саме тоді уперше в таборовій статистиці зазначено 17 чоловіків та 17 жінок української національності³⁴³. У 1946 р. українців у середньому не було більше ніж 18 осіб. Останні два в’язні-українці зазначувалися в лютому 1949 р. Годі, однак, мати певність, чи перед 1947 р. ці українці перебували саме в таборі в Явожні, тому що статистичні звіти, підготовані згідно з національною структурою в’язнів, охоплювали також табори-філії, підзвітні ЦТП у Явожні.

Дані про кількість українців, ув’язнених у Явожні в результаті Акції “Вісла” – різні та часткові. Збережені щомісячні статистичні звіти командування табору подають, що за час від травня 1947 р. до березня 1949 р. за огорожу табору потрапила принаймні 3821 особа, визнана українцем. Однак у цьому числі опинилася також певна, хоч важка для визначення, кількість поляків та осіб зі змішаних польсько-українських сімей, запідозрених у сприянні українцям та співпраці з УПА.

Згідно зі щомісячними статистичними даними, у травні 1947 р. у таборі приміщено 817 чоловіків та 130 жінок, у червні відповідно – 1092 (257), у липні – 711 (265), серпні – 139 (60),

³⁴¹ Акція “Вісла”, с. 370.

³⁴² Там само, стор. 374, док. 216. Див. ДА Ольштин, Воєводський Відділ ДРУ, 57, арк. 16.

³⁴³ ДА Краків, ВУГБ, 27, статистичні зведення про стан заселення в’язнями ЦТП Явожно за 1945–1948 рр. Таблиця ч. 3. Дані станом на 1-ий день місяця.

вересні – 163 (73), жовтні – 41 (17), листопаді – 16 (8), грудні – 9 (2). Останніх українців привезли у табір у січні (8 чоловіків і 1 жінка) та в лютому 1948 р. (6 чоловіків і 6 жінок), разом 3821 особа, серед них 819 жінок та кільканадцятьоро дітей³⁴⁴.

А от “Головна книга підслідних в’язнів (українців)”, ведена Відділом призначень ЦТП Явожно, подає, що за час від травня до кінця грудня 1947 р. у табір прибуло 3759 осіб та 2 особи в січні 1948 р. Крім того, в II частині книги, веденої за іншою нумерацією, занесено на облік згаданих уже 112 вояків УПА, затриманих у таборі від 22 до 24 травня 1948 р.³⁴⁵ За таким рахунком кількість в’язнів-українців дорівнює 3873 особам³⁴⁶.

Найбільше в’язнів походило з Надсяння та східньої Лемківщини (за тодішнім адміністративним поділом Польщі розуміємо тут Ряшівське воєводство) – 2610 осіб. До моменту арешту були вони мешканцями 454 місцевостей у 12 повітах; з Холмщини і Сокальщини (Люблинське воєводство) – 803 в’язні

³⁴⁴ Там само.

³⁴⁵ З Явожна у в’язницю Монтелюпіх у Кракові перевезено 111 вояків УПА (один був закатований у таборі). 7. 06. 1948 р. три особи передано у розпорядження МДБ у Варшаві, а решту перевезено 22. 06. 1948 р. у в’язницю в Ряшеві та Перемишлі.

³⁴⁶ ДА Катовиці, *Головна книга підслідних в’язнів (українців)*, т. I, 1947 р., містить дані 2200 осіб, ув’язнених у таборі в період від 9 травня до 28 червня 1947 р.; том II – 1559 осіб, які прибули до табору від 28 червня до 18 грудня 1947 р., та 114 осіб в 1948 р. Таборові книги – незвичайно важливе джерело знань про українців, ув’язнених у таборі Явожно. Там такі дані: ім’я та прізвище, імена батьків, дата народження та місце проживання в момент арешту і призначення в табір, здебільшого ідентичне з місцем народження, віросповідання, професія, дата арешту (не завжди), дата прибуття в табір та звідки прибув, дата звільнення з табору або направлення у в’язницю Монтелюпіх у Кракові. Українська книга, як і сім інших книг з прізвищами кільканадцяти тисяч німців, поляків, фольксдойчів та військовополонених, ув’язнених у 1945–1950 рр. в ЦТП Явожно, до 1989 р. зберігалися в ДА в Ольштині, звідки згодом попали у Катовиці.

з 157 місцевостей у 7 повітах; з решти Лемківщини (Краківське воєводство) – 143 особи з 35 місцевостей у 3 повітах, у тому числі з міста Кракова. Решта в'язнів – це насамперед 156 осіб, арештованих за наказом ген. Моссора ч. 0010 після повернення з Західніх Земель (щодо них подано нові місця проживання), близько 50 осіб з Варшавського, Лодзького та Катовицького воєводств, відряджених у табір в рамках т. зв. “очищування” цієї території від українців, бездомні або особи з теренів, що після 1944 р. входили до складу УРСР.

Перші українці опинилися в таборі 9 травня 1947 р. – через 12 днів від початку депортації. Наприкінці грудня 1947 р., на підставі розпорядження МДБ ч. 56, почалися перші звільнення в'язнів “у зв'язку з закінченням перевірки осіб, арештованих у період акції “В[ісла]” та відправлених у табір у Явожні”³⁴⁷. Під ескортом вояків КВБ, у спеціальних вагонах або в вагонах в'язничного типу виряджали їх в окремі воєводства вслід за депортованими сім'ями. До березня 1948 р. табір покинуло понад 3000 в'язнів. Решту звільняли цілий 1948 р. Остання група – греко-католицьке духовенство – вийшла на волю 8 березня 1949 р.

Скільки українців загинуло в Явожні?

Перший українець загинув 14 червня 1947 р., місяць від прибуття у табір Явожно. То був в'язень ч. 343: Михайло

³⁴⁷ Згідно з розпорядженням, звільнення мало тривати від 10 до 20 грудня 1947 р., однак у грудні звільнено з табору тільки близько 400 українців. Список осіб, передбачених до виходу на волю, схвалював дир. Слідчого Відділу МДБ полк. Ружанський. Адреси їх сімей мав підготувати дир. III Відділу МДБ полк. Чаплицький. ВУДБ у Білостоці, Гданську, Ольштині, Познані, Щеціні та Вроцлаві зобов'язано створити з-поміж працівників УБ спеціальні бригади для нагляду над відправленням в'язнів у окремі місцевості до їх сімей. Цілою акцією керував капітан Ф. Шпан, начальник Відділу II Департаменту. Див. АУОД, Нормативні акти МДБ, т. 6, арк. 177.

Огарок, нар. 25 вересня 1895 р., селянин з села Чашина Ліського повіту. З розповідей очевидців випливає, що в'язні здебільшого вмирили в таборі від побоїв, зазнаних під час слідства. Кількох в'язнів просто втратило в таких катівських умовах життя. Відзначено також принаймні два самогубства молодих жінок, які від нестерпного болю під час тортур кинулися на дріт. Одна з них раніше була поранена пострілом вартового після того, як перейшла т. зв. зону смерті, що відділяла терен табору від огорожі.

У жовтні 1947 р. кількість смертних випадків раптом збільшилася. Причиною були голод та антисанітарні умови. Невдовзі в таборі спалахнула пошесть тифу. Однак спеціальна комісія, послана у табір, злегковажила у своєму звіті наявну загрозу, а відповідальними за виявлені захворювання зробила самих в'язнів.

На погляд голови цієї комісії, інспектора в'язниць та епідеміолога Відділу здоров'я ВУДБ у Кракові поручника д-ра Б. Якобі, "останні захворювання на тиф серед українського населення в тутешньому таборі праці, про які поінформовано керівництво Медичного Управління МДБ у Варшаві, на щастя, виявилися, крім двох випадків, серологічно та клінічно підтверджених, шлунково-кишковими розладами. [...] Обстеження підтвердили мою думку, що українці свідомо саботують розпорядження керівництва табору щодо втримання його на належному рівні, таким чином, що, попри отримання нормального харчування, передбаченого нормами Департаменту В'язниць і Таборів, тобто 2400 калорій, – неодноразово, що підтверджують свідки, їдять сирі немиті: картоплю, буряки, моркву. Ці продукти вони збирають при розвантажуванні вагонів. [...] Як один з чинників, що сприяє виникненню епідемії тифу, можна підкреслити неподачу керівництвом табору, через заборону слідчої групи МДБ, туалетного паперу, що за низького стану культури й недотримання засад гігієни (миття рук) може спричинити черевний тиф, тим більше, що ті самі люди

розносять харч по своїх кімнатах і напевно не миють рук перед їдою. Бараки “УПА” трохи переповнені, крім того, відчутний брак соломи. Як вище згадувалося, українці в більшості випадків позбавлені білизни та вбрання, що так само унеможлиблює їм щоденне миття, а одяг, який вони мають, у такому жалюгідному стані, що не можуть вийти з бараку”³⁴⁸.

Подібне погордливе ставлення до в’язнів видно в звіті начальника Відділу В’язниць і Таборів ВУДБ в Кракові пор. Я. Гаммершмідта від 31 грудня 1947 р.: “Надмірна кількість захворювань на епідемічні та інфекційні хвороби тісно пов’язана з акцією інтернування в таборі українців. Українці оті, люди низької культури побуту і життя, були привезені в табір в драному, брудному, повному вошей одязі, довгий час не змінювали його та білизни. Неохайним способом життя викликали поширення та спалах всіляких епідемічних захворювань. Не маючи ніяких гігієнічних та культурних принципів, голодні після довгого перебування в лісах, немов дикуни кинулися споживати сиру й немиту картоплю, буряки, моркву тощо, пили воду з бочок, призначену на випадок пожежі, хоч мали змогу пити воду, придатну для споживання”³⁴⁹.

Унаслідок убивств, учинених функціонерами УДБ і таборовою сторожею, виснаження через нестачу належного харчування, тортур під час слідства, епідемічних захворювань у таборі загинуло принаймні 160 українців, у тому числі 6 жінок та 1 греко-католицький священник. Тіла в’язнів закопували в недалекому ліску в збірних анонімних могилах. Сьогодні на цьому місці стоїть пам’ятник, відкритий президентами Польщі та України.

³⁴⁸ ДА Краків, ВУДБ, 11, Рапорт пор. д-ра Б. Якобі від 18 листопада 1947 р.

³⁴⁹ ДА Краків, ВУДБ, 8, Рапорт пор. Я. Гаммершмідта для МДБ за III та IV чверті 1947 р. від 31 грудня 1947 р.

Слідство – в'язниця Монтелюпіх – Військовий Районовий Суд у Кракові

Від травня до грудня 1947 р. у таборі перебувала спеціальна “Оперативна група” під командою капітана Висоцького та “Слідча група” під командою майора Біка. Обидві групи створило Міністерство Державної Безпеки, до їхнього складу входило кількадесят працівників УБ, відряджених окремими ВУДБ з цілої Польщі, та курсантів Центральної Школи МДБ в Лодзі. Одним з членів слідчої групи був, м. ін., пізніший віце-міністр внутрішніх справ, останній голова Служби Безпеки Польської Народної Республіки ген. див. В. Пожога.

З розповідей в'язнів та з матеріалів слідства, яке вела у 1991–1995 рр. Окружна Комісія Досліджень Злочинів проти Польського Народу в Катовицях, випливає, що члени слідчої групи, намагаючись примусити в'язнів признатися до членства в УПА або співпраці з нею, майже кожного в'язня багаторазово жорстоко допитували. Методи слідства були переважно такі: тортури електричним струмом, биття дерев'яними палками, запихання шпильок під нігті. Особливо невіддатливі на слідство в'язні йшли в бетоновий бункер-карцер. Зафіксовано вбивства в'язнів, учинені членами слідчої групи під час слідства, а також смерть в'язнів унаслідок зазнаних у слідстві побоїв. В українській частині табору організувалися т. зв. “українські походи”: в'язнів гнали поміж дволавою вояків табірної сторожі, які били їх палками та прикладами гвинтівок. Такі події мали місце тоді, коли припадали важливі українські свята, м. ін., 12 липня 1947 р. на свято Петра і Павла (29 червня за східнім календарем).

Після того, як слідство закінчилося, десь 560 осіб, серед них 90 жінок, перевезли у в'язницю Монтелюпіх у Кракові. Військовий Районовий Суд за час від червня до вересня 1948 р. прирік 93 українців до смертної кари, а понад 450 осіб до

ув'язнення, здебільшого за співпрацю з УПА. Невинними визнано лиш кількох осіб³⁵⁰.

Центральний Табір Праці чи концентраційний табір?

Табір у Явожні прийнято називати офіційною назвою “Центральний Табір Праці”, яку надало йому Міністерство Державної Безпеки в 1945 р. Однак залежно від періоду, категорії ув'язнених людей, методів та розмірів репресій, отож і скоєних там злочинів, табір виконував також інші функції, далекі від функцій табору праці. Це був один з найбільших таборів для німецьких полонених. Однак це був також, а може й насамперед, концентраційний табір, найбільша катівня в комуністичній Польщі. Це стосується, зокрема, двох періодів, тобто в 1945 р. – щодо німців і фольксдойчів, та від травня 1947 р. – щодо українців³⁵¹.

Дивує, що в країні, де ув'язнення і смерть кількох мільйонів поляків, жидів та інших народів у гітлерівських концентраційних

³⁵⁰ Першу групу 17 українців з табору в Явожні перевезено у в'язницю Монтелюпіх 12 червня 1947 р. Наступних в'язнів передавано в розпорядження ВРС у Кракові що кілька тижнів: 20 червня (28 в'язнів), 2 липня (62), 12 липня (36), 29 липня (63), 22 серпня (25), 25 серпня (75), 5 вересня (51), 9 вересня (50), 10 вересня (48), 26 вересня (69), 23 жовтня (11), 7 лютого 1948 р. (26). Див. ДА Краків, в'язниця Монтелюпіх, I Головна книга підслідних в'язнів за 1947–1948 рр.

³⁵¹ У польських публікаціях, присвячених питанню класифікації таборів у Польщі після 1945 р., нема категорії “концентраційний табір”. Натомість уживається термін “каральний табір”. Напр., Е. Новак поділив табори за їх функціями на: а) примусові, б) німецьких військовополонених, в) каральні та ізоляційні, г) виселенські й переселенські, ґ) центри праці в'язнів. Див. Е. Nowak, *Obozy w Polsce po 1945 (ze szczególnym uwzględnieniem Śląska)*, “Studia Śląskie”, t. LV, Opole 1997. Інший дослідник, П. Мадайчик, назвав тільки три типи таборів: переселенські, табори праці та каральні табори. Див. P. Madajczyk, *Przylączenie Śląska Polskiego do Polski 1945–1948*, Warszawa 1996, s. 237–239.

таборах визнано геноцидом, польська влада беззастережно використала табори з метою екстермінувати непольські національні групи. Перший начальник Департаменту В'язниць і Таборів майор Т. Дуда на I Краєвій нараді начальників в'язниць і таборів 8–9 квітня 1945 р. у своїй доповіді *Створення таборів, їх мета і призначення* висловив також таку думку: “Табори примусової праці – це в Польщі нове утворення. Виринає питання, чи табори праці виникли в Польщі механічним способом як наслідування німецьких чи інших таборів, чи, можливо, існує інша підстава та причина. Причина, так би мовити, своя. Закон не виник у кабінетній тиші, а покликала його жити польська історична дійсність [...]. Слід пам'ятати, що табори примусової праці в Новій Польщі – це не німецькі АЛ [Арбайтслагер – табір праці. – Ред.] чи німецькі КЛ [Концентраційлагер – концентраційний табір. – Ред.], спеціальні табори це не СЛ. Кожен з названих типів таборів призначений був для фізичного знищення. Ми дотримуємося принципу фізичного виховання. Про цей принцип слід пам'ятати”³⁵².

Чи існувала якась істотна різниця між принципом “фізичного знищення” у німецькому концентраційному підтаборі КЛ Аушвіц – Ное-Дахс та принципом “фізичного виховання” в польському Центральному Таборі Праці в Явожні, який застосовано, напр., щодо українців, і про який говорив майор Дуда, творець післявоєнної системи таборів у Польщі?

Під час Акції “Вісла”, усупереч назві на головній брамі табору в Явожні, українці не попадали туди, щоб за колючою огорожею за допомогою важкої праці спокутувати якісь важкі злочини проти польської держави. З-поміж кількох тисяч українців-в'язнів Явожна тільки невеликий відсоток працював

³⁵² Архів Нових Актів (далі: АНА), МДБ, 1/38, арк. 324–349, стенограма виступу нач. Відділу В'язниць і Таборів майора Т. Дуди на I Краєвій нараді начальників в'язниць і таборів, 8–9 квітня 1945 р. За рапортом, узяло в ній участь 80 начальників в'язниць і 12 таборів праці.

у таборових майстернях. Решта в'язнів перебувала закрита в бараках, не маючи права лежати на "ліжках", напружено чекаючи на виклик на наступний допит. Майже кожного дня зазнавали вони довгих нищівних фізичних вправ та покарань, призначуваних з будь-якої причини згідно з їх розбудованою системою. Українців примушували до позбавленої сенсу "праці" – перевозити з місця на місце пісок, переносити важке каміння, що дуже часто призводило до швидкого виснаження організму, отож і смерті. Як згадують в'язні, це покарання застосовували щодо них з повною премедитацією, маючи на меті фізично та морально зламати їх, а згодом довести до зізнання у співпраці або членстві в УПА. Мета була явна: відокремити від решти українського суспільства найсвідомішу його частину, фізично знищити, морально зламати, залякати.

Табір у Явожні був тим місцем на польській землі, де гітлерівські зразки й досвід зустрілися зі сталінськими. У польських комуністів не було ні найменшого сум'яття, аби використати залишені німцями таборові структури, навіть лікарню, де в'язні, згідно з таборовою традицією, радше вмирили (або їх убивали), ніж видужували. Як і за гітлерівської системи, в'язні спали на поверхових ліжках, де, правда, замість паперових сінників із соломою переважно були голі дошки; спали, накриваючись своїм одягом, у якому їх привезли. Навколо них незмінно височіла система забезпечення: муровані сторожові вишки з автоматичною зброєю та прожекторами, подвійна огорожа з колючого дроту, прикріпленого до бетонових стовпів і з'єднаного з джерелом струму високої напруги. Обабіч огорожі простягалася 2-метрової ширини піскова смуга, яку щоденно дбайливо чистили граблями. Далі, також обабіч, смуга дроту на стовпцях метрової висоти: т. зв. зона смерті, що в момент її переходу в'язнями сторожа на вишках могла, не попереджуючи, стріляти. У 1947 р. з метою цілком ізолювати табір від довкілля, зокрема від недалекого шосе Краків – Катовиці, на зовнішньому боці

табірної огорожі українські в'язні були примушені збудувати з цегли десь 5-метрової висоти мур.

Попри таку надійну систему таборової безпеки, українців примістили в спеціально підготованому секторі (бараки ч. 8–15), виділеному та ізольованому додатковою мережею дроту й піднаглядних переходів від решти таборових об'єктів, м. ін., від бараків німецьких полонених (бараки ч. 1–7). Посередині “українського табору”, побіч 14-ого бараку, встановлено додаткову сторожову вишку, яку в'язні називали “когутиком”. Крім того, чоловічі бараки (ч. 10–14) відмежували колючим дротом від жіночих 8–9-го бараків та бараку ч. 15, де велися допити. Це був концентраційний табір у таборі праці.

У таборі відновлено колишню гітлерівську ієрархію влади: коменданта, відділових, блокових, а також ненависну всім в'язням функцію “капо”, що його тепер звали “гінцем”³⁵³. Заново почали працювати таборові майстерні, які на замовлення МДБ виробляли мундири, взуття і меблі. “Ожив” таборовий карцер у бетоновому підвалі пральні, де, згідно з первісним призначенням, заново поволі мучилися і вмирали десятки в'язнів.

У серпні 1946 р. “Ряшівські Вісті” опублікували репортаж *У таборі для “фоксів” у Явожні* з таким описом цього приміщення: “Бункер смерти. Коло магазинів – жива пам'ятка по німцях. Бункер. Трохи більше ніж один квадратний метр темниці, страшної, задушної, її не описати. Німці за будь-яку провину карали 2-тижневим перебуванням у бункері. Після

³⁵³ Коменданти табору в період, коли там були ув'язнені українці: кап. С. Квятковський, від квітня 1948 р. Т. Газельмаер, а від лютого 1949 р. – кап. С. Морель, відповідальний за злочини, скоєні в 1945 р. щодо сілезців і німців у концентраційному таборі в Свентохловицях. Персонал табору складався з 200–300 вояків і десь 18 офіцерів спеціальної формації у складі Корпусу Внутрішньої Безпеки, створеної МДБ для охорони таборів, та кількадесяти сторожів і працівників адміністрації. Особливо прославилися жорстокістю “капо”: С. Венгжин і І. Ягнищак.

цього витягали людський лантух, напівживий, напівмертвий. Смерть здебільшого перемагала по кількох днях”³⁵⁴.

Смерть у таборі в Явожні зібрала жакликий врожай. Під час війни в гітлерівському таборі КЛ Аушвіц – Ное-Дахс було вбито коло 2000 в’язнів, а в сталінському Центральному Таборі Праці в Явожні загинуло прибіл. 7000 в’язнів³⁵⁵.

У 1990 р., з ініціативи автора цієї статті, Головна Комісія Досліджень Гітлерівських Злочинів у Польщі отримала заяву про потребу започаткувати слідство щодо беззаконного ув’язнення в таборі в Явожні українського мирного населення³⁵⁶. Постановою судді Районового суду в Катовицях Є. Руцінського, відрядженого в Окружну Комісію Досліджень Злочинів проти Польського Народу, 7 серпня 1991 р. почалося розслідування “злочину щодо в’язнів Центрального Табору Праці в Явожні”, а крім того “з метою виявити причини смерти цих осіб”. 27 листопада 1992 р. суддя Руцінський вирішив вилучити з матеріалів комплексного розслідування щодо ЦТП в Явожні документацію про злочини, учинені в 1947–1949 рр. щодо українського населення, та вести в цій справі окреме розслідування.

8 листопада 1995 р. воєводський прокурор у Катовицях Л. Головський вирішив припинити розслідування злочинів щодо українського населення в ЦТП Явожно, також убивства 161 в’язня української національності функціонерами УДБ, тобто злочину за 225 статтею § 1 КК з 1932 р., “тому що вчинки не мали місця”³⁵⁷, а надто припинити слідство у справі фізичного

³⁵⁴ *Ряшівські вісті*, ч. 174 за 4 серпня 1946 р.

³⁵⁵ *Список осіб, померлих у польських в’язницях в 1944–1956 рр., II частина. Табори праці*, опр. Центральне Управління Каральних Закладів Міністерства Юстиції, машинопис, Варшава 1993.

³⁵⁶ Такий документ Є. Місילו особисто склав на руки міністра юстиції А. Бентковського 23. 06. 1990 р.

³⁵⁷ Постанова про припинення розслідування від 8 листопада 1995 р., стор. 1–14.

і морального знущання функціонерів УДБ над в'язнями табору, тобто злочину за ст. 241 і 146 КК з 1932 р. – “тому що винуватих не виявлено”³⁵⁸. У заключному ствердженні прокурор, однак, заявив, що на основі зібраного доказового матеріялу та представленого фактичного і юридичного стану “такі вчинки мали місце”, а надто безсумнівно визнав: “у Центральному Таборі Праці в Явожні в 1947–1949 рр. стався злочин проти людства (...) щодо в'язнів українського походження”³⁵⁹.

З польської переклав Богдан ГУК

³⁵⁸ Там само, стор. 15–76.

³⁵⁹ Там само, стор. 77 та 80.

Eugeniusz MISIŁO

Ukraińcy w obozie koncentracyjnym w Jaworznie 1947–1949

28 marca 1947 r. w Bieszczadach w tajemniczych okolicznościach zginął wiceminister obrony narodowej gen. broni Karol Świerczewski. Mimo iż sprawcy byli wówczas jeszcze nieznani, w kilkanaście godzin później Biuro Polityczne Komitetu Centralnego Polskiej Partii Robotniczej podjęło decyzję o wysiedleniu, w ramach akcji odwetowej, wszystkich Ukraińców zamieszkałych w województwie krakowskim, rzeszowskim i lubelskim. Dokładnie w miesiąc od śmierci gen. „Waltera”, 28 kwietnia 1947 r. o godz. 4 w nocy, ponad 17 tys. żołnierzy Wojska Polskiego, wchodzących w skład Grupy Operacyjnej „Wisła” pod dowództwem gen. bryg. Stefana Mossora, rozpoczęło wysiedlanie 150 tys. Ukraińców do województw północnej i zachodniej Polski.

23 kwietnia 1947 r., czyli na pięć dni przed rozpoczęciem Akcji „Wisła”, Biuro Polityczne podjęło kolejną, nie mniej tragiczną w skutkach, decyzję o utworzeniu tzw. „przejściowego obozu dla podejrzanych Ukraińców”³⁶⁰. Wkrótce potem za drutami Central-

³⁶⁰ Akcja „Wisła”. Dokumenty, opr. Eugeniusz Misiło, Warszawa 1993, s. 158, dok. 69. Sprawy osadzenia Ukraińców w obozie poświęcony był podpunkt 5. (ostatni) punktu 5. porządku dziennego posiedzenia Biura Politycznego KC PPR. Wg protokołu jego treść brzmi następująco: “5. Omówiono sprawę przejściowego obozu dla podejrzanych Ukraińców i postanowiono porozumieć się ze Zw. Radz. co do możliwości uregulowania sprawy

nego Obozu Pracy w Jaworznie znalazło się niemalże 4 tysiące osób, w tym kilkaset kobiet i kilkanaścioro dzieci. Uwięzienie w tym byłym hitlerowskim obozie koncentracyjnym ukraińskiej ludności cywilnej, stosowane wobec niej szykany i tortury, śmierć ponad 160 osób w konsekwencji wycieńczenia, chorób i zabójstw dokonywanych przez funkcjonariuszy UBP oraz straż obozową, uczyniło z obozu w Jaworznie jeden z tragicznych symboli polskiej powojennej polityki narodowościowej.

Dlaczego Jaworzno?

Obóz w Jaworznie, górniczym mieście na terenie ówczesnego woj. krakowskiego, utworzyło Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego na przełomie stycznia-lutego 1945 r. (dokładna data nie jest znana), w miejscu istniejącego tu podczas wojny byłego hitlerowskiego obozu koncentracyjnego SS-Lager Dachsrube – filii KL Auschwitz³⁶¹. Był to klasyczny obóz koncentracyjny w miniaturze. Więźniowie przywiezieni z Oświęcimia zbudowali tu typowe obozowe baraki, łaźnie, wieże strażnicze, podwójny pas ogrodzenia z kolczastych drutów umocowanych na betonowych słupach i podłączonych do prądu wysokiego napięcia. Nie było tylko komór gazowych i krematorium, dlatego też więźniów wycieńczonych nieludzką pracą, ciężko chorych, wywożono do KL Auschwitz II i

Ukraińców”. Zob. Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), KC PPR, 295/V-3, k. 16, Protokół nr 7 z posiedzenia Biura Politycznego KC PPR.

³⁶¹ Obóz założono 15 VI 1943 r. z inicjatywy niemieckiej spółki akcyjnej Energieversorgung Oberschlesien Aktiengesellschaft z siedzibą w Katowicach, którą powołano w celu prowadzenia budowy nowej elektrowni “Wilhelm” i rozbudowy już istniejącej oraz wydobywania węgla w trzech kopalniach na terenie Jaworzna. W zależności od okresu przebywało w nim od 2000 do 3600 więźniów, głównie Żydów i Polaków. W niemieckich dokumentach obóz ten występował pod różnymi nazwami, m. in. KL Auschwitz – Neu-Dachs, Arbeitslager Neu-Dachs. Zob. *“Zeszyty Oświęcimskie”*.

tam uśmiercano. Te tragiczne związki Jaworzna z obozem koncentracyjnym w Oświęcimiu miały trwać również po wojnie.

Po wyzwoleniu Jaworzna (19 I 1945), obóz został przejęty przez MBP i wykorzystany jako miejsce uwięzienia niemieckich jeńców wojennych i Volksdeutschów oraz innych grup obywateli polskich, osadzanych w obozach na mocy dekretu z dnia 4 listopada 1944 r. o środkach zabezpieczających w stosunku do zdrajców narodu polskiego i ustawy z dnia 6 maja 1945 r. o wyłączeniu ze społeczeństwa polskiego wrogich elementów³⁶². W tym samym czasie reaktywowano również inne były obozy hitlerowskie istniejące na tym terenie, m.in. w Chrustach, Libiążu, Bobrku, Krzesimowie, Makoszowym, Mielęcinie, Mysłowicach, Zabrze oraz obozy przy kilkudziesięciu kopalniach węgla na terenie Górnego Śląska. 10 lutego 1945 r., w trzy tygodnie po wyzwoleniu Oświęcimia i ucieczce hitlerowskiej załogi, ponownie zapełniła się więźniami część byłego obozu koncentracyjnego KL Auschwitz³⁶³.

Wiosną 1947 r. w związku z przygotowaniami do Akcji „Wisła” obóz w Jaworznie przeznaczono na miejsce uwięzienia ukraińskiej ludności cywilnej. Od 1949 r., po zwolnieniu Ukraińców i niemieckich jeńców wojennych, obóz w Jaworznie zaczęto przekształcać w ośrodek pracy przymusowej dla więźniów młodocianych oraz osób skazanych na niższe kary więzienia. Więziono w nim wówczas przede wszystkim żołnierzy Armii Krajowej³⁶⁴. Znalazło się tam również kilkudziesięciu najmłodszych żołnierzy Ukraińskiej Powstańczej Armii, kierowanych tutaj z więzień po odbyciu części

³⁶² Dz.U.R.P. Nr 11, poz. 5 i Dz.U.R.P. Nr 17, poz. 96 wraz z późniejszymi zmianami. Wg dziennika „Rzeczpospolita”, nr 280 z 11 X 1947 r., w trzech obozach: Jaworzno, Potulice i Sikawa, przebywało 37 tys. Volksdeutschów.

³⁶³ Archiwum Państwowe w Krakowie (dalej: AP Kraków), Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Krakowie, Wydział Więziennictwa i Obozów (dalej: WUBP), 15.

³⁶⁴ K. Szwagrzyk, *Jaworzno. Historia więzienia dla młodocianych więźniów politycznych 1951–1955*, Wrocław 1999.

wyroku. Obóz przestał istnieć w sierpniu 1956 r. w związku z likwidacją tego typu placówek karnych w Polsce.

Wybór obozu w Jaworznie na miejsce uwięzienia Ukraińców nie był przypadkowy. W tym okresie istniały również inne obozy, mogące pomieścić jednorazowo kilka tysięcy osób, jak chociażby Centralny Obóz Pracy w Potulicach k. Bydgoszczy, któremu podlegało kilkanaście obozów z terenu woj. pomorskiego, gdańskiego i zachodniopomorskiego, Obóz w Sikawie koło Łodzi, COP w Łambinowicach (woj. opolskie), utworzony na terenie byłego hitlerowskiego obozu jenieckiego Lamsdorf, w którym od lutego 1945 r. więziono Ślązaków spędzonych z okolicznych opolskich wsi. Ten ostatni obóz znajdował się w fazie likwidacji w związku z odkryciem na jego terenie mogił pomordowanych w czasie II wojny światowej jeńców polskich i radzieckich, czemu nadano duży rozgłos propagandowy. Jednocześnie specjalna komisja powołana przez wojewodę śląskiego prowadziła dochodzenie w sprawie zbrodni popełnionych w 1945 r. na więzionej tam ludności autochtonicznej Opolszczyzny przez strażników i komendanta obozu por. Gemborskiego³⁶⁵.

Istniały również dwa bardzo duże obozy w Warszawie: niemieckich jeńców wojennych na Polach Mokotowskich i Centralny Obóz Pracy dla Odbudowy Warszawy przy ul. Gęsej, do którego podczas Akcji "Wisła" przez pomyłkę skierowano transport 140 Ukraińców z aresztu Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Lubaczowie. Po kilku dniach, 8 czerwca 1947 r., odesłano ich do obozu w Jaworznie.

Wiosną 1947 r. kończono zacieranie śladów po stalinowskim obozie w Oświęcimiu, zorganizowanym w 1945 r. przez MBP na miejscu części byłego hitlerowskiego obozu koncentracyjnego Auschwitz. Decyzja o likwidacji obozu w Oświęcimiu, podjęta 17 kwietnia 1946 r., spowodowana była nie brakiem więźniów, gdyż tych ciągle przybywało, lecz projektem utworzenia na jego terenie muzeum martyrologii, upamiętniającego męczeństwo osób więzio-

³⁶⁵ E. Nowak, *Cień Łambinowic*, Opole 1991.

nych tam podczas okupacji hitlerowskiej. W rzeczywistości w kwietniu 1946 r. nastąpiło jedynie ewidencyjne podporządkowanie więźniów obozu oświęcimskiego komendzie Centralnego Obozu Pracy w Jaworznie, któremu zresztą podlegało już kilkanaście innych pomniejszych podobozów, rozmieszczonych w sąsiedztwie dużych zakładów przemysłowych na terenie południowo-wschodniej Polski. Więźniowie zaś pozostawali w Oświęcimiu jeszcze równo przez rok czasu, oddelegowani tam, jak to zapisano w księgach obozowych “do odbudowy Muzeum w Oświęcimiu”. Ostatnia grupa z transportu 206 więźniów obozu w Oświęcimiu przybyła do Jaworzna 17 kwietnia 1947 r.³⁶⁶, czyli w dzień po publicznej egzekucji pierwszego komendanta KL Auschwitz Rudolf Hössa (1900–1947), powieszono go na terenie oświęcimskiego obozu 16 kwietnia 1947 r. Czy zbieżność tych dat jest przypadkowa, czy też kryje się za tym jakaś ponura tajemnica?

W dwa miesiące później, w chwili, gdy w Jaworznie ginęli z głodu i wskutek tortur pierwsi ukraińscy więźniowie, 2 lipca 1947 r. Sejm uchwalił ustawę “O upamiętnieniu męczeństwa Narodu Polskiego i innych narodów w Oświęcimiu”³⁶⁷.

³⁶⁶ Więźniowie ci przybyli dwoma transportami: T-458 przybył do Jaworzna 14 kwietnia, T-459 – 17 kwietnia 1947 r. Zob. *Księga główna więźniów śledczych COP Jaworzno, 1947 r.*

Z zapisek w tej księdze wynika, że 9 IV 1947 r. wywieziono z obozu w Jaworznie do obozu w Oświęcimiu 16 osób, skąd po trzech miesiącach przeniesiono je do COP w Potulicach. Sprawa obozu w Oświęcimiu pojawiła się ponownie w 1948 r., po tym jak Międzynarodowy Czerwony Krzyż poinformował dyr. Departamentu Więziennictwa i Obozów MBP płk. Piżło o “aktach samowoli” dokonywanych wobec przebywających tam więźniów. 25 VIII 1948 r. naczelnik Wydziału Więziennictwa i Obozów WUBP w Krakowie, któremu podlegał obóz w Oświęcimiu, napisał do płk. Piżły: “Przeprowadziłem wizytację obozu <<jeńców>> przy Muzeum Martyrologii w Oświęcimiu i stwierdziłem, że przepisy odnośnie <<jeńców>> są przestrzegane”. Zob. AAN, MBP, 1/50, k. 149–150.

³⁶⁷ Dz.U.R.P. Nr 52, poz. 265.

O wyborze Jaworzna na miejsce uwięzienia Ukraińców zdecydowało w głównej mierze bezpośrednie sąsiedztwo Oświęcimia, pełniącego w czasie Akcji “Wisła” funkcję głównego punktu rozdzielczego transportów z deportowaną ludnością ukraińską – skrywanego pod nazwą “Punkt Odżywczo-Sanitarny w Katowicach”. Słowo “Oświęcim” źle się kojarzyło, było słowem tabu, zastrzeżonym w ówczesnej oficjalnej propagandzie wyłącznie dla ofiar hitlerowskiego ludobójstwa. Dziś wiemy, że na stacji w Oświęcimiu, zamiast dożywiania i niesienia pierwszej pomocy chorym, dokonywano niezwykle brutalnej “selekcji”, która dla kilkuset osób skończyła się tragicznie – osadzeniem za drutami obozu koncentracyjnego w Jaworznie.

Przez Oświęcim, pomimo iż znajdował się on na uboczu od głównego szlaku komunikacyjnego wiodącego ze wschodu na zachód i północ kraju, kierowano niemalże wszystkie transporty, początkowo również i te wiozące Ukraińców wysiedlonych z Lubelszczyzny w Olsztyńskie. Działo się tak za sprawą rozbudowanych w okresie wojny bocznic kolejowych, stwarzających odpowiednie warunki dla przyjmowania i poddawania ścisłej kontroli i selekcji kilku transportów jednocześnie. W Oświęcimiu dowódcy oddziałów wojskowych konwojujących wysiedleńców, otwierali koperty z zaszyfrowanymi nazwami stacji docelowych. W myśl tajnych instrukcji Sztabu Generalnego Wojska Polskiego i Grupy Operacyjnej “Wisła”, mieszkańcy jednej miejscowości byli wysiedlani w kilku transportach, które w Oświęcimiu rozdzielano i kierowano do różnych, często odległych od siebie o setki kilometrów punktów osiedleńczych na terenie północnej i zachodniej Polski³⁶⁸. Tu też, pod pretekstem kontroli sanitarnej, specjalna grupa śledcza Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego sprawdzała raz jeszcze tożsamość wysiedlanych osób, poddając każdego podejrzanego brutalnemu przesłuchaniu.

³⁶⁸ *Akcja “Wisła”*, s. 123–130, dok. 53 i 54, s. 153–155, dok. 65 i 66.

Wg niepełnych danych od 1 maja do 27 lipca 1947 r. przez Oświęcim przeszło 269 transportów, z tego 121 skierowano na Pomorze, 74 na Dolny Śląsk, 37 do Olsztyna, 31 do Poznania i 6 do Lublina³⁶⁹. Niemalże z każdego transportu, przejeżdżającego przez Oświęcim, zabierano i zsyłano do obozu w Jaworznie od kilku do kilkudziesięciu osób. To właśnie z Oświęcimia, w dniu 9 maja 1947 r., przybył do Jaworzna pierwszy transport 17 Ukraińców³⁷⁰. 13 maja 1947 r. z Oświęcimia przywieziono kolejnych 67 osób. Dzień później przybył transport więźniów z aresztu śledczego Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Sanoku. Było w nim 258 mężczyzn i 49 kobiet, Ukraińców z powiatu leskiego i sanockiego aresztowanych w pierwszym dniu Akcji “Wisła”. Przywiezieni w bydłych wagonach do stacji kolejowej w Szczakowej, do Jaworzna pędzeni byli pieszo pod silną eskortą żołnierzy Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego. Po drodze więźniów bito i znęcano się nad nimi psychicznie, np. pozorując zbiorową egzekucję. Miejscowa ludność rzucała w więźniów kamieniami, sprowokowana pogłoskami o tym jakoby do obozu prowadzono banderowców i hitlerowców odpowiedzialnych za zabicie gen. Świerczewskiego.

Podstawy prawne więzienia Ukraińców w obozie.

W odróżnieniu od Niemców, Volksdeutsche, czy też innych kategorii więźniów, których osadzono w polskich obozach po 1945 r. na podstawie specjalnego ustawodawstwa, kilka tysięcy Ukraińców trafiło za druty obozu w Jaworznie wyłącznie na mocy decyzji Biura Politycznego KC PPR. Była to decyzja polityczna, pozbawiona jakichkolwiek podstaw prawnych.

Uwięzienie w obozie ukraińskiej ludności cywilnej miało być jednym z trzech zasadniczych elementów planu Akcji “Wisła”, który zakładał:

³⁶⁹ AP Kraków, Państwowy Urząd Repatriacyjny, 25, k. 197–213.

³⁷⁰ Więźniem Nr 1 była 18-letnia Maria Baran, córka Piotra i Anny z Łukowej w pow. Lesko.

1. Całkowite i przymusowe wysiedlenie Ukraińców, a także członków rodzin polsko-ukraińskich zamieszkałych na terenie południowo-wschodniej Polski, osiedlenie ich na tzw. ziemiach odzyskanych, w jak największym rozproszeniu i bez prawa powrotu, celem rozbicia dotychczasowych więzi rodzinnych i społecznych, a w rezultacie doprowadzenie do ich wynarodowienia i całkowitej polonizacji;

2. Fizyczną likwidację ukraińskiego podziemia;

3. Odizolowanie, poprzez osadzenie w obozie, ukraińskiej inteligencji, księży greckokatolickich i prawosławnych, rodzin członków podziemia oraz wszystkich tych osób, których dotychczasowa postawa lub też zajmowana w hierarchii społeczności ukraińskiej pozycja, nie dawały w opinii polskich władz gwarancji zachowania uległości w sytuacji działań, jakie miały nastąpić w związku z planowaną deportacją Ukraińców.

Wbrew potocznym opiniom Akcja “Wisła” nie zaczęła się bynajmniej od zmasowanego uderzenia na oddziały UPA i wysiedlania ludności cywilnej. Poprzedziły ją, rozpoczęte 24 kwietnia 1947 r., masowe aresztowania prowadzone w miejscowościach zamieszkałych przez Ukraińców, wśród inteligencji ukraińskiej, duchowieństwa oraz osób, których nazwiska znalazły się na zawczasu przygotowanych listach proskrypcyjnych. Później, już w trakcie Akcji “Wisła”, z uwagi na szybkie tempo wysiedleń, aresztowań dokonywano również na kolejowych punktach załadowczych. Wysiedleńców poddawano gruntownej selekcji, sprawdzano ich tożsamość, sporządzano listy wysiedleńcze, określano stopień lojalności poszczególnych osób i rodzin³⁷¹.

³⁷¹ Stopień lojalności Ukraińców określano wg trzech kategorii oznaczonych literami A (niebezpieczny, notowany przez UB), B (podejrzany, notowany przez zwiad wojskowy), C (notowany przez dowódcę oddziału wysiedlającego lub jego “aktyw”). Wg instrukcji GO “Wisła” “Każda z tych liter jest symbolem kategorii ludzi, którą należy wyeliminować jako podejrzaną”. Zob. *Akcja “Wisła”*, s. 163–167, dok. 73, 74, 75.

Powtórna selekcja i towarzyszące temu aresztowania miały miejsce w Oświęcimiu, gdzie wiele osób uznanych za podejrzane, pod byle pretekstem zabierano z transportów i wywożono do pobliskiego obozu w Jaworznie.

24 kwietnia 1947 r. dowódca Grupy Operacyjnej „Wisła” gen. S. Mossor wydał rozkaz dowódcom dywizji i pułków, by „wspólnie z miejscowymi organami bezpieczeństwa i administracji cywilnej, przeprowadzić w terminie 24–25 bm. aresztowanie osób, wymienionych w załączonym wykazie”³⁷². Wykazy, na które powoływał się gen. Mossor były niczym innym, jak zawczasu przygotowanymi listami proskrypcyjnymi. Na przykład w pow. gorlickim na Łemkowszczyźnie istniały co najmniej dwie takie listy: jedna opracowana przez 39 Komendanturę Wojsk Ochrony Pogranicza, druga przez PUBP w Gorlicach. Na wspomnianych listach znaleźli się niemalże wszyscy miejscowi duchowni greckokatolicycy i prawosławni, członkowie ich rodzin, nauczyciele, świadomi Łemkowie. Np. Irena Śmigielska z Gorlic, nauczycielka, do Jaworzna trafiła wraz z mężem Stefanem, znanym miejscowym lekarzem, za to, iż podczas okupacji była kierowniczką ukraińskiej szkoły podstawowej. Siedmiu Łemkom z Gładyszowa zarzucano, iż „są nacjonalistami ukraińskimi i są niebezpieczni dla Polaków, zapisywali się po dwa razy na wyjazd do Rosji, a nie wyjechali”³⁷³.

³⁷² *Akcja „Wisła”*, s. 171, dok. 79.

³⁷³ Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji (dalej: CA MSWiA), Gabinet Ministra, 17/IX/140, k. 228–232, Spis osób podejrzanych o współpracę z bandą UPA w pow. gorlickim, przesłany 2 V 1947 r. przez kpt. Monterysa do dowództwa GO „Wisła”; tamże, 17/IX/140, k. 167–170, Spis osób podejrzanych o współpracę z bandą UPA w pow. Gorlice z 18 X 1946 r. Zob. też: k. 191–196, Spis osób aresztowanych przez 8 DP przebywających w PUBP Lesko z 26 IV 1947 r.; k. 212, Wykaz obcych narodowości przebywających na terenie pow. tarnobrzskiego, [b.d.]; k. 213–215, Wykaz osób przekazanych do PUBP w Sanoku, [b.d.]; Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), IV.310.09, t. 21, k. 1–290, Meldunki sytuacyjne WP, WOP i MO zawierające wykazy osób aresztowanych na terenie pow. przemyskiego w okresie od 12 IV do 15 V 1947 r.

W przypadku braku takich spisów dowódcy oddziałów wysiedlających byli zobligowani do ich niezwłocznego przygotowania. Uczynił tak m. in. dowódca 7 Dywizji Piechoty płk. Kobyłański, który w wydanym jeszcze tego samego dnia, tj. 24 kwietnia 1947 r., rozkazie polecił:

“d) przystąpić natychmiast do wykonania spisów inteligencji ukraińskiej oraz jej rozpracowania, zwracając szczególną uwagę na kler greckokatolicki jako trzon działalności ukraińskiego podziemia.

Bezwzględnie wykryć Ukraińców podszywających się pod narodowość polską;

e) przeprowadzić tajny dokładny spis ludności w swoich rejonach odpowiedzialności, przy ścisłym porozumieniu z miejscowymi organami UB i MO”³⁷⁴.

Do obozu trafiali nie tylko Ukraińcy z terenów objętych bezpośrednim działaniem Grupy Operacyjnej “Wisła”. 12 maja 1947 r. specjalna grupa operacyjna Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego przeprowadziła aresztowania wśród Ukraińców zamieszkałych w Krakowie, organizując tzw. “kocioł” w budynku plebanii i cerkwi greckokatolickiej św. Norberta przy ul. Wiślniej oraz w prywatnym mieszkaniu na ul. Ujejskiego. Aresztowano co najmniej 35 osób, które pomimo braku dowodów współpracy z podziemiem, po kilkudniowym śledztwie, 20 maja 1947 r. wywieziono do obozu w Jaworznie³⁷⁵. Administrator parafii, ks. dr Stefan Hrab, po kilkumiesięcznym śledztwie prowadzonym przez MBP, został przekazany organom NKWD i zesłany do łagru na Syberii. Podobnych aresztowań dokonano wśród Ukraińców zamieszkałych w Łodzi, Poznaniu, Warszawie, Zakopanem i Gdańsku.

³⁷⁴ *Akcja “Wisła”*, s. 173, dok. 81, Rozkaz specjalny nr 002 z 24 IV 1947 r.

³⁷⁵ Relacja ks. Mikołaja Deńki, Zofii Smereczniak, Krystyny Parchuc, Marii Szeremety i Michała Skwirtniańskiego w zbiorach autora.

Z relacji byłych więźniów, jak też z zachowanych dokumentów, wynika, że we wszystkich przypadkach Ukraińców zatrzymanych przez oddziały GO "Wisła" kierowano do aresztów powiatowych urzędów bezpieczeństwa publicznego, gdzie przez co najmniej dwa tygodnie poddawano ich niezwykle brutalnemu śledztwu. Po jego zakończeniu osoby, którym dowiedziono przynależność do podziemia lub przyznały się do tego pod wpływem tortur, kierowano do dyspozycji Wojskowego Sądu Grupy Operacyjnej "Wisła". Pozostałych aresztowanych wywożono zbiorowymi transportami do obozu w Jaworznie, gdzie część z nich poddawano dalszym przesłuchaniom.

Podczas Akcji "Wisła" wszystkie decyzje związane z wysyłaniem aresztowanych Ukraińców do obozu podejmował osobiście wiceminister bezpieczeństwa publicznego płk. Grzegorz Korczyński, który pełnił wówczas funkcję zastępcy dowódcy GO "Wisła" do spraw bezpieczeństwa. On też każdorazowo zatwierdzał tzw. "Listy mających być odstawionych do obozu", zawierające dane personalne i charakterystyki aresztowanych Ukraińców. Po rozwiązaniu GO "Wisła" decyzję o skierowaniu do obozu podejmowali szefowie powiatowych urzędów bezpieczeństwa publicznego³⁷⁶. W jednym przypadku listę Ukraińców wysyłanych zbiorowym transportem do obozu zatwierdził szef WUBP w Rzeszowie płk. Teodor Duda³⁷⁷. Decyzję o zwolnieniu Ukraińców z obozu wydał wiceminister bezpieczeństwa publicznego płk. Mieczysław Mietkowski³⁷⁸.

Pomysł by część ukraińskiej ludności cywilnej zamknąć w obozie koncentracyjnym nie był w ówczesnych realiach politycznych czymś nowym i szokującym. Zaraz po wojnie, dwa lata przed Akcją

³⁷⁶ Archiwum Delegatury UOP w Krakowie, 1853/III, Postanowienie szefa PUBP w Nowym Sączu z 20 VII 1947 r. o "przekazaniu do COP Jaworzno" Stefana Lorcza z wsi Szczawnik.

³⁷⁷ Archiwum UOP w Warszawie (dalej: AUOP), Listy transportowe Ukraińców skierowanych do obozu w Jaworznie (od 12 V do 28 VIII 1947 r.)

³⁷⁸ AUOP, Akta normatywne MBP, tom 6; k. 177, Zarządzenie nr 56 Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego z 5 XII 1947 r.

“Wisła”, za obozowe druty trafiło kilkadziesiąt tysięcy Niemców, Ślązaków, Mazurów, a przede wszystkim obywateli polskich, którzy podczas wojny podpisali tzw. volkslistę.

30 marca 1947 r., czyli na miesiąc przed rozpoczęciem Akcji “Wisła”, członkowie Wojewódzkiego Komitetu Bezpieczeństwa w Rzeszowie w ściśle tajnym raporcie skierowanym do Państwowej Komisji Bezpieczeństwa, uznali, że oprócz wysiedlenia ludności ukraińskiej i rodzin “mieszanych” polsko-ukraińskich, wprowadzenia sądów doraźnych, zniszczenia w wysiedlonych wioskach wszystkiego, co mogłoby być przydatne UPA, skolonizowania terenów poukraińskich, konieczne jest również “wprowadzenie obozów koncentracyjnych dla Ukraińców, którzy szkodzą państwu”³⁷⁹.

Nie była to zresztą propozycja odosobniona. Zdaniem dowódcy 9 DP, stacjonującej na terenie woj. rzeszowskiego, płk. Ignacego Wieliczki, który był oficerem Wojska Polskiego podobnie jak gen. Mossor od listopada 1918 r., jednym z podstawowych warunków usprawnienia walki z podziemiem ukraińskim na terenie województwa rzeszowskiego miało być “zorganizowanie obozów koncentracyjnych dla tych Ukraińców, którym zostanie dowiedziona wroga dla Państwa działalność”³⁸⁰.

Najbardziej brutalny w swej treści był rozkaz dowódcy 7 DP płk. Bobrowskiego wydany 19 lipca 1947 r.: “Wszystkich Ukraińców wysiedlonych, pojawiających się na terenie odpowiedzialności Dywizji, celem przeprowadzenia żniw – aresztować i oddać UB celem odesłania ich do obozów koncentracyjnych”³⁸¹.

³⁷⁹ *Akcja “Wisła”*, s. 69, dok. 22. Zob. CAW, IV.111, t. 471, k. 1439-1439, Raport nr 22 z posiedzenia WKB w Rzeszowie z 30 III 1947 r.

³⁸⁰ Tamże, s. 72.

³⁸¹ Tamże, s. 346–347, dok. 215, Rozkaz nr 063 d-cy 7 DP płk. Z. Bobrowskiego.

Kim byli Ukraińcy więzieni w obozie?

W pierwszej fazie Akcji “Wisła”, w wyniku bezpodstawnych oskarżeń, mnożących się denuncjacji, do obozu trafiło 22 duchownych grekokatolickich i 5 prawosławnych, 21 nauczycieli, 2 lekarzy medycyny, 2 inżynierów, kierownik kopalni ropy naftowej razem z niemalże wszystkimi swoimi pracownikami narodowości ukraińskiej ze wsi Ropienka i Paszowa. Wśród aresztowanych byli Ukraińcy – dorożkarze z Krynicy i z Gdańska. Szczególną tragiczną wymowę ma fakt osadzenia w obozie Ukraińców – byłych żołnierzy Wojska Polskiego, uczestników wojny obronnej 1939 r., więzionych w sowieckich i hitlerowskich obozach jenieckich, Łemków – zdemobilizowanych żołnierzy Armii Czerwonej, tzw. “dobrowolciw”. Za obozowe druty trafili nawet byli więźniowie hitlerowskich obozów koncentracyjnych, m.in. KL Auschwitz, jak też Ukraińcy więzieni w 1939 r. w polskim obozie Bereza Kartuska.

Jednak podstawową masę więźniów stanowili ukraińscy chłopci. Były wsie, z których, w myśl stosowanej nagminnie w czasie Akcji “Wisła” zasady odpowiedzialności zbiorowej, wywożono do obozu po kilkadziesiąt osób, nierzadko całe rodziny włącznie z kobietami i dziećmi. Np. z dwóch wsi powiatu tomaszowskiego: Hrebenne i Wierzbica – za druty obozu trafiło 164 osoby (w tym 23 kobiety); z Bartnego na Łemkowszczyźnie – 28 osób.

22 maja 1948 r. przywieziono do Jaworzna i umieszczono w odizolowanej od reszty więźniów części obozu grupę 112 żołnierzy Ukraińskiej Powstańczej Armii, wziętych do niewoli na terenie Czechosłowacji i deportowanych do Polski. Po dwóch dniach wywieziono ich do więzienia Montelupich w Krakowie, a następnie przekazano do dyspozycji Wojskowych Sądów Rejonowych w Rzeszowie i Przemyślu, gdzie większość z nich została skazana na karę śmierci i stracona.

W lipcu 1947 r. zaczęto przywozić do obozu Ukraińców, którzy wysiedleni na ziemie zachodnie podjęli próbę powrotu w rodzinne strony po pozostawione mienie czy też na żniwa. W czasie

Akcji “Wisła”, z uwagi na brutalną formę wysiedleń (2-3 godziny na spakowanie dobytku całego życia, zakaz zabierania sprzętów i narzędzi gospodarczych i nadmiernej ilości zboża), duże odległości do kolejowych stacji załadowniczych, a przede wszystkim brak transportu, większość ukraińskich rodzin nie zdołała zabrać zapasów żywności pozwalających przetrwać do następnych zbiorów. Osiedlenie Ukraińców na zdewastowanych, rozszabrowanych poniemieckich gospodarstwach, gdzie ziemia leżała odłogiem od zakończenia wojny, sprawiło, iż wiele rodzin stanęło wobec widma głodu. W dowództwie GO “Wisła” wiadano, że Ukraińcy zdesperowani zaistniałą sytuacją, wracają do swoją ojcowiznę celem skoszenia zboża, którym obsiano pola tuż przed wysiedleniem. Mimo to uznano, że tolerowanie takich powrotów “umożliwi organizowanie wywiadu, odbudowanie siatki łączności, a nawet formowanie nowych band”³⁸². By temu zapobiec 16 lipca 1947 r. dowódca GO “Wisła” gen. S. Mossor wydał tajny rozkaz, polecając dowódcom podległych mu jednostek “Ukraińców, wysiedlonych i bezprawnie powracających, aresztować i przekazywać placówkom i Urzędowi Bezpieczeństwa Publicznego”, które “w myśl otrzymanych instrukcji kierować będą te osoby do obozu pracy w Jaworznie”³⁸³. Podobnej treści rozkazy wydali dowódcy wszystkich dywizji, wchodzących w skład GO “Wisła” oraz dyrektor Zarządu Centralnego Państwowego Urzędu Repatriacyjnego³⁸⁴.

Ilu Ukraińców więziono w Jaworznie?

Z analizy miesięcznych “Raportów o stanie zaludnienia COP Jaworzno” za lata 1945–1949 wynika, że Ukraińcy przebywali w

³⁸² *Akcja “Wisła”*, s. 343–344, dok. 213, Rozkaz nr 0010 z 16 VII 1947 r. Z ksiąg obozowych wynika, że na podstawie wspomnianych rozkazów aresztowano i osadzono w obozie 156 osób.

³⁸³ Tamże, s. 344.

³⁸⁴ Tamże, s. 347–348, dok. 216. Zob. AP Olsztyn, Wojewódzki Oddział PUR, 57, k. 16.

tym obozie już od maja 1945 r. Wówczas to po raz pierwszy w obozowych statystykach wykazano 17 mężczyzn i 17 kobiet narodowości ukraińskiej³⁸⁵. W 1946 r. przeciętna ilość Ukraińców nie przekraczała 18 osób. Ostatnich 2 więźniów ukraińskich odnotowano w lutym 1949 r. Nie ma jednak pewności, że przed 1947 r. Ukraińcy ci przebywali akurat na terenie obozu w Jaworznie, gdyż raporty statystyczne opracowywane wg struktury narodowościowej obejmowały również obozy-filie podległe ewidencyjnie Centralnemu Obozowi Pracy.

Dane dotyczące liczby Ukraińców więzionych w Jaworznie w związku z Akcją "Wisła" są rozbieżne i częściowo niepełne. Z zachowanych miesięcznych sprawozdań statystycznych komendy obozu wynika, że w okresie od maja 1947 r. do marca 1949 r. za obozowe druty trafiło co najmniej 3821 osób uznanych za Ukraińców. Jednak w tej liczbie znalazła się też pewna, trudna dziś do ustalenia, liczba Polaków oraz osób pochodzących z rodzin mieszanych polsko-ukraińskich, oskarżonych o sprzyjanie Ukraińcom i współpracy z UPA.

Wg statystyk miesięcznych w maju 1947 r. osadzono w obozie 817 mężczyzn i 130 kobiet, w czerwcu zaś odpowiednio – 1092 (257), lipcu – 711 (265), sierpniu – 139 (60), wrześniu – 163 (73), październiku – 41 (17), listopadzie – 16 (8), grudniu – 9 (2). Ostatnich Ukraińców przywieziono do obozu w styczniu 1948 r. – 8 mężczyzn i 1 kobieta oraz w lutym – 6 (6), co daje łączną liczbę 3821 osób, w tym 819 kobiet i kilkanaścioro dzieci³⁸⁶.

Natomiast wg "Księgi głównej więźniów śledczych (Ukraińców)", prowadzonej przez Dział Rozmieszczeń COP Jaworzno, w okresie od maja do końca grudnia 1947 r. do obozu przybyło 3759 osób oraz 2 osoby w styczniu 1948 r. Ponadto w części II.

³⁸⁵ AP Kraków, WUBP, 27, Raporty statystyczne o stanie zaludnienia więźniów COP Jaworzno za lata 1945–1948. Tabela nr 3. Dane wg stanu na 1. dzień miesiąca.

³⁸⁶ Tamże.

księgi, wg odrębnej numeracji, zaewidencjonowano 112 wspomnianych już żołnierzy UPA, przetrzymywanych w obozie od 22 do 24 maja 1948 r.³⁸⁷ W tym przypadku łączna liczba więźniów – Ukraińców wynosi 3873 osoby³⁸⁸.

Najwięcej więźniów pochodziło z woj. rzeszowskiego – 2610. Do czasu aresztowania mieszkali oni w 454 miejscowościach, znajdujących się na terenie 12 powiatów. Z woj. lubelskiego osadzono w obozie 803 Ukraińców pochodzących ze 157 miejscowości w 7 powiatach, z woj. krakowskiego – 143 osoby (z 35 miejscowości, 3 powiatów i m. Kraków). Pozostali więźniowie to przede wszystkim 156 osób aresztowanych po powrocie z ziem zachodnich na podstawie rozkazu 0010 gen. Mossora (w ich przypadku podano już nowe miejsce zamieszkania), ok. 50 osób zamieszkałych w innych województwach (łódzkie, katowickie, warszawskie), które wysłano do obozu w ramach tzw. “oczyszczania” tych terenów z Ukraińców,

³⁸⁷ Z Jaworzna do więzienia Montelupich w Krakowie przywieziono 111 żołnierzy UPA (jeden został zakatowany w obozie). 7 VI 1948 r. trzy osoby przekazano do dyspozycji MBP w Warszawie, a pozostałe przetransportowano 22 VI 1947 r. do więzienia w Rzeszowie i Przemyślu.

³⁸⁸ AP Katowice, “Księga główna więźniów śledczych (Ukraińców)”, tom I, rok 1947, zawiera dane 2200 osób uwięzionych w obozie w okresie od 9 V do 28 VI 1947 r.; tom II – 1559 osób, które przybyły do obozu od 28 VI do 18 XII 1947 r. oraz 114 osób w 1948 r. Księgi obozowe są niezwykle cennym źródłem wiedzy o Ukraińcach więzionych w Jaworznie. Zawierają następujące dane: imię i nazwisko, imiona rodziców, datę urodzenia i miejsce zamieszkania w chwili aresztowania i osadzenia, które w przypadku większości więźniów jest tożsamy z miejscem urodzenia, wyznanie, zawód, datę aresztowania (nie we wszystkich przypadkach), datę przybycia do obozu i skąd, datę zwolnienia z obozu lub skierowania do więzienia Montelupich w Krakowie. Księga ukraińska, podobnie jak siedem innych ksiąg więźniów z nazwiskami kilkunastu tysięcy Niemców, Polaków, Volksdeutsche oraz jeńców wojennych więzionych w latach 1945–1950 w COP Jaworzno, były przechowywane do 1989 r. w archiwum Służby Bezpieczeństwa w Olsztynie. Wiosną 1990 r. zostały przejęte przez Archiwum Państwowe w Olsztynie, skąd trafiły do Katowic.

osoby bezdomne oraz pochodzące z terenów należących po 1944 r. do USRR.

Podczas Akcji “Wisła” pierwsi Ukraińcy trafili do obozu 9 maja 1947 r., tj. po 12 dniach od chwili rozpoczęcia wysiedleń. W końcu grudnia 1947 r., na podstawie zarządzenia nr 56 MBP, rozpoczęto zwalnianie więźniów “w związku z zakończeniem sprawdzania osób zatrzymanych w okresie akcji “W” i osadzonych w obozie w Jaworznie”³⁸⁹. Pod eskortą żołnierzy KBW, specjalnymi pociągami lub w doczepianych wagonach więziennych, wysyłano ich do poszczególnych województw w ślad za wysiedlonymi rodzinami. Do marca 1948 r. obóz opuściło ponad 3000 osób. Zwalnianie pozostałych trwało przez cały 1948 r. Ostatnia grupa więźniów – duchownych greckokatolickich – wyszła na wolność 8 marca 1949 r.

Ilu Ukraińców zginęło w Jaworznie?

Pierwszy Ukrainiec zginął w obozie 14 czerwca 1947 r., równo w miesiąc po przybyciu do Jaworzna. Był to więzień Nr 343, Michał Ogarek ur. 25 września 1895 r., rolnik ze wsi Czaszyn pow. Lesko. Z relacji więźniów wynika, że przyczyną większości zgonów w obozie w początkowym okresie były obrażenia doznane w czasie śledztwa. W kilku przypadkach przesłuchiwanie więźniowie zostali po prostu zakatowani na śmierć. Miały też miejsce co najmniej dwa przypadki

³⁸⁹ Zgodnie z zarządzeniem akcja zwalniania miała trwać od 10 do 20 grudnia 1947 r. Jednak w grudniu wypuszczono z obozu jedynie ok. 400 Ukraińców. Listę osób przewidzianych do zwolnienia zatwierdzał dyr. Departamentu Śledczego MBP płk. Różański. Adresy ich rodzin miał opracować dyr. Departamentu III MBP płk. Czaplicki. WUBP w Białymstoku, Gdańsku, Olsztynie, Poznaniu, Szczecinie i Wrocławiu zostały zobowiązane do utworzenia spośród funkcjonariuszy UB specjalnych brygad, które miały nadzorować rozsyłanie b. więźniów do poszczególnych miejscowości i rodzin. Całością akcji kierował kpt. Feliks Szpan, kierownik Sekcji Departamentu II. Zob. AUOP, Akta normatywne MBP, tom 6, k. 177.

samobójstw popełnionych przez młode kobiety, które rzuciły się na obozowe druty nie mogąc znieść zadawanych im tortur. W jednym przypadku więźniarka została uprzednio postrzelona przez strażnika po przekroczeniu tzw. strefy śmierci oddzielającej teren obozu od ogrodzenia.

W październiku 1947 r. nastąpił nagły wzrost zgonów spowodowanych głodem panującym wśród więźniów i fatalnymi warunkami sanitarnymi. Wkrótce potem w obozie wybuchła epidemia duru brzuszego i tyfusu. Wysłana w międzyczasie do Jaworzna specjalna komisja opracowała raport, w którym zbagatelizowano istniejące zagrożenie. Odpowiedzialnością za pojawiające się przypadki zachorowań obarczono głównie więźniów.

Zdaniem przewodniczącego komisji, inspektora więziennictwa i epidemiologa Wydziału Zdrowia WUBP w Krakowie por. dr. Bronisława Jakobi, "Ostatnie wypadki duru brzuszego sygnalizowane Szefostwu Służby Zdrowia MBP w Warszawie, które pojawiły się wśród ludności ukraińskiej przebywającej w tut. Obozie Pracy okazały się na szczęście za wyjątkiem 2-ch wypadków potwierdzonych serologicznie i klinicznie, zaburzeniami żołądkowo-jelitowymi.[...] Obserwacje poczynione na miejscu utwierdziły mnie w mniemaniu, że Ukraińcy w świadomy sposób sabotują zarządzenia wydane przez kierownictwo obozu celem utrzymania go na odpowiednim poziomie sanitarnym, w ten sposób, że mimo otrzymania normalnego wyżywienia przewidzianego normami Departamentu Więziennictwa i Obozów, tj. 2400 kalorii – to niejednokrotnie, co też świadkowie potwierdzają, jedzą surowe ziemniaki niemyte, buraki, marchew, w które to produkty zaopatrują się będąc użytym przy wyładowywaniu wagonów.[...] Jako jeden z czynników sprzyjających powstawaniu epidemii tyfusu, można podkreślić fakt niedostarczenia przez kier. obozu, na skutek zakazu grupy śledczej MBP, papieru klozetowego, co przy niskim stanie kultury i nieprzestrzeganiu zasad higieny (mycia rąk) może spowodować wybuch duru brzuszego, tym bardziej, że ci sami ludzie żywność roznoszą po swoich salach i zapewne rąk nie myją przed jedzeniem.

Baraki "UPA" są nieco przeludnione, ponadto odczuwa się brak słomy. Jak wyżej wspomniałem, Ukraińcy są pozbawieni w większości wypadków bielizny i ubrań, co też uniemożliwia im mycie codziennie, posiadane zaś ubrania są w tak opłakanym stanie, że nie mogą opuścić baraku"³⁹⁰.

W podobnym tonie, pełnym pogardy dla tragicznej doli więźniów, było utrzymane sprawozdanie naczelnika Wydziału Więziennictwa i Obozów WUBP w Krakowie por. Jakuba Hammer-schmidta dla MBP z 31 grudnia 1947 r.

"Nadmierna ilość wypadków zachorowań na choroby epidemiczne i zakaźne łączy się ściśle z akcją internowania w COP Jaworzno Ukraińców. Ukraińcy ci, ludzie o niskiej kulturze bytu i życia, przywiezieni zostali do obozu w podartej i brudnej oraz długi czas nie zmienianej odzieży i bieliźnie, zawszeni. Swym niechlujnym trybem życia przyczynili się do rozszerzenia i wybuchu różnego rodzaju chorób epidemicznych. Pozbawieni wszelkich zasad higieny i kultury, wygłodzeni po długim okresie pobytu w lasach, rzucali się jak dzicy na surowe i nie myte ziemniaki, buraki, marchew itp., pili wodę z beczek przeznaczonych jako zapas na wypadek pożaru, mimo możliwości zaopatrzenia się w wodę zdatną do użytku"³⁹¹.

W konsekwencji morderstw popełnionych przez funkcjonariuszy UBP i straż obozową, wyniszczenia organizmu spowodowanego niedożywianiem, torturami w trakcie śledztwa, szerzącymi się chorobami zakaźnymi, w obozie zginęło co najmniej 160 Ukraińców, w tym 6 kobiet i 1 duchowny grekokatolicki. Ciała więźniów zakopywano w pobliskim lesie w zbiorowych anonimowych mogiłach. Dziś na tym miejscu stoi pomnik, odsłonięty przez prezydentów Polski i Ukrainy.

³⁹⁰ AP Kraków, WUBP, 11, Sprawozdanie por. dr. Bronisława Jakobi z 18 XI 1947 r.

³⁹¹ AP Kraków, WUBP, 8, Sprawozdanie por. Jakuba Hammer-schmidta dla MBP za III i IV kwartał 1947 r. z 31 grudnia 1947 r.

Śledztwo – Więzienie Montelupich – Wojskowy Sąd Rejonowy w Krakowie

W okresie od maja do grudnia 1947 r. na terenie obozu przebywała specjalna “Grupa Operacyjna” kierowana przez kpt. Wysockiego i “Grupa Śledcza” kierowana przez mjr. Józefa Bika. Obie grupy, powołane przez Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, liczyły kilkudziesięciu funkcjonariuszy UB i kursantów Centralnej Szkoły MBP w Łodzi, oddelegowanych przez poszczególne WUBP z terenu całej Polski. Jednym z członków grupy śledczej był m.in. późniejszy wiceminister spraw wewnętrznych, ostatni szef Służby Bezpieczeństwa PRL gen. dyw. Władysław Pożoga.

Z relacji byłych więźniów, jak też z materiałów śledztwa prowadzonego w latach 1991–1995 przez Okręgową Komisję Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Katowicach wynika, że członkowie grupy śledczej poddawali wielokrotnym, brutalnym przesłuchaniom niemalże każdego więzionego w Jaworznie Ukraińca, próbując wymusić przyznanie się do przynależności do UPA lub współpracy. Do powszechnie stosowanych metod śledztwa należało torturowanie prądem, bicie drewnianymi pałkami, wkładanie szpilek pod paznokcie. Więźniów szczególnie opornych zamykano do karceru – betonowego bunkra. Miały miejsce przypadki morderstw dokonanych na więźniach przez członków grupy śledczej w trakcie przesłuchań, jak też spowodowania śmierci więźniów w konsekwencji obrażeń zadanych im w śledztwie. W sektorze ukraińskim urządzano tzw. “ukraińskie procesje”. Więźniów pędzono między dwoma szpalerami żołnierzy straży obozowej, którzy bili ich drewnianymi pałkami i kolbami karabinów. Zdarzenia takie miały miejsce w dniach, na które przypadały popularne ukraińskie święta cerkiewne, m.in. 12 lipca 1947 r. na św. Piotra i Pawła (wg kalendarza gregoriańskiego – 29 czerwca).

Po zakończeniu śledztwa ok. 560 osób, w tym 90 kobiet, przewieziono do więzienia Montelupich w Krakowie. Wojskowy Sąd Rejonowy w okresie od czerwca do września 1948 roku skazał

93 Ukraińców na karę śmierci, a ponad 450 na karę więzienia, głównie za współpracę z UPA. Uniewinniono zaledwie kilka osób³⁹².

Centralny Obóz Pracy czy obóz koncentracyjny?

W przypadku obozu w Jaworznie przyjęło się używać jego oficjalnej nazwy – “Centralny Obóz Pracy”, nadanej przez Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego w 1945 r. Jednakże w zależności od okresu, kategorii więzionych w nim osób, metod i skali stosowanych represji, a w ich konsekwencji rozmiarów popełnionych zbrodni, obóz ten pełnił również inne funkcje, mające niewiele wspólnego z obozem pracy. Przede wszystkim był to jeden z największych obozów jeńców niemieckich. Ale był to również, a może przede wszystkim, obóz koncentracyjny, największa katownia w komunistycznej Polsce. Szczególnie w dwóch okresach, tj. w 1945 r. – w przypadku Niemców i Volksdeutschów oraz od maja 1947 r. – w przypadku Ukraińców³⁹³.

³⁹² Pierwszą grupę 17 Ukraińców z obozu w Jaworznie do więzienia Montelupich przywieziono 12 VI 1947 r. Kolejnych więźniów przekazywano do dyspozycji WSR w Krakowie w odstępach kilkutygodniowych: 20 czerwca (28 więźniów), 2 lipca (62), 12 lipca (36), 29 lipca (63), 22 sierpnia (25), 25 sierpnia (75), 5 września (51), 6 września (50), 10 września (48), 26 września (69), 23 października (11), 7 lutego 1948 r. (26). Zob. AP Kraków, Więzienie Montelupich, 93, Księga I. główna więźniów śledczych za 1947–1948 rok.

³⁹³ W polskich publikacjach, podejmujących zagadnienie klasyfikacji obozów w Polsce po roku 1945, nie występuje kategoria: “obóz koncentracyjny”. Używa się natomiast pojęcia “obóz karny”. Np. Edmund Nowak podzielił obozy według pełnionych funkcji na obozy: a) pracy przymusowej, b) niemieckich jeńców wojennych, c) karne i izolacyjne, d) wysiedleńcze i przesiedleńcze, e) przejściowe, f) ośrodki pracy więźniów. Zob. E. Nowak, *Obozy w Polsce po 1945 (ze szczególnym uwzględnieniem Śląska)*, “Studia Śląskie”, t. LV, Opole 1997. Z kolei wg Piotra Madajczyka były tylko trzy typy obozów: obozy wysiedleńcze, obozy pracy i obozy karne. P. Madajczyk, *Przyłączenie Śląska Opolskiego do Polski 1945–1948*, Warszawa 1996, s. 237–239.

Zadziwiająca jest, jak szybko w kraju, w którym więzienie i śmierć kilku milionów Polaków i więźniów innych narodowości w hitlerowskich obozach koncentracyjnych uznano za zbrodnię ludobójstwa, polskie władze nie wahały się użyć obozów jako narzędzia eksterminacji niepolskich grup narodowościowych. Pierwszy dyrektor Departamentu Więziennictwa i Obozów mjr. Teodor Duda na I. krajowej odprawie naczelników więzień i obozów, która odbyła się w dniach 8–9 kwietnia 1945 r. w swoim referacie zatytułowanym *Założenia obozów, cele oraz zadania*, zawarł myśl następującą: “Obozy pracy przymusowej są w Polsce tworem nowym. Nasuwa się pytanie czy obozy pracy powstały w Polsce w sposób mechaniczny, jako naśladownictwo obozów niemieckich, czy innych, czy też istnieje druga podstawa i przyczyna. Przyczyna jest, że tak powiem własna. Ustawa nie powstała w ciszy gabinetowej a powołała ją do życia polska rzeczywistość historyczna [...]. Należy pamiętać, że obozy pracy przymusowej w Nowej Polsce to nie są niemieckie AL, czy niemieckie KL, obozy specjalne to nie są SL. Każdy z tych typów był obliczony na wyniszczenie fizyczne. U nas obowiązuje zasada wychowania fizycznego. I o tej zasadzie trzeba pamiętać”³⁹⁴.

Czy była jakaś istotna różnica między zasadą “wyniszczenia fizycznego” stosowaną w hitlerowskim podoboże koncentracyjnym KL Auschwitz – Neu-Dachs, a zasadą “wychowania fizycznego” realizowaną w stalinowskim Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie np. wobec Ukraińców, o której mówił mjr. Duda, twórca powojennego systemu obozów w Polsce?

Podczas Akcji “Wisła”, wbrew nazwie wypisanej na głównej bramie obozu w Jaworznie, Ukraińców nie osadzano po to, by tu, za drutami, poprzez ciężką pracę, odpokutowali za jakieś konkretne

³⁹⁴ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego (dalej: MBP), 1/38, k. 324–349, Stenogram wystąpienia dyr. Dep. Więziennictwa i Obozów mjr. Teodora Dudy na I Krajowej Odprawie Naczelników Więzień i Obozów, 8–9 kwietnia 1945 r. Wg raportu w odprawie wzięło udział 80 naczelników więzień i 12 obozów pracy.

przestępstwa popełnione przeciwko państwu polskiemu. Spośród kilku tysięcy Ukraińców więzionych w Jaworznie jedynie niewielki odsetek zatrudniono w obozowych warsztatach. Pozostali więźniowie spędzali większość czasu zamknięci w barakach, bez prawa leżenia na pryzkach, oczekując w napięciu wezwania na kolejne przesłuchanie. Niemalże każdego dnia stosowano wobec nich wyniszczające organizm długotrwałe ćwiczenia fizyczne oraz egzekwowany pod byle pretekstem rozbudowany system kar. Jediną formą pracy, którą w obozie Ukraińcy byli zmuszani najczęściej wykonywać, było bezsensowne przewożenie z miejsca na miejsce pryzm piachu, przenoszenie ciężkich kamieni. W wielu przypadkach doprowadzało to do szybkiego wycieńczenia organizmu więźniów, a w konsekwencji do ich śmierci. We wspomnieniach byłych więźniów była to kara stosowana wobec nich z pełną premedytacją, mająca na celu złamać ich fizycznie i moralnie, a następnie doprowadzić do przyznania się do współpracy lub przynależności do UPA. Cel był jasno określony: odizolować od reszty społeczeństwa ukraińskiego najbardziej świadomą jego część, zniszczyć fizycznie, złamać moralnie, zastraszyć.

Obóz w Jaworznie był tym miejscem na polskiej ziemi, gdzie wzorce i doświadczenia hitlerowskie spotkały się ze stalinowskimi. Polscy komuniści bez najmniejszych skrupułów wykorzystali przeznaczenie obozowych obiektów pozostawionych przez Niemców, w tym drewniane baraki, łaźnie i szpital, w którym zgodnie z obozową tradycją więźniowie częściej umierali lub też byli uśmierceni, niżli wracali do zdrowia. Więźniowie jak niegdyś spali na piętrowych pryzkach, tyle że teraz zamiast papierowych sienników wypchanych słomą, takiej samej poduszki i dwóch koców, leżeli na gołych deskach, a za przykrycie służyło im wyłącznie ubranie, które mieli na sobie. System zabezpieczenia obozu, składający się z murowanych wież strażniczych wyposażonych w broń maszynową i reflektory, pozostał bez zmian. Obóz otaczał podwójny pas ogrodzenia z kolczastych drutów umocowanych na betonowych słupach i podłączonych do prądu wysokiego napięcia. Z obu stron ogro-

dzenia znajdował się pas ziemi szerokości ok. 2 m posypany piaskiem i codziennie grabiony. Następnie, również z obu stron, pojedyncze druty umocowane do słupków betonowych metrowej wysokości, wytyczające tzw. strefę śmierci. W przypadku jej przekroczenia straż strzelała bez ostrzeżenia. W 1947 r., celem całkowitego odizolowania obozu od najbliższego otoczenia, a w szczególności od przebiegającej w pobliżu szosy Kraków–Katowice, po zewnętrznej stronie ogrodzenia więźniowie ukraińscy wybudowali ok. 5 metrowej wysokości mur z cegieł.

Pomimo tak solidnego systemu zabezpieczeń, jakie posiadał obóz w Jaworznie, Ukraińców osadzono w specjalnie do tego celu przygotowanym sektorze (baraki nr 8–15), wydzielonym i odizolowanym od pozostałych obiektów obozowych, w tym od baraków jeńców niemieckich (nr 1–7), dodatkowym systemem drutów i strzeżonych przejść. Pośrodku “obozu ukraińskiego”, obok baraku nr 14, ustawiono dodatkową wieżę strażniczą, zwaną przez więźniów “kogutkiem”. Ponadto baraki męskie (nr 10–14) były odgradzone drutem kolczastym od baraków kobiecych nr 8 i 9 oraz baraku nr 15, w którym prowadzono przesłuchania. Był to de facto obóz koncentracyjny w obozie pracy.

W obozie reaktywowano pohitlerowską strukturę hierarchii władzy: komendanta, oddziałowych, blokowych, a także funkcję szczególnie znieawidzonego przez więźniów “kapo”, zwanego teraz “gońcem”³⁹⁵. Uruchomiono obozowe warsztaty produkujące na

³⁹⁵ Komendantami obozu w czasie, kiedy więziono tam Ukraińców, byli kolejno: kpt. Stanisław Kwiatkowski, od kwietnia 1948 r. – Teofil Hazelmajer, a od lutego 1949 r. – kpt. Salomon Morel, odpowiedzialny za zbrodnie popełnione w 1945 r. na Ślązakach i Niemcach w obozie koncentracyjnym w Świętochłowicach. Personel obozu składał się, w zależności od okresu, z 200–300 żołnierzy i ok. 18 oficerów specjalnej formacji wchodzącej w skład Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego, utworzonej przez MBP dla ochrony obozów, oraz kilkudziesięciu strażników i osób administracji cywilnej. Ze szczególnego okrucieństwa zasłynęli “kapo”: Stefan Węgrzyn i Jan Jagniszczak.

potrzeby MBP mundury, buty i meble. Ożył również obozowy karcer, mieszczący się w betonowych podziemiach pralni, który zgodnie ze swym pierwotnym przeznaczeniem znowu zaczął być miejscem powolnej, męczeńskiej śmierci dziesiątków więźniów.

W sierpniu 1946 r. "Dziennik Rzeszowski" opublikował reportaż zatytułowany "W obozie dla «foksów» w Jaworznie", w którym tak opisano to pomieszczenie: "Bunkier śmierci. Obok magazynów – żywa pamiątka po Niemcach. Bunkier. Nieco więcej niż 1 m² ciemnicy strasznej, duszącej, nieopisanej. Niemcy za byłe przewinienie karali 2-tygodniowym pobytom w bunkrze. Po tym czasie wyciągano łachman ludzki pół żywy, pół zmarły. Śmierć zwyciężała zwykle po kilku dniach"³⁹⁶.

Śmierć w obozie w Jaworznie zebrała przerażające żniwo. O ile podczas wojny w hitlerowskim obozie KL Auschwitz – Neu-Dachs zamordowanych zostało ok. 2000 więźniów, to w stalinowskim Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie zginęło ok. 7000 więźniów³⁹⁷.

W 1990 r., z inicjatywy autora, wystąpiono do Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce z wnioskiem o wszczęcie śledztwa w sprawie bezprawnego uwięzienia w obozie w Jaworznie ukraińskiej ludności cywilnej³⁹⁸. Postanowieniem sędziego Sądu Rejonowego w Katowicach Jerzego Rucińskiego, oddelegowanego do Okręgowej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 7 sierpnia 1991 r. zostało wszczęte śledztwo "w sprawie zbrodni popełnionych na więźniach Centralnego Obozu Pracy w Jaworznie", a ponadto "w celu ustalenia przyczyn zgonu tych osób".

³⁹⁶ "Dziennik Rzeszowski" nr 174 z 4 VIII 1946 r.

³⁹⁷ *Lista osób zmarłych w więzieniach polskich w latach 1944–1956, część II. Obozy pracy*, oprac. Centralny Zarząd Zakładów Karnych Ministerstwa Sprawiedliwości, mps., Warszawa 1993.

³⁹⁸ Dokument taki Eugeniusz Misilo złożył osobiście na ręce ministra sprawiedliwości Aleksandra Bentkowskiego 23 lipca 1990 r.

27 listopada 1992 r. sędzia Ruciński postanowił wyłączyć z materiałów kompleksowego śledztwa dotyczącego COP w Jaworznie dokumentację odnoszącą się do przestępstw popełnionych w latach 1947-49 na szkodę ludności ukraińskiej i prowadzić w tej części odrębne postępowanie.

8 listopada 1995 r. prokurator wojewódzki w Katowicach pan Leszek Gołowski postanowił umorzyć śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych na ludności ukraińskiej w COP Jaworzno, w tym w sprawie zabójstw dokonanych przez funkcjonariuszy UBP na 161 więźniach obozu narodowości ukraińskiej, tj. przestępstwa określonego w art. 225 § 1 kk z 1932 r. – “wobec stwierdzenia, iż czynów nie popełniono”³⁹⁹, a nadto umorzyć śledztwo w sprawie znęcania się fizycznego i moralnego przez funkcjonariuszy UBP nad więźniami obozu, tj. przestępstwa określone w art. 241 i 246 kk z 1932 r. – “wobec niewykrycia sprawców”⁴⁰⁰. W ostatecznej konkluzji postanowienia prokurator jednak uznał, iż w świetle zgromadzonych dowodów oraz przedstawionego stanu faktycznego i prawnego “czyny te miały miejsce”, a ponadto bezspornie stwierdził, iż “w Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie w latach 1947–1949 popełnione zostały zbrodnie przeciwko ludzkości (...) na więźniach pochodzenia ukraińskiego”⁴⁰¹.

³⁹⁹ “Postanowienie o umorzeniu śledztwa” z dnia 8 XI 1995 r., s. 1–14.

⁴⁰⁰ Tamże, s. 15–76.

⁴⁰¹ Tamże, s. 77 i 80.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абрагамович Адам, о. 41
Агафія, тітка Ф. Дуркевича 67,
71
“Американка” 183

Б

“Байда”, див. Миколенко Петро
Бакун Роман 21, 260, 263
Баран Анна 289, 315
Баран Григорій 67, 69
Баран Марія 289, 315
Баран Петро 289, 315
Бараневичі, родина 131
Барчак Петро 187, 201
Бентковський Александер 306,
333
“Береза”, див. Качмарек
Владислав
Б’єган Юзефа 170
Б’єгани, родина 170
Біда Іван 17–22, 274
Біда (Дейнека) Ірина 44, 51–54
Біда Катерина 52
Біда Семен 21, 263
Бік Юзеф 301, 328
Біс Ю., “Вацлав” 205
Бобровський З. 294, 320
“Богдан”, див. Лико Іван
Божик Григорій 70, 161
Божик Степан, “Дунай” 159
Бозюк Володимир, о. 41
Бондар 133

Бондар Ганна 159
Бондар Марійка 222, 223
“Борис”, див. Погарський
Михайло
Бохно 146
Бречко Євген 11, 12, 14
Бронхард 94, 95
Бузько Микола 9
Булат Іван, о. 36, 41, 90, 91
Бульван Ілько 63
Бульван Ольга 63–65
Бульван Рудольф 63
Бурачук Федько 154
“Бурлака”, див. Щигельський
Володимир
Бучки, родина 83

В

“Вальтер”, див. Сверчевський
Кароль
Вархол А. 249
Вархола Михайло, “Ліска” 119
“Вацлав”, див. Біс Ю.
Вашишин Христина 56
Величко Ігнацій 293, 320
Венгжин (Венгжин, Венгрин)
Степан 9, 10, 19, 30, 38, 128,
142, 156, 174, 175, 190, 198,
199, 206, 230, 261, 305, 332
Вербовий 182
Вербовий Владислав 267
Висоцький, капітан 301, 328
“Вишинський”, див. Гамівка
Ярослав

- Війтів Ярослав 23–32
 Влашинович (Ярмола) Текля 55–59
 Вовк 210
 Вовк Петро 133
 Водонос Степанія 52
 Возьна 53
 Войтек, NN 237
 Володимир, NN 32
 “Воробець”, див. Дмитрів Йосиф
- Г**
 Газельмаер Теофіл 305, 332
 Галич Наталка, “Гатала-патала” 226
 Гамівка Ярослав, “Вишинський” 39, 227
 Гаммершмідт Якуб 300, 327
 Гаргай Микола 62
 Гаргай Михайло 259
 “Гатала-патала”, див. Галич Наталка
 Гащак Михайло, о. 41, 76, 171
 Гесс Рудольф 287, 313
 Гичкевич 173
 Гишпан Аня 225
 Гіпшан Анна 47
 Гірняк Петро 200
 Головський Лешек 306, 334
 “Голуб”, див. Мазур Юрій
 Граб Іван, о. 33
 Граб Степан, о. д-р 292, 318
 Гребеняк Ярослав, о. 42, 43
 Грицик Микола 233–248, 278
 Грицков’ян Дмитро 30, 31
 “Громенко”, див. Дуда Михайло
- Гук Богдан іх, хіі, 55, 61, 63, 79, 83, 89, 93, 127, 131, 135, 145, 149, 165, 181, 207, 209, 215, 221, 229, 257, 307
- Г**
 Ган Іван 154, 155
 Гембаровський Владислав, див. Несторак Іван
 Гіль Андрій 15
 Гіль Іван, “Гонта” 97
 Гіль Марія 56, 57
 “Гонта”, див. Гіль Іван
 Гуз Тадей 263
- Д**
 Дарчаки, родина 131
 Дацько Констянтин (Кость), о. 42, 76
 Дейнека Ірина, див. Біда (Дейнека) Ірина
 Дейнека Степан 53
 Дембіцька Юлія, див. Швед Юлія
 Демків Петро 67, 70
 Денько Микола, о. 33, 169, 292, 318
 Дзиман Михайло, “Левко” 62
 Дзюбина Степан, о. митрат vii, viii, 33–50, 53, 176
 Дідух Данило 225–227
 Дмитрів Йосиф, “Воробець” 121–123
 Довбуш Іван 30
 Дочило Михайло, о. 42, 75
 Древки 12
 Дуда Михайло, “Громенко” 203

Дуда Теодор 293, 303, 319, 330
Дудак Іван 159, 160
Думка Марія 52
Дуркевич Федір 67–71, 277
Дюнант Г. 246

Ж

Жемелко Петро 29
Жерух (Жеруха) Петро 263, 264

З

“Залізник”, див. Шпонтар Іван
Залуцька Марія 80
Запрудко Михайло 89
Заяць Ігнатій 77
Заяць Микола, о. 42, 73–77, 149,
212, 231
Зрада Микола 14
Зубрицька Емілія, див. Октаба
(Зубрицька) Емілія
Зубрицька Марія, див. Муц
(Зубрицька) Марія
Зубрицький Станіслав 167

І

Іван, NN 247
Іваник Мирослав хіі, 185
Іванів Йосиф 38, 140

К

Кавцький Кароль 43, 44
“Кадило”, див. Шевчук
Василь, о.
Каламай Степанія 52, 56
“Калинович”, див. Мазур
Григорій

Калинюк Омелян, о. 42
Капанайко Катерина 212
Капанайко Ярослав 133
Карлінер, прокурор 142, 143
Качмар (Сиглова) Марія 79–81
Качмарек Владислав 61, 62
Качмарек Іван 62
Квятковський Станіслав 98, 305,
332
Кибало (Шалай) Агафія 83–87
Кілик 131
Клименко Пилип 143
Климко Василь 21
Климко Стефанія, див. Михалик
(Климко) Стефанія
Клюгер 12
Кобеляк Антін 139–143, 276
Кобеляк Михайло 142
Кобилянський, полковник 291,
318
Ковалик Михайло 89–91
Ковалі, родина 95
Кожушко 12
Козак Михайло х, хі, 51, 67, 97,
105, 139, 159
Козак Михайло 10, 13
Козак Павло 161
Козьборинський Андрій 246, 247
Колянківський Олексій (Олекса),
о. 42, 74
“Конар”, див. Мاستикаш Еміліян
Конрад Василь 266
Константинович (Маслій)
Катерина 80, 93–95, 273
Константинович Михайло 142
Корчинський Гжегож 292, 319

- Костик Василь 29, 99, 100–102
 Котис Омелян, о. 42, 74
 Краузе Гельмут, “Маріян” 45
 “Криворучка”, див. Малиновський
 Криницький Юліян, о. 42, 49, 59,
 74
 Криницький Олександр 59
 Кріль Михайло, о. 61
 “Крук”, див. Левко Григорій
 Крук Осип 94
 Крупа Сильвестер, о. 42, 76
 Ксьондзик Іван, “Чорноморець”
 56
 Кубійович Володимир хі
 Кудлак 201
 Кузьмяк, лікар 24
 Кулик (Сцібівовк) Катерина 105–
 108
 Купич Володимир 263
 Купич Євген 263
 Купич Іван 21, 257–267
 Купич Іван 265
 Купич Онишко 265
 Купіха Михайло 69
 Кучер Михайло, “Яр” 118
 “Кучерявий”, NN 215
- Л**
 “Ластівка”, див. Хома (Ткачук)
 Зиновія
 “Левко”, див. Дзиман Михайло
 Левко Григорій, “Крук” 93, 94
 Левко Іван 7
 Лико Іван 57
 Лико Іван, “Богдан”, “Скала”
 109–126
- “Лисиця”, див. Шостак Микола
 Лібович Іванна, див. Магола
 (Лібович) Іванна
 “Лісовик” 107
 “Люблиняк”, слідчий 51, 54
 Липчак Василь 69, 98, 161
 Лисикевич, лікар 24
 Литвинець Дмитро, “Хмара” 115
 Лісовський Маріян, ксьондз 79
 Льорчак Степан 293, 319
- М**
 Магола (Лібович) Іванна 249–255
 Мадайчик Пйотр 302, 329
 Мазур Григорій, “Калинович”
 117–119, 122, 125
 Мазур Стефан, див. Мазур Юрій,
 “Голуб”
 Мазур Юрій, “Голуб” 116
 Мазурик Микола 135–138
 Мазяр Петро, о. 42, 76, 142
 Макалус Михайло 21
 Малиновський, “Криворучка” 51
 Малько Євгенія 51
 Марек Ірина, див. Марків Ірина
 Марися, NN 224
 Марися, “Чорний диявол” 254,
 255
 Марійка, NN 222
 Марійка, зв’язкова “Бурлаки” 30
 “Маріян”, див. Краузе Гельмут
 Марків Ірина 225
 Марковичі, родина 159
 Марухняк Ксеня 17
 Маслій Катерина, див.
 Константинович (Маслій)
 Катерина

Мастикаш Анна, див. Шумада
(Мастикаш) Анна
Мастикаш Еміліян, “Конар” 226
Мацейчик 140
Мацина 145, 146
Мацієвич Василь 155
Мачуга 145
Мельник Микола 212
Мельники, родина 131
Мельничок Микола 212
Мельничук 202
Мельничук Володимир, “Ясень”
51
Менцинський (Менцінський)
Юрій, о. 41, 42, 74
Метвіт (Медвіт) Іван 99, 102
Метик Катерина 52, 253, 254
М'єнтковський Мечислав 293,
319
Миколенко Петро, “Байда” 118
Миндзьоха Владислав 149–151
Михайло, NN 135
Михалик (Климко) Стефанія 177–
180
Мірошевський Казімеж х, 170,
222, 225
Місило Євген х, хі, 19, 73, 283,
306, 309, 333
Монтерис, капітан 291, 317
Морель Соломон 305, 332
Моссор Стефан 283, 290, 293,
295, 298, 309, 317, 320, 322,
324
“Мругайло”, NN, слідчий 225
Музика Пантелеймон 153–158
Муха 174
Муц (Зубрицька) Марія 165

Н

Нагацькі, сестри 178
Нагач Юрко 243
Назар Анна 56
Назаровець Володимир 263–265
Назарович Анна х, хі, 153
Наконечний Павло 159–163
Незнайко Ярослав 146
Несторак Іван (Гембаровський
Владислав) 58, 59, 222, 225
Нестораки, родина 59
Новак Едмунд 302, 329
Новосад Семен 21

О

Огарок (Огарек) Михайло 62,
298, 299, 325
Оглашенна Софія 53
“Ожел”, NN 205
Октаба (Зубрицька) Емілія 165–
168
Оленяк 172, 175
Оля, NN 255
Омелян Василь 5
Омелян Володимир 15
Омелян Григорій 5
Омелян Іван 9
Омелян Микола 5
Омелян Мирослав 3–15, 281
Омелян Петро, “Туча” 3
Осідач Микола, аптекар 24, 44
“Остап” 107

П

Павлина 226
Павлина Юлія, див. Швед Юлія

Пайташ Володимир 169–176, 272
 Пайташ Ірина 106, 170
 Паньків М. 177
 Паркоць Христина, див. Пархуць
 Христина
 Пархуць Христина 225, 292, 318
 Паславський Євстахій 131–134
 Паславський Іван 132
 Пачковський Кароль 25
 Петрик Михайло 243
 Петришин Роман 181–183, 275
 Петрух Микола 21
 Пиріг Катерина 222
 Пізюр (Пизюр) Григорій 70, 97–
 103, 159, 160, 272
 Пйотровський Януш 79
 Погарський Михайло, “Борис”
 226
 Погорілко Роман 67
 Пожога Владислав 301, 328
 Попович 155
 Предко Іван 13, 262, 263
 Предко Павло 263
 Притула Параскевія 56
 Притула Софія 56
 Протока, слідчий 136
 Пуць Роман 145–147
 Пуць Юлія 145
 Пушинський Степан 173, 175
 П’ятночко 263
 П’ятночка Володимир 21
 П’ятночка Іван 21

Р

Рапак Михайло 185–202, 273
 “Рись”, див. Шашкевич М.

Ріпецький Мирослав, о. 73
 Ружанський, полковник 298, 325
 Рудінецький Єжи 306, 333, 334

С

Саківська (Саковська) Ірина 224
 Самик Михайло 159, 160, 162
 Сапіга Адам, кардинал 33
 Свєрчевський Кароль, “Вальтер”
 24, 46, 116, 149, 151, 204, 283,
 289, 293, 309, 315
 Сенета Іван, о. 42
 Сех Юзек 131
 Сиглова Марія, див. Качмар
 (Сиглова) Марія
 Сич Лев 203–208, 275
 Сікорський Рисек 25
 “Скала”, див. Лико Іван
 Скварко Михайло 246, 247
 Сквіртнянський Михайло
 (Міхал) 292, 318
 Сковронський Ян 25
 Скуратко Дмитро 146
 Смалюх Ева 225
 Смеречняк Софія 292, 318
 Соболяк Владислав 207
 Соболяк Кароліна 53
 Солодуха Петро 68
 Сталін 151, 238
 Стебельська Рузя 107
 Стебельський Степан, “Хрін” 24,
 56, 62, 107, 173
 Стех Андрій 15
 Стех Ярослав, “Шамрай” 15
 Сулима Іван 263

Сцібівовк Катерина,
див. Кулик (Сцібівовк)
Катерина

Сцібівовк Марія 105

Т

“Танкетка”, див. Шумада Іванка
Терефенки, рід 210
Терефенко Федір 209–213
Терлецький 182

Тима Петро іх

Тима Степан 21

Ткачук 220

Ткачук Зиновія, див. Хома
(Ткачук) Зиновія

Ткачук Стефка 219

Товстюк Дам’ян, о. 76

Токарчик Василь 127–130

Трухан Дмитро, “Дуб” 227

“Туча”, див. Омелян Петро

Ф

Фалішевський Владислав 25

Федак Іван 142

Федор, NN 30

Федорищак Григорій, о. 42, 74

Федунь 174

Феник Марійка 95

Фешанич Марко 204

Фіцак Мирон 207

Франко Іван 248

Фургали, брати 9

Х

Халявський Станислав 210

Харко 159

Хархаліс Євстахій, о. 42, 130
Хижий (Хийжий?) Микола 11, 12,
55

Хиляк Євген, о. 42

“Хмара”, див. Литвинець Дмитро
Хмужинський Станислав 261, 262

Хома (Ткачук) Зиновія,

“Ластівка” 215–220, 279

“Хрін”, див. Стебельський Степан

Ц

Цибульський, адвокат 18

Цилюра Михайло 207

Ч

Чаплицький, полковник 298, 325

“Чорна”, баракова 52

Чорний, слідчий 106

“Чорний”, NN 215

“Чорний Ясьо” (“Чорний Ясь”,
“Чорний Янек”, “Ясьо
Чарни”, “Ясьо”), див.

Ягнищак Іван

“Чорноморець”, див. Ксьондзик
Іван

“Чувай”, див. Янко Михайло

“Чуйко” 97

Чук Василь 9, 15

Ш

Шалай Агафія, див. Кибало

(Шалай) Агафія

“Шамрай”, див. Стех Ярослав

Шашкевич М., “Рись” 24

Швед (Павлина, Дембіцька) Юлія
226

- Шевченко Тарас 5, 219, 224
 Шевчик 210
 Шевчук Василь, о., “Кадило”
 205
 Шелемей Марія 52
 Шеремета Марія 292, 318
 Шеремета Степан, о. 42
 Шиманський Іван, “Шум” 97
 Школа Володимир 244
 Шмигельська Ірина 291
 Шмигельський (Шмігельський)
 Степан 44, 138, 254, 291, 317
 Шостак Микола, “Лисиця” 121,
 122
 Шпаківський Володимир 261
 Шпан Фелікс 298, 325
 Шпонтак Іван, “Залізник” 94, 97,
 117
 “Шум“, див. Шиманський Іван
 Шумада (Мастикаш) Анна 221–
 227, 271
 Шумада Іванка, “Танкетка” 227
- Щ**
 Щербик Михайло (молодший)
 229
 Щербик Михайло (старший) 229
- Щигельський Володимир,
 “Бурлака” 30, 45, 107, 173
- Ю**
 Юрчак Микола 161
 Юрчак Наталка 161
 Юрчак Славко 161
- Я**
 Ягнищак Іван (Ягніщак Ян),
 “Чорний Ясьо”, “Чорний
 Ясь”, “Чорний Янек” 19, 30,
 38, 90, 99, 128, 133, 141, 142,
 145–147, 156, 174, 183, 190,
 191, 206, 210, 261, 305, 332
 Якобі Броніслав 299, 300, 326,
 327
 Янко Іван 21
 Янко Михайло, “Чувай” 115, 116
 “Яр”, див. Кучер Михайло
 Яремін Іван, о. 42, 90
 Яремко Михайло 226
 Ярмола Микола 13
 Ярмола Григорій 55
 Ярмола Текля, див. Влашинович
 (Ярмола) Текля
 “Ясень”, див. Мельничук
 Володимир

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Аксманичі, село 243
 Америка 95, 183
 Аргентина 142
 Аушвіц, концтабір 284–287, 294,
 303, 306
 Аушвіц II, концтабір 285

Б

Балигород, містечко 23–25, 44,
 76, 204, 243, 244, 283
 Бані-Мазурські, село 201
 Бартошиці, місто 219, 220
 Безмігова, див. Безмігова-
 Горішня
 Безмігова-Горішня, село х, 131, 209
 Белзець, село; розподільний пункт
 6, 7, 18, 56, 160, 165
 Бережниця, село 133
 Береза-Каргузька, концтабір х,
 157, 294
 Березів, місто 207
 Березівський повіт хі, 109, 203,
 205
 Березівка, присілок 61
 Берлін, місто 201
 Бидгощ, місто 286
 Білорусь 141
 Білосток, місто 298
 Бірча, містечко 38, 128, 174
 Бірчанський деканат 205
 Бобрек, квартал міста Битома
 285

Бориси, присілок 226
 Бортне, село 36, 295
 Босько, село х, 109
 Бранєво, місто 15, 56
 Бригідки, в'язниця 5
 Брижава, село х, 135, 138
 Буг, річка 153
 Будзіші, село 107

В

Ванькова, село 76
 Варшава, місто х, хі, 15, 23, 32,
 33, 44, 68, 75, 76, 98, 127, 161,
 177, 249, 286, 292, 293, 297,
 299, 306
 Варшавське воєводство 298
 Варяж, містечко х, 51, 149, 155,
 215, 218, 219
 Василів, село х, 153
 Василів-Великий, село 73
 Великі Очі, село 93, 94
 Вербиця, село х, 3, 11, 15, 49, 55,
 56, 59, 74, 97, 222, 295
 Вербковичі, село 216
 Верхня Сілезія 285
 Верхрата, село х, 177, 222, 226
 В'єлюнь, місто 165
 Винники, село 52
 Вислок, село 30
 Вільхівці, село 30, 38, 210
 Вовковія, село х, 25, 185, 196,
 197

Волинь 190, 209, 213, 229
Вроцлав, місто vii, 298

Г

Германовичі, село 234, 237, 244,
247

Гільче, село х, 51, 54

Гладишів, село х, 34, 291

Гонятин, село 153, 154

Гораець, село х, 79, 222

Горинець, село 67, 97, 160, 177

Горлиці, місто 34–37, 43, 44, 49,
138, 140, 291

Горлицький деканат 73

Горлицький повіт xi, 33, 291

Горличчина 33

Горянка, село х, 229

Грабівка, присілок 61

Гребенів, див. Гребенне

Гребенне, село х, 12, 67, 97, 98,
159, 181, 266, 267, 295

Грубешів, місто 51, 54, 73, 149,
155, 157, 217

Гуменне, містечко 204

Гута-Поруби, село 207

Г

Гданськ, місто 147, 257, 286, 292,
298

Гдичина, панський двір 207

Гіжицько, місто 147, 201

Грудзьондз, місто 76, 77

Д

Даровичі, село 246

Дениська, село 74

Диків, село 222

Діброва, село 220

Добра, див. Добра-Шляхетська

Добра-Шляхетська, село 135

Добромильський повіт xi, 135, 261

Долобичів, село 154

Дуби, село 227

Ж

Жапалів, село х, 83, 84

Журавиця, село 76

Журавці, село х, 13, 52, 97, 181,
257

З

Забже, місто 285

Загір'яни, село 34

Загутиня, село 30

Закерзоння 23, 203

Закопане, місто 292

Заліська Воля, село 52

Замость, місто 149, 150, 217

Замостянський повіт xi, 17

Заріка, присілок 159

Затварниця, село х, 127

Західні землі Польщі vii, 29, 56,
75, 95, 108

Західньопоморське воєводство
286

І

Ілава, містечко 162, 163

К

Кальників, село 108

Карпати 283

- Катовиці (Катовіце), місто х, 71, 284, 288, 297, 301, 304, 306
 Катовицьке воєводство 298
 Кельн, місто 45
 Кнурув, місто 158
 Кобильниця, див. Кобильниця-Волоська
 Кобильниця-Волоська, село х, 93–95
 Команча, село 62
 Коргині, село х, 17
 Корні, село х, 52, 181, 183
 Кошалін, місто 257
 Кошиці (Кошице), місто 109
 Краків (Кракув), місто 29, 33, 45, 46, 48, 49, 59, 62, 76, 86, 95, 109, 129, 142, 146, 158, 169–171, 180, 182, 183, 193, 198, 222, 225, 227, 230, 261, 266, 285, 288, 292, 293, 295–302, 304
 Краківське воєводство 37, 283, 284, 298
 Крамна, село х, 139, 140
 Криве, село 75
 Крим 245
 Криниця, місто 80, 294
 Кулайці, присілок 226
 Кульші, село 201
 Куляшне, село 61
 Кшесимув, село 285
- Л**
 Ламбіновиці (Ламбіновіце), село 286
 Ламсдорф, концтабір 286
 Лемківщина 142, 283, 291, 295, 297, 298
 Лемківщина Західня 49
 Лип'яни, село 54
 Липа, село 121
 Литва 141
 Лібйонж, місто 285
 Лівча, село 222
 Лідзбарк, місто 231
 Ліси, село 138
 Ліски, село 52
 Ліський деканат 76
 Ліський повіт хі, 23, 61, 63, 127, 131, 185, 196, 209, 213, 229, 283, 289, 299
 Лісько, місто 24, 25, 61–63, 127, 131
 Лобез, містечко 107, 108
 Лодзь (Лудзь), місто 286, 292, 301
 Лодзьке воєводство 298
 Лоп'янка, село 23
 Лубне, село 23
 Лукавиця, село 127, 210
 Лучичі, село х, 105
 Львів, місто 5, 109, 231, 283
 Льотівко, село 54
 Любачів, місто 7, 67, 68, 79, 93–95, 97, 160, 178, 181, 182, 222, 286
 Любачівський повіт хі, 79, 121
 Любицька Гута (Гута-Любицька), село 221, 226
 Любича, див. Любича-Королівська
 Любича-Королівська, село х, 67, 97

Люблин (Люблін), місто 56, 265,
288

Люблинець, село 182

Люблинське воєводство 283, 297

Лядська Воля, село 243

Ляшки, село 84

М

Мазури 95, 130

Макошув, містечко 285

Малява, село 47

Манастир, село хі, 145

Махнів, село 74, 181

Мацина, див. Мацина-Велика

Мацина-Велика, село 73

М'єленцин, село 285

Мисловиці (Мисловице), місто
285

Мичків, село хі, 23

Мокотовські Поля 286

Молодич, село 146

Монастир, село 210

Монастирець, село 119

Монтелюпіх, в'язниця 46, 76, 158,
180, 183, 208, 227, 266, 295,
297, 301, 302

Мошків, село 52

Мронгово, місто 51

М'ястко, місто 22

Н

Надсяння 297

Наріль (Нароль), містечко 79

Негрибка, село 105

Нетреба, село 257

Нижня Сілезія 288

Німеччина 18, 117, 205, 233, 262

Нова Вєсь, село 33, 44

Новий М'якіш, село 85

Новий Санч, місто 34, 43, 293

Новосанчівський повіт 37

Ное-Дахс, концтабір 303, 306

Нью Йорк, місто 283

Нюрнберг, місто 109

О

Олешичі, містечко 121

Ольштин, місто вii, 9, 56, 71, 91,
99, 138, 163, 200, 201, 219,
231, 257, 288, 296, 297, 298

Ольштинське воєводство

(Ольштинщина) 51, 73, 130, 288

Опольське воєводство 286

Оренбург, місто 224

Орнета, місто 56, 83

Освенцім, місто; концтабір 37,
41, 109, 127, 180, 185, 186,
202, 229, 284, 285, 286–289

Ощів, село 155, 157, 219

П

Павловичі, село 76

Павлокома, село 205

Пашова, село 133, 210, 294

Пелти (Студильно), село 83

Перевірськ (Переворськ,

Пшеворск), місто 68, 105

Перекопань, село хі, 169, 170

Переводів, село 215–217

Перемиська єпархія 73

Перемиський повіт хі, 105, 121,
169, 213, 233, 243

- Перемишль, місто viii, x, xi, 105,
 106, 108, 121, 137, 138, 146, 224,
 234, 245, 247, 249, 255, 295, 297
 Перемищина 116, 138
 Пйотровець, село 56
 Плавти-Великі, село 99
 Плазів, село 79, 221
 Позездже, село 95
 Познань, місто 76, 143, 288, 292,
 298
 Польща (Народна Польща) vii,
 viii, ix, xi, 5, 17, 24, 109, 117,
 118, 124, 125, 130, 154, 174,
 183, 204, 233, 237, 260, 283,
 286, 291, 294, 295, 297, 300–
 303, 306
 Помор'я 288
 Поморське воєводство 286
 Поруби, див. Гута-Поруби
 Потулиці (Потулице), село, ЦТП
 285–287
 Потуржин, село 153
 Пшехлево, село 176
 П'ястув, село 143
 П'яткова-Руська, село 205
- Р**
- Рава-Руський повіт xi, 3, 55, 67,
 97, 159, 165, 177, 181, 221,
 226, 257
 Равський деканат 76
 Радянський Союз (Советський
 Союз, СРСР) 18, 154, 196, 284
 Рибне, село 229
 Рим, місто 142, 245
- Риманів, місто 27, 64, 204, 205
 Річиця, село 74
 Рокітниця, село 158
 Ропенка, село xi, 63, 65, 294
 Росія 127, 291
 Руда, село 257
 Руда-Журавецька, село 227
 Рудки, село xi, 165
 Румунія 76
 Ряшів (Жешув), місто 56, 97, 108,
 109, 117, 118, 157, 173, 178,
 205, 206, 217, 218, 246, 250,
 293, 295, 297
 Ряшівське воєводство 196, 283, 297
- С**
- Свентохловиці (Свентохловіце),
 місто 305
 Селиська, село xi, 203, 207
 Сибір vii, 3, 4, 7, 34, 61, 77, 127,
 226, 234
 Сікава, село; концтабір 285, 286
 Скопи, село 147
 Советський Союз, див.
 Радянський Союз
 Сокаль, місто 154
 Сокальський повіт xi, 51, 73, 76,
 149, 215
 Сокальщина 297
 ССРСР, див. Радянський Союз
 Станіславчик, село 116
 Станіславщина 115
 Старгород, село 149
 Студильно, див. Пелти
 Стшельці-Краєнські, місто 143

- Сурмачівка, село 262
 Суш, місто 71
 Східні Креси 141
 Сян, ріка 235
 Сянік (Санок), місто 25, 29, 30,
 38, 62, 99, 119, 128, 131, 133,
 204, 209, 210, 212, 289
 Сяніцький повіт хі, 115, 289
 Сяніччина 140
- Т**
 Тирява-Волоська, село 261
 Тіснянський деканат 75
 Томашів (Томашув
 Любельський), місто 4, 15, 52,
 73, 149, 155, 157, 167, 257, 265
 Томашівський повіт хі, 153, 227,
 295
 Торонто, місто х, 109
 Труміти, село 220
- У**
 Угнівський деканат 73, 74
 Угринів, село хі, 73
 Україна 8, 32, 61, 77, 79, 86, 87,
 110, 117, 129, 130, 140, 141,
 169, 221, 226, 300
 Україна Радянська 17
 Устрики-Горішні, село 115
- Ф**
 Франція 233, 234
- Х**
 Холмщина 153, 154, 190, 288, 297
 Хотинець, село хі, 89
 Хрусти, село 285
 Хшанув, село 73
- Ц**
 Циків, село хі, 233
- Ч**
 Чашин, село хі, 61, 299
 Червона Воля, село 146
 Чесанів (Цешанув), містечко 181
 Чехословаччина 109, 120, 203,
 205, 295
 Члухув, місто 176
- Ш**
 Штум, місто 74, 158
- Щ**
 Щавне, село 61
 Щакова, станція 18, 37, 50, 76,
 80, 84, 98, 161, 182, 223, 240
 Щецін, місто 22, 107, 176, 219,
 298
 Щецінське воєводство 176
- Я**
 Явожно, місто; концтабір vii, viii,
 ix, xi, xii, 9, 15, 18, 19, 22, 27,
 28, 30, 36–38, 41–43, 46, 49,
 52, 54, 57, 61, 62, 64, 65, 67,
 68, 71, 73, 80, 89, 94, 99, 105,
 109, 123, 126, 127, 131, 142,
 146, 147, 149, 156, 157, 161,
 165–168, 170, 178, 180, 182,

- 183, 185, 186, 202, 206, 208,
 209, 213, 215, 218, 222–225,
 230, 234, 238, 240, 242, 245,
 251, 252, 254, 255, 258, 271,
 272, 274, 277–281, 284–293,
 295–298, 302–307
 Яворів, місто 93
- Яворівський повіт хі, 89, 93
 Ярослав, місто 83, 84, 89, 145,
 146, 239
 Ярославський повіт хі, 83, 145, 262
 Ярославщина 243
 Ясельський повіт хі, 139
 Ясло, місто 243

Summary

The incarceration of almost four thousand Ukrainians in the Polish concentration camp in Jaworzno has been one of the most traumatic events that has happened to this community in Poland in recent history. The camp in Jaworzno was established as part of the policy of state terror against Ukrainians during the ethnic cleansing operation conducted by the Polish Military Group “Wisla” in 1947 on the Ukrainian ethnic territory in what is now eastern Poland.

The concentration camp for Ukrainians was founded inside the Central Labor Camp in Jaworzno in mid 1947. The camp utilized the entire infrastructure of the SS-Lager Dachshgrube, a branch of the infamous German Auschwitz-Birkenau concentration camp. The Nazis who fled the camp two years earlier left it almost untouched, and now four thousand Ukrainian civilians were forced behind the barbed wire into the post-Nazi barracks.

All Ukrainians confined in the camp were arrested on the basis of suspicion of having supported the Ukrainian Insurgent Army - the guerilla formation fighting for an independent Ukraine against Germans, Russians and Poles. The arrested Ukrainians were predominantly peasants, but Polish security forces also targeted Ukrainian intelligentsia, clergymen and small entrepreneurs. There were also over 800 women and a few dozen children under the age of 14 in the camp. No guilt against any of the camp inmates had been proven in the court of law before their incarceration. The irony is that among the Ukrainians sent to the Jaworzno camp were survivors of the Nazi camps, former prisoners of the Soviet gulags, and decorated soldiers of the Polish and Soviet armies who had fought the Nazis just 2 years earlier.

There are 38 memoirs of the former prisoners of the Jaworzno camp in this book. Twelve women and 26 men gave their shocking testimonies of the horrors they have lived through. Cramped in wooden barracks by the number of 500, forced to sleep on 3-level bunks without mattresses, they were terrorized day and night by brutal interrogations conducted by the secret police officers, and the senseless brutality and intimidation of the guards and their helpers, well known to the public by the name of *capo*.

The whole life in the Jaworzno camp was organized to maximize terror and intimidation. This policy was based on three factors: interrogation, starvation and dehumanization.

The first step all the prisoners in the camp were forced to go through during the first few months, was a brutal interrogation. They were severely beaten by their interrogators with fists, wooden bars, chair legs and whips. Most prisoners were unable to go back to their barracks on their own after the interrogation. More severe methods of torture included attaching electrodes to limbs (or even sex organs) and running an electric current through the body, inserting pins under nails or forcing prisoners to sit for hours on a single leg of an overturned chair. There are also reports of water or petroleum being poured down the prisoners' noses, who were hung upside down by their legs.

Tortures did not end in the interrogation chambers. The guards and *capos* also participated extensively in terrorizing the prisoners. There were exhausting, long runs around the barracks while the guards waited at the corners and beat the prisoners with wooden bars; there were hours-long torture exercises like the "frog's jumps" in which even elderly people and pregnant women were forced to participate. Very often prisoners were forced to hold bricks in their raised arms for hours.

The guards particularly concentrated their efforts on humiliating the incarcerated priests. One of the cruelest examples in the book describes how guards forced the priests to conduct so called "Ruthenian processions", in which they were asked to bury dead

cats or dogs with the full religious ceremonial during the most important Ukrainian religious holidays.

The sanitary conditions in the camp were extremely poor and humiliating. The prisoners were not provided with cloths, underwear or hygiene supplies for months. They were allowed to go to the latrine only in groups of 10 for a very limited period of time. Most of the hard labour was done with bare hands. With just a few exemptions, the prisoners were forced to do mainly senseless work, like moving huge piles of sand from one location to another, and then back again.

However, hunger was one of the most horrible ordeals. The prisoners are unanimous on this matter in their memoirs, claiming that hunger was much worse than pain, intimidation and lack of freedom. The daily ration consisted of a cup of ersatz coffee and a slice of clayish bread for breakfast, a bowl of watery soup and some bread for dinner and a cup of ersatz coffee for supper. The most shocking example of hunger comes from one memoir in which the author describes how Ukrainian prisoners attempted to steal food left by a dog owned by German prisoners. It seems that the dogs of the accused Nazis had more food than the Ukrainian civilian prisoners.

The prisoners coped with the horror in varying ways. Some killed themselves by running into the high voltage electrical wires surrounding the camp, some lost their minds. Others retreated into resignation and apathy. The most common escape from the camp reality was a religious retreat into passionate prayers and meditations. The only Ukrainians who stood up against the attempts to dehumanize them were the 110 soldiers of the Ukrainian Insurgent Army. However, they were quickly moved out after 2 days to avoid the spread of their pride and resistance among other inmates.

No less than 161 Ukrainian prisoners of the camp passed away in a short period of time due to starvation, maltreatment, exposure to cold and contagious diseases.

Besides the memoirs of former prisoners, the book also includes an extensive research paper on the concentration camp in Jaworzno written by Eugeniusz Misilo, a highly regarded researcher of the subject. In his paper (its translation from Polish to Ukrainian is included in the book) he discusses the organizational, political, and moral aspects of the Jaworzno camp.

Also included in the book are pictures of former prisoners, some documents, schemes of the camp, as well as name and geographical indexes.

The book has been published as the first volume of the edition series entitled “Library of Zakerzonnia” – a collection of memoirs from the Trans-Curzon Territories.

Бібліотека Закерзоння
Серія “Спогади”
Том 1

ЯВОЖНО

**Спогади в’язнів
польського концентраційного табору**

До друку підготували *Богдан ГУК і Мирослав ІВАНІК*
Редактор 1-го тому *Ірина ЛОНКЕВИЧ*
Верстка тексту *Лілії САЛАМІН*
Обкладинка і художнє оформлення 1-го тому
Уляни КЕЛЕМАН

Здано у видавництво 21. 10. 2006. Підписано до друку 4. 12. 2007.
Формат 60 × 84 / 16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 21,5. Обл.-вид. арк. 16,2.
Наклад 1000. Зам. 80140.

Поліграфічний центр
Видавництва Львівської політехніки
вул. Ф. Колесси, 2, Львів, 79000

Явожно : Спогади в'язнів польського концентраційного табору / Упоряд. : Б. Гук, М. Іваник. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2007. – 368 с. : іл. (Бібліотека Закерзоння ; Серія “Спогади” ; Том 1).

ISBN 978-966-553-685-7

Польський концтабір Явожно був одним з найжорстокіших заходів проти українського населення, вжитих польською владою під час депортаційної акції “Вісла”. У таборі каралися протягом майже двох років 3873 українці, запроторені без звинувачувальних актів або судових реченців. Серед в'язнів було понад 800 жінок і кілька десятків дітей віком до 14 років. Від тортур, голоду і виснажливої праці у таборі померло не менше ніж 160 в'язнів.

До книжки ввійшли 38 споминів колишніх в'язнів концтабору. Вони потрапили в табір з усіх земель Закерзоння – Лемківщини, Холмщини, Надсяння, Бойківщини, Підляшшя. З їхніх споминів вириваються усі страхіння, через які пройшли ці безневинні люди, кинуті польською післявоєнною владою за колючий дріт концтабору, який лише два роки перед тим був філією горезвісного табору смерти Аушвіц-Біркенау.

Польський концтабір Явожно був одним з найжорстокіших заходів проти українського населення, вжитих польською владою під час депортаційної *Акції Вісла* (28.04.1947—31.07.1947). У таборі каралися протягом майже двох років 3873 українці, запроторені туди без звинувачувальних актів або судових реченців. Серед в'язнів було понад 800 жінок і кілька десятків дітей віком до 14 років. Від тортур, голоду і виснажливої праці у таборі померло не менше ніж 160 в'язнів.

До книжки увійшли 38 споминів колишніх в'язнів концтабору Явожно — жінок, чоловіків, дітей, священиків, хліборобів. Вони потрапили в табір з усіх земель Закерзоння — Лемківщини, Холмщини, Надсяння, Бойківщини, Підляшшя. З їхніх спогадів виринають усі страхиття, крізь які пройшли ці безневинні люди, кинуті польською післявоєнною владою за колючий дріт концтабору, який лише два роки перед тим був філіялом горезвісного табору смерті Аушвіц-Біркенау.